

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय निर्वह्य
सं. क्र. 3944

मंगेश विठ्ठल राजाध्यक्ष

राष्ट्रवादी

REFBK-0025160

आदर्श जिनल

३२८७
२५५६०

२७/११/८६

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे
जादा वर्गणी भरावी लागेल.

28 DEC 1986

25 FEB 1987

10 MAR 1987

27 MAY 1987

15 JUL 1987

7 MAY 1988

2 JUL 1989

25 JUL 1991

(क. मा. पहा)

५०००-११-८६

॥ शब्दयात्रा ॥ शब्दयात्रा ॥ शब्दयात्रा ॥ शब्दयात्रा ॥

॥ शब्दयात्रा ॥

मंगेश विठ्ठल राजाध्यक्ष

REFBK-0025160

॥ ज्ञानेश प्रकाशन, ६, नवनिर्माण, प्रतापनगर, नागपूर २२ ॥

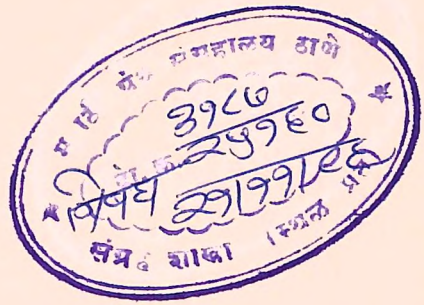
- प्रकाशिका
सौ. शैलजा काले
ज्ञानेश प्रकाशन
६, नवनिर्माण, प्रतापनगर
नागपूर-४४००२२
- मुद्रक
श्या. श्री. बनहट्टी
श्रीनिवास मुद्रणालय
सुविचार प्रकाशन इमारत
धनतोली
नागपूर ४४००१२
- प्रकाशन पुष्प - ५२
- प्रथमावृत्ती - १० एप्रिल १९८६
वर्षप्रतिपदा
- *Shabdayatra*
Prof. M. V. Rajadhyaksha
- I S B N
81-85095-00-9

◦ मूल्य रुपये सोळा फक्त
मूल्य रुपये २५ मात्र

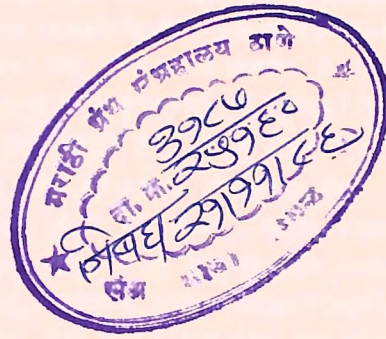
शांताराम सबनीसला -

मैत्रीची पन्नाशी साजरी करण्यासाठी

शब्दयात्रा

○ मुखपृष्ठ
श्री. कमल शेडगे
मुंबई

○ ॐ प्रा. मंगेश विठ्ठल राजाध्यक्ष
अभंग, साहित्य सहवास
वांद्रा (पूर्व)
मुंबई - ४०० ०५१

प्रास्ताविक

मुंबईच्या 'दिनांक' या साप्ताहिकासाठी मी पंधरवड्याला एक याप्रमाणे वर्षभर (१९८२-८३) हे लेख लिहिले. त्या सदराला नाव दिले 'शब्दयात्रा'.

मराठी नियतकालिकांच्या बाजारात आता साप्ताहिकांना स्थान नसल्यासारखेच आहे. असलेच तर वळचणीला, दीनवाणे. तीसचाळीस वर्षांपूर्वीच्या काळात त्यांना आपले वेगळे स्थान असे. त्यांतील अनेकांना लोकप्रियता लाभली होती. कित्येकांना विशेष प्रतिष्ठाही. अशा प्रतिष्ठित नियतकालिकांची आपली म्हणून विचारसरणी असे; आणि ती मान्य असणाऱ्यांची त्यांच्यावर निष्ठा असे. आणि ती मान्य नसणारे सुबुद्ध वाचकही त्यांची दखल घेत. काही एखाद्या पक्षाचा टिळा मिरवीत. महाराष्ट्राच्या जीवनातील महत्त्वाच्या क्षेत्रांत जे घडत असे त्याचे प्रतिबिंब या साप्ताहिकांत आढळायचे. प्रतिबिंबच, तेव्हा ते अनेकदा नितळ नसे. पुसट किंवा गढूळलेले असे; कधी एकांगी, कधी विकृतही. पण तटस्थपणे आणि तारतम्याने पाहणाऱ्याला त्यांतून तत्कालीन जीवनाचे वास्तव चित्र जुळवणे शक्य असे.

अशी साप्ताहिके, संख्येबाबत आणि प्रभावाबाबत, गेली कित्येक वर्षे घसरत आहेत. त्यांना खप नाही; आणि खप कमी म्हणून जाहिरातींचे उत्पन्न कमीकमी होणे हा बाजाराचा सरळसोट कायदाच आहे. याउलट; सुस्थित दैनिकांना आपल्या सगळ्या साधनांच्या बळावर 'रविवार आवृत्ती' काढणे सोपे आणि सोयीचे झाले आहे. म्हणजे त्या दिवसापुरते ते दैनिक आणि साप्ताहिक असे जोड-पत्र असते. साप्ताहिक विभाग 'भिन्न रुचींच्या जनांच्या समाराधनासाठी' विविध विषय पुरवतो : विज्ञानापासून राशि-भविष्यापर्यंत आणि कलाचिकित्सेपासून नाटक सिनेमा विषयीच्या जाहिरात-वजा मजकुरापर्यंत. यांना बांधणारे सूत्र करमणुकीचे, विचाराचे नव्हे. जाहिरातींची लयलूट; आणि खरे व्यावहारिक सूत्र ते. कधी ते इतके बलिष्ठ असते की अंकासाठी जाहिराती की जाहिरातींसाठी अंक असा संभ्रम पडावा.

कोण जाणे, रविवारच्या जाहिरातींनाही त्या दिवसाची मसालेदार चव असते; आणि अनेक वाचक त्या रुचीने वाचतात. वृत्तपत्र, म्हणजे दैनिक, हे

अर्थात्च बहुतेकजण वृत्तासाठीच घेतात. ते पहिल्या पानावरच हवे. जेवढे अधिक भडक तेवढे अधिक संतोषदायी. मूळ वृत्त फिकट असले तरी मथळे भडक हवेत. रविवारच्या अंकात ते आणि त्यासम अगोदर; त्यानंतर आतील साप्ताहिक विभाग. त्यात 'विविध माहिती' आणि 'विचाराला खाद्य' म्हणतात ते पुरवणारे लेख. आपापल्या परीने विचाराचा प्रसार करणारी साप्ताहिके पूर्वी निघत ती निरनिराळ्या वारी. आता रविवार हा विचारांचा वार होऊन बसला आहे. त्या वापड्या एकट्याला किती विचार झेपणार? सुटीचा दिवस म्हणून त्या दिवसासाठी तुंबवलेली सांसारिक व सामाजिक कर्तव्ये, आणि नाटक-सिनेमा व आता त्यांच्यावरही बाजी मारणारा टी. व्ही. ही सांस्कृतिक वाटणारी कर्तव्ये सांभाळून ! आणि ते काय सकस-निकस 'वैचारिक खाद्य' असेल ते रवंथ करायला सोडा, त्याचे चार घास कोंवण्या-इतकीही सवड उरलेल्या आठवड्याच्या धबडग्यात कशी मिळणार ? पुन्हा ताजेपणाच्या आधुनिक सोसामुळे ते घास पाहतापाहता शिळवटणार !

नियमाला अपवाद हवेतच. प्रगल्भ बुद्धीचे वाचक असतात. पण त्यांची संख्या मर्यादित. शिक्षणाच्या, अगदी उच्च शिक्षणाच्या, आकडेबाज प्रसाराच्या मानाने अगदी क्षुद्र. तसेच, थोडे अंक - फार थोडे - आपला आब सांभाळून असतात : जाहिराती आणि करमणूक यांच्या अटळ बोजाखाली कणा टाठ ठेवण्याचा प्रयत्न करीत !

अशा विपरीत परिस्थितीचे आव्हान स्वीकारून भोवती जे घडत आहे त्याचा परामर्श घेऊ पाहणारे एखादे साप्ताहिक हिमतीने उभे राहते. सामान्यतः अशी अव्यवहारी हिमत तरुण माणसेच करणार. केल्यासवरलेल्यांच्या नफानुकसानीच्या हिशेबाला किंमत न देता, 'दिनांक'च्या वेदरकार तरुण मंडळींना साप्ताहिकांच्या नष्टचर्यावर मात करून दाखविण्याची खुमखुमी असावी. त्यांनी कोणता विषय ओवळा मानला नाही, की प्रस्थापित व्यक्तींना वा विचारांना धूप घातला नाही. उन्मत्त विरोधकांनाही डिवचले. अशा उद्योगाला साजेसा दमदार तरुण लेखकवर्ग 'दिनांक'ने बांधला. रुचिपालट म्हणून असेल, वयस्क लेखकांना बाहेर ठेवले नाही. अशा वयस्क लेखकांपैकी मी एक.

मला एक वाङ्मयीन सदर लिहायला सांगितले. कुण्या एके काळी तसे सदर मी एका मासिकासाठी लिहीत असे ही पुण्याई माझ्या गाठीशी होती. मध्ये तीस वर्षे उलटून गेली तरी ते पुण्य क्षीण झाले नसावे. या वर्षात थोडेफार लेखन हातून घडले असले तरी ते 'नियतकालिक' नव्हते. तसे 'नियत', म्हणजे तारीखबंद, लेखन माझ्या पिडधर्माशी जमणारे नव्हते. किंबहुना, तसा

कोणताच कॅलेंडरचा वायदा पाळण्याकडे प्रवृत्ती नव्हती. या प्रवृत्तीचा तोंडी-लेखी गवगवा काही मित्रांनी वारंवार केला. कोण जाणे, त्यामुळे असेल, 'दिनांक'चे आमंत्रण मी तत्परतेने स्वीकारले : जणू आव्हान म्हणून. आणि एका वर्षाची बोली इमानाने पार पाडली.

वाङ्मयीन हा शब्द काहीसा धूसरच आहे. आणि तो तसा आहे हेच बरे. खरे तर गेली चाळीस पन्नास वर्षे साहित्य या शब्दाची विशेष चलती असल्यामुळे वाङ्मय हा शब्द अडगळीत पडल्यासारखा झाला आहे. तेथे त्याला सोबत 'साहित्यिक' या वजनदार पर्यायाने हुसकून लावलेल्या 'लेखक'ची. साहित्य आणि वाङ्मय म्हणजे एकच की त्यांत भेद आहे, तो असल्यास त्याचे स्वरूप काय, हा गहन गुंता टाळण्यासाठी तसा भेद नाही असे येथे धरून चालू या.

वाङ्मयाचे क्षेत्र विस्कळीत आहे; त्याच्या सीमा अस्थिर, हुलकावण्या देणाऱ्या आहेत. पण त्याचे विभाग-पोटविभाग आखायचे, त्यांच्या नावांच्या ठळक पाट्या लटकवायच्या, कडेकोट वांघबंदिस्ती करायची, आणि सगळे, क्षेत्र रेखीव नकाशात बसवायचे हा उद्योग काही विद्वानांच्या प्रकृतीला विशेष मानवत आला आहे. पण तो वाङ्मयाच्या आरोग्याला आणि आकलनाला मानवणारा नाही. जे स्वभावतः स्वतंत्र, मुक्त, त्यावर पंतोजी-शिस्त लादण्याचा हा उद्योग एकंदरीने निरर्थक, आणि थोडासा उपद्रवीही. वाणीचा शब्दांचा, उपयोग आपण पदोपदी तऱ्हेतऱ्हेच्या कारणांसाठी करत असतो आपला बहुतेक व्यवहार शब्दांवर अवलंबून असतो : म्हणजे 'वाङ्मयीन' असतो असे म्हटले तर तो विनोद वाटेल. पण तो अक्षरशः तसा असतो. इतका अमर्याद ज्याचा व्याप त्या शब्दव्यवहाराचा, म्हणजे त्याविषयीच्या विचाराचा, संकोच पुस्तकांपुरता करण्याचा प्रघात, किंवा संकेत, शिष्ट असला तरी योग्य नव्हे. वृत्तपत्रेच घ्या. पुस्तकांहून त्यांचे वाचन कितीतरी पटीने अधिक होत असते. आणि त्यांचा प्रभावही तसाच असतो. तो कळत नकळत असेल. आणि हा प्रभाव विचारांचा असतो तसाच, कदाचित त्याहून अधिक - आणि अधिक नकळत - भाषेचा, शब्दांच्या उपयोगाचा - असतो.

तेच लोकमनाशी संपर्क साधू पाहणाऱ्या इतर माध्यमांविषयी. रेडिओ, टी. व्ही., चित्रपट इत्यादी आहेतच. पण या आणि वृत्तपत्रांसारख्या अन्य माध्यमांच्या आडोशाने फोफावलेल्या जाहिरात या प्रकारालाही माध्यमाचा टिळा लावला जातो. वृत्तपत्रे सोडल्यास यांतील बहुतेक माध्यमांत भाषा 'ऐकली' जाते; ते 'वाङ्मय' असते. 'मुद्रित तेवढेच वाङ्मय' हा प्रस्थापित संकेत म्हणजे काहीसा 'वदतो व्याघाता'चा मामला आहे !

साहित्य या शब्दाच्या व्याख्या आणि विवरणे यांचा विद्वान जंजाळ सोडा; शब्द आणि अर्थ यांची त्यातील एकजीव युती खरी महत्त्वाची. साहित्याचा छाप मिरवणाऱ्या आपल्या बऱ्याचशा लेखनात ती नसते हे उमगायला फार गाढ चिकित्साबुद्धी लागत नाही. अशा लेखनात शब्दांची गर्दी फार, बडिवार मोठा. अर्थ त्यांत घुसमटून जाणारा, केविलवाणा : म्हणजे तो असेलच तेव्हा; कधी तो मुदलीच असून नसल्यासारखा ! ते शब्दही कित्येकदा धड एकमेकांशी एकजीव होत नसतात. हे मुद्रित, ग्रंथगत प्रतिष्ठित लेखन. बोलण्यातील भाषेला तेवढी काय, मुळीच प्रतिष्ठा नसते. ते तर सामान्य व्यवहार उरकण्यासाठी सक्तीचे साधन. पण बोलण्याचीच सार्वजनिक, औपचारिक श्रेणी म्हणजे भाषण (किंवा व्याख्यान). आणि बहुतेक व्याख्याते ते लेखनाच्या (म्हणजे साहित्याच्या) पातळीवर चढवण्याचा कटाक्षाने प्रयत्न करतात. 'छापल्यासारखे बोलणे' म्हणतात, तसे. काहींचे संभाषणातले बोलणेही तसेच असते. उलट, साहित्य हा शब्दही ठाऊक नसलेली, भाषा हा तत्त्वचर्चेचा विषय आहे असे कुणी सांगितले तर विचकतील (किंवा हसतील), अशी हजारांनी माणसे असतात की ज्यांच्या सहज बोलण्यातील शब्दाशब्दाला अर्थाची धार असते; आणि लय व विराम व आघात यांतून केवळ शब्दांपारचे वाक्याचे मर्म चमकून उठते. साहित्याविषयीच्या पुस्तकी ग्रंथांची बाधा न झालेल्या सुशिक्षितांचेही संभाषण - आणि भाषण - असे रसरशीत होऊ शकते. रंगभूमीवरील समर्थ कलावंतांत ही भाषेची पुरी कदर असते. त्यांच्या वाणीतून ती जिवंत होते. तिथे यशासाठी हे सामर्थ्य आवश्यकही असते; कारण संभाषण हा तर नाटकाचा प्राण. पण अन्यत्र - रेडिओ, टी. व्ही., व्यासपीठ - यांवर वाचल्या-बोलल्या जाणाऱ्या भाषेत असे जिवंतपण कमीच. बोलण्याच्या भाषेने लिहिण्याच्या भाषेला ताजेपणा यावा; पण लिहिण्याच्या - म्हणजे छापिल, पुस्तकी - भाषेने बोलण्याची भाषाच शिळी, निर्जीव होत असल्याचे दिसते. अशी ही आपल्या भाषाव्यवहाराची साधारण अवस्था. याला फार मोठे अपवाद असे लेखक आहेतच; पण ते फार नाहीत. लेखनात शब्दांच्या खेचाखेचीत अर्थ अंग चोरून असतो, तसे शब्दबाज लेखकांच्या भाऊगर्दीत ते !

हे विचार निरनिराळ्या निमित्तांनी, उघड किंवा सूचनेने शब्दयान्त्रेमधील या लेखांत आलेले आहेत. सदराला 'शब्दयान्त्रा' हे नाव देताना फार विचार केला होता असे नव्हे. पण त्यामागे शब्दांबाबतची ही जाणीव होतीच. ती वर्षानुवर्षे माझ्या लेखनात कमीअधिक ठामपणे उमटली आहेच. काही स्वयं-तुष्ट साहित्यिकांना टोचत राहाण्याइतक्या तीव्रपणे. हा अतिरेकीपणा नव्हे.

भाषा ही व्यावहारिक ते सांस्कृतिक अशा समाजजीवनाच्या सर्व अंगांशी अटळपणे गुंतलेली असते. असा तिचा व्याप मोठा, म्हणून तिच्या प्रदूषणाचा धोका मोठा. निरनिराळ्या कारणांनी ते वाढत-पसरत आहे; आणि तेही उघड-छुप्या मार्गांनी. याबाबत जाग यायला हवी. विशेषतः सामान्य म्हणून ज्यांना भोळसट आणि अल्पसंतुष्ट समजले जाते त्या वाचकांत, आणि वाङ्मय-क्षेत्रातील नवशिक्यांत. ज्यांना स्वसंतुष्टतेची घोर निद्रा लागलेली असते, किंवा ज्यांनी निद्रेचे सांग घेतलेले असते, त्यांना जाग कशी आणणार ?

पण या शब्दयात्रेत अनेक विषय आले आहेत; भाषा हा त्यातील फक्त एक. साक्षात वाङ्मयातील विषय आहेतच; पण वाङ्मयाच्या अंगणातीलही अनेक आहेत. साहित्यविषयक संस्था, समारंभ, संमेलने; प्रकाशक, मुद्रक - यांसारखे. काही मृत्युलेखवजा आहेत. 'वजा' हे अव्यय अशासाठी की त्यांतील मृतांचा गौरव 'श्रद्धांजली'च्या आपल्या सवयीच्या सद्गदित सुरातील नाही. शताब्दीच्या निमित्ताने लिहिलेल्या दोन लेखांचे तेच. एकदोन लेख असे आहेत की ज्यांचा वाङ्मयाशी केवळ बादरायण संबंध लागेल. पण तसा संबंधही शब्दव्यवहाराच्या ऐसपैस गोतात बसेल. हे मराठीबाबत. तीन लेख इंग्रजी वाङ्मयासंबंधातील आहेत. पण जाताजाता त्यांत मराठीचेही धागेदोरे आले आहेत; ते साम्यविरोधाच्या अंगाने.

या लेखांच्या विषयात अशी विविधता आहे, पण ती माफक आहे असे कोणाला वाटले तर ते चूक नाही. आहे तीही कटाक्षाने आणलेली नाही; यदृच्छेने आली म्हणावे. कारण या यात्रेला पूर्वनियोजित आखणी नव्हतीच. दर पंधरवड्याला लेख देण्याची वेळ येऊन ठेपली की जो विषय मनाला गमेल त्यावर लिहीत गेलो. हे माझ्या लेखनप्रकृतीनुसारच झाले. जसा विषयांची विविधता साधण्याचा खटाटोप केला नाही, तसा लेख सजवण्यासाठी तपशील आणि अवतरणे मिळवण्याचाही नाही. साहित्यावर लिहायचे म्हटले की अशी विद्वत्तेची उपरी नक्षी चढवण्याचा मोह होत असतो. या लेखांची जातच निराळी. ते शिळोप्याच्या संभाषणासारखे आहेत, सभेतल्या भाषणासारखे नाहीत. आणि निबंधासारखे नाहीच नाहीत ! सहज सुचलेल्या विषयासंबंधीच्या माझ्या आठवणी, माझी स्वतःची मते, सहजपणे एकातून एक अशी त्यात उलगडत जातात. पण तो सहजपणाही 'ललित निबंध' म्हणतात त्यासाठी घालून दिलेल्या प्रकारचा नाही. कसलाच साचा किंवा घाट नाही. काहीकाही तर छोटी टिपणे आहेत. कोठेकोठे आयत्या वेळी घुसलेला 'ताजा कलम' आढळेल.

येथे आणखी एक 'ता. क.'. असे 'वाङ्मयीन सदर' लिहिताना आजता-गायतपणा आणण्याचा मोहही असतो; आणि 'आज'पणाची सजावट इंग्रजी-तल्याच नव्हे तर अगदी ब्रिटिश-अमेरिकन पुस्तकांतून, व त्याहूनही नियत-कालिकांतून, चपळ नजर विनासायास हुडकते. ते उद्दिष्ट नव्हेतेच. मराठी-तीलही चालू वाद आणि घडामोडीही मुद्दाम आणायच्या नव्हत्या.

असले लिहिणे - गप्पा मारल्यासारखे बोलणे - कधी एखाद्या मुद्याशी 'समाप्त' होत नाही. ते संपले तरी तात्पुरते; वेळ राहिला नाही म्हणून. पण बोलायचे राहून गेलेले असते. ते 'पुन्हा कधी तरी' वर सोपवायचे. यांतील काही लेखांच्या शेवटी असे 'कधी तरी'चे आश्वासन आहे. ही आश्वासने अपुरीच राहिली. कोण जाणे, ती केली तेव्हाच जरा मोघम होती, अभिवचनासारखी नव्हती. गप्पांमध्ये 'मागील अंकावरून पुढे चालू'ची शिस्तशीर रचना कशी असेल ?

-- अशी ही मोकळी ढाकळी यात्रा आहे, कवाईत नाही.

साहित्य सहवास

वांद्रे पूर्व

मुंबई ४०० ०५१

२७ ऑगस्ट १९८५

- मंगेश विठ्ठल राजाध्यक्ष

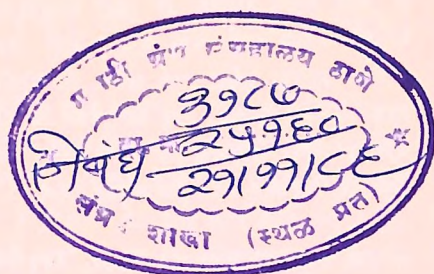
(अकरा)

अ नु क्र म

एक	शामराव ओक	१३
दोन	शामराव आणि दूरदर्शन. भाषेतील उच्च आणि नीच.	१७, १८
तीन	व्हर्जीनिया बुल्फ. 'ब्लूमजवरी ग्रुप' आणि आपली मंडळे	२१, २३
चार	हरिभाऊ मोटे. हरिभाऊ आणि विष्णुपंत	२६, २७
पाच	मामांची जन्मशताब्दी. 'सिल्व्हर फिश'	३०, ३१
सहा	अनिल आणि शब्द. सद्गतीसाठी ज्ञानेश्वरी !	३५, ३६
सात	ठराँव, ठराँव, ठराँव . . .	४०
आठ	साहित्यातील एक अनोखे जग	४४
नऊ	लेखक आणि नदी	४८
दहा	मार्क ट्वेनविषयी ता. क. या ता. क. च्या निमित्ताने. बॅ, वॅ, बॅ !	५२, ५५
अकरा	केशव भिकाजी ढवळे	५६
बारा	पदवीबाजी	६१
तेरा	सत्यकथेचा अंत	६५
चवदा	पुणेरी पुराण	६९
पंधरा	एक सदा-नवकवी. देवभाषेला वाचवा	७४, ७५
सोळा	देवभाषा - पुनश्च !	७९
सत्तरा	दिवाळी अंक वगैरे	८३
अठरा	विनोदी कविता	८७
एकोणिस	विनोद - अन्य प्रकारचे !	९२
वीस	केरळ आणि महाराष्ट्र	९७
एकवीस	ग्रंथालीची ग्रंथयात्रा	१०१
बावीस	क्रिकेट आणि मराठी	१०५
तेवीस	आकाशवाणी, मराठी आणि क्रिकेट	१०८
चोवीस	साहित्य संस्थांविषयी	११२
पंचवीस	तेच कवी, त्याच कविता	११७
सव्वीस	कोश आणि कोश	१२१

एक

○ शामराव ओक ○

‘सुप्रसिद्ध विनोदी लेखक’ शामराव ओक यांच्या निघनाची बातमी आज सकाळी वाचली. आता येत्या काही दिवसांत शामरावांवर कमीअधिक लांबीचे शोकलेखन प्रसिद्ध होईल. त्यापैकी बहुतेक व्यावसायिक उपचार म्हणून. या ‘ख्यातनाम’ आणि ‘प्रथितयश’ साहित्यिकाला ‘श्रद्धांजली’ वाहताना त्याच्या मृत्यूने मराठीतील विनोदी वाङ्मयात (कधी न भरून येणारी) पोकळी निर्माण झाली असल्याचे, अथवा मराठी विनोदाचा एक कालखंड संपल्याचे, भरल्या लेखणीने सांगण्यात येईल.

अशा मृत्युलेखाचे, किंवा ‘श्रद्धांजली’चे, शाब्दिक संकेत शिष्टमान्य आहेत. ते ठसे उमटवले की कर्तव्य पार पडले; त्या शब्दांकडे निरखून पाहायचे नसते. घाईगर्दीत खरडणाऱ्या पत्रकारांइतकेच विद्वत्तेचा बोंगा सांभाळीत लिहिणाऱ्या सखोल साहित्यिकांबाबतही हे बरेचसे खरे आहे.

ज्या काळात शामरावांचा विनोद भरात होता तो काळ केव्हाच संपला. आणि त्यालाही विनोदाचा एक ‘कालखंड’ म्हणणे यात सत्यापेक्षा उपचार, किंवा अज्ञान, अधिक आहे. शामराव भरात होते ते साधारणतः पस्तीस सालानंतरची वीसएक वर्षे. आणि त्या वर्षांत सुद्धा त्यांना प्रथितयश, ख्यातनाम, या टिळामाळा चढवता आल्या नसत्या. म्हणजे त्या शब्दांनाच अर्थ असला तर ! ते शब्दही पस्तीस-चाळीसच्या सुमारासच फोपश्या विशेषणांची जी टाकसाळ जोरात चालू होती तिची कर्मे ! (‘ख्यातकीर्त’ ही भयानक निर्मिती अलीकडची !) शामरावांच्या मार्मिक सूक्ष्म विनोदाचा खास वाचकवर्ग होता; आणि तो खास म्हणजे संख्येने लहान होता. यश, कीर्ती; वगैरे लोकप्रियतेचे बडिवार त्यांच्या वाटचाला गेले नाहीत म्हणा, किंवा

ते त्यांत फसले नाहीत. ते फार लिहिलेले सुटले नाहीत. त्यांनी मान मोडून कंत्राटी लेखन कधी केले नाही. हेही जागृत विनोदबुद्धीचे देणे असावे. स्वातंत्र्यानंतर वगैरे ज्या अनेक गोष्टींची पैदास आडमाप वाढली त्यांपैकी दिवाळी अंक हे एक. त्या बाजारात विनोदी लेखकांना भाव मोठा. जाहिरातीत त्यांना अधिकाधिक ठळक टाईप मिळू लागला. अशा 'रजिस्टर्ड' विनोदी लेखकात शामराव सहसा नसत.

त्या उघड्या बाजाराचे सोडा, विद्वत्तेच्या सोवळ्या बाजारातही शामरावांना विशेष स्थान नव्हते; असलेच तर कोठे कोपऱ्यात. मला आठवते, पन्नासच्या सुमारास बी. ए. (मराठी) ला विशेष अभ्यासासाठी विनोद हा वाङ्मयप्रकार होता. एका परीक्षेवर देखरेख करताना विद्यार्थ्यांनी विनोदाच्या इतिहासाविषयी लिहिलेल्या उत्तरांवर कुतूहलाने नजर फिरवली. त्यांत पुन्हापुन्हा नामावळी येत होती ती श्री. कृ. कोल्हटकर, रा. ग. गडकरी, गो. गं. लिमये, चिं. वि. जोशी आणि प्र. के. अत्रे. या पंचायतनाची संथा त्यांच्या गुरुवर्यांनी दिली असणार; आणि बहुतेक गुरुवर्यांनी ती परीक्षांसाठी कोणीतरी बनविलेल्या वाङ्मयाच्या इतिहासातून उचलली असणार. शामराव त्यात बसत नव्हते, मग प्र. श्री. कोल्हटकर किंवा शं. कृ. देवभक्त बिचारे कोठचे ! (पु. ल. देशपांडे तेव्हा लोकप्रिय झालेले नव्हते !) आपण चिकित्सेने, पाठ्यपुस्तकांपलीकडे वाचून, स्वतंत्र विचार करायचा हे आपल्या विद्येच्या पठडीत बसत नाही, कधीच बसत नसावे. विद्या घेणाऱ्याच्या, आणि देणाऱ्याच्याही. आणखी एक उदाहरण आठवले. त्या काळी लघुनिबंधांच्या श्रेयनामावलीत फडके-खांडेकर अर्थात असतच. पण दांडेकरही हटकून घुसत. गो. रा. दोडक्यांसारखा सच्चा निबंधकार त्यात नसे. इरावती कव्याची बातमी उशिरा लागली. हे दैववळ, संख्याबळ, की आणखी कसले ?

असो. आजच्या महाराष्ट्र टाइम्समधील पु. ल. देशपांड्यांच्या शोकसंदेशात उमेदवारीच्या काळात शामरावांचा आपल्यावर पगडा असल्याचे म्हटले आहे. काही वर्षांपूर्वी 'शामराई'चे संपादन करून त्या ऋणाची त्यांनी फेड केली. लेखकांच्या त्या पिढीबाबत हे खरे आहे. म्हणजे विनोदाच्या इंद्रियाविना - विशेषतः भाषेच्या अंगाने फुलणाऱ्या विनोदाच्या - ज्यांनी जन्म घेतला नव्हता त्या लेखकांबाबत. त्यांचे पूर्वसूरींवर पोषण झालेच. पण समकालीन ज्येष्ठांपैकी अत्रे हे तर प्रचंड प्रकरण होते. जाणकारांत शामरावांचा दबदबा होता, आणि प्र. श्री. कोल्हटकरांविषयी फार अपेक्षा होत्या. या सर्वांची पु. ल. देशपांड्यांवर कमी अधिक सावली होती. (अत्र्यांविषयी

एक : ते रंगभूमीवर गाजेपर्यंत - १९३३ नंतर - त्यांचे मोठेपण थोड्यांचा-
पुरतेच होते !)

थोड्यांचापुरते का होईना, शामराव गाजू लागले ते त्यांच्या विनोदी कथा व एकांकिकांमुळे, आणि त्या बहुतेक अनुवादित होत्या. आणि तसे त्यांनीच सांगितले ('चोरबाजारातील चिजा') म्हणून ते कळले, इतके ते अनुवाद वेमालूम होते. न सांगता केलेल्या अनुवादांचे मराठीत फार मोठे तण आहे; मात्र बहुधा लेखकांनी ते लपवले तरी लेखन ते लपवत नाही - म्हणजे ज्यांना खरेखोटे समजू शकते त्यांच्यापासून. पण आपल्या काही स्वतंत्र लेखनाचीही कळा अशी असते की ते अनुवाद, नव्हे भाषांतर, असावे असा भास होत राहतो; आणि मी मी म्हणणारे वाङ्मय-फौजदार चकतात ! असो. शामरावांच्या तोडीचे अनुवादक फार थोडे. त्यांचे अनुवाद नाहीत, जातिवंत निर्मिती आहे.

शामरावांना इंग्रजीची उत्तम जाण होती. छत्तीस साली 'चित्रा' साप्ताहिक निघाले, त्यात शामराव इंग्रजीतून चुरचुरीत चित्रपटपरीक्षणे लिहीत : ओकासा (Okasa) या नावाने. आणि माझ्यासारखे अंक वाचायला त्यापासून सुरुवात करीत. चित्रपटांशी शामरावांचा काही काळ संबंध आला तो जाहिरातखात्यातून. पण ते कचकड्याचे जग त्यांनी भेदक नजरेने जणू आरपार पाहिले. आणि तिने टिपलेली कित्येक सोंगेदोंगे त्यांच्या लेखनाच्या कामी आली. त्या काळी मराठी पत्रांत येणारी खुशामतखोर, जाहिरातवजा परीक्षणे - किंवा चक्क 'लि. आ. म.' ('लिहून आलेला मजकूर' अशी आद्याक्षरांवाडून ओशाळवाणी कबुली) - पाहिल्यावर शामरावांच्या परीक्षणाचे वेगळेपण उठून दिसत असे. पण ही अवखळ विनोदबुद्धीच त्यांच्या अंगाशी आली म्हणतात; डबक्यात राहून त्यातील माशांचे वैर किती काळ ओढवून घेणार ? (ते जग तेव्हा डबक्यासारखेच होते. मराठी चित्रपटाचे अजूनही तसेच आहे का ?) तेथील भडक जाहिरातबाजीचे शब्दांवरील चलाख खेळाने शामरावांनी एकदा विडंबन केले. मास्टर विनायक यांचे 'महाराष्ट्राचे पॉल मुनीम' आणि वि. स. खांडेकर यांचे 'महाराष्ट्राचे मॅन्सिझमम गॉर्की' अशी त्यांच्याच चित्रपटाच्या जाहिरातीत हातचलाखी केली, आणि मालकांकडून नारळ मिळवला. असे निदान अनेकांकडून ऐकत आलो.

शामरावांची विडंबनातील वाकबगारी कित्येकदा 'शीतात्मक श्रेष्ठता' - तल्याप्रमाणे पृष्ठभागाआड असते; बारीक दृष्टीलाच जाणवेल अशी. तर कित्येकदा 'कोठे गेला बाहवी' तल्याप्रमाणे उघड खळखळत असते - उघड

पण सवंग नव्हे; रेखीव, बांधीव. कधी त्यांचा विनोदविषय एखादी व्यक्ती असते. पण त्या विनोदाचा आस्वाद घ्यायला ती व्यक्ती कोण हे ठाऊक असावे लागत नाही. असल्यास अर्थात खुमारी वाढते. असे मर्माला चिमटा काढणारे विडंबन; अस्फुट विसंगती हेरणारी तीक्ष्ण दृष्टी; चौफेर आणि मिस्किल अवलोकनातून आलेला चपखल तपशील; आणि भाषेला पीळ देण्याचे कसब; यांसारखे विनोदी लेखनाला धार आणि समृद्धी आणणारे गुण शामरावांत मोठ्या प्रमाणात होते. त्या प्रमाणात, आणि एकत्रितपणे, ते आपल्या थोड्या विनोदी लेखकांत आढळतील. फार, फार थोड्या.

आणखी एक गुण : चौरस वाचन. ग्रंथालयात शामरावांचा सदैव वावर असे. आमच्या कॉलेजच्या ग्रंथालयात ते कधी पुराण्या 'इंपीरिअल' आणि 'स्टेट' गॅझेटिअर्ससाठी येत. शक्य तो वाचायचे नाही, वाचलेच तर उचलण्यासाठी, हा नेम पाळणारे लेखक पाहिल्यावर शामरावांच्या या गुणाबद्दल विशेष आदर वाटे.

... हे लिहिणे मृत्युलेखाच्या झिजलेल्या रुळांवर गेले का ? गेले असल्यास शामरावांची क्षमा मागायला हवी. कोण जाणे, आपल्यावरही कंठाळी, शिळ्या चवीचे मृत्युलेख, श्रद्धांजली वगैरेचा प्रसंग येईल हा धोका शामरावांना वाटला असता तर त्यांनी त्यांचेही विडंबन करून ठेवले असते.

□

२८ मार्च १९८२

दोन

○ शामराव आणि दूरदर्शन ○

गेल्या यात्रेचे सूत्र धरून शामराव ओकांसंबंधी पुन्हा थोडेसे. काही दिवसांपूर्वी महाराष्ट्र टाइम्समध्ये कोणा पत्रलेखकाने तक्रार केली की शामरावांच्या मृत्यूची दूरदर्शनने दखल घेतली नाही. मी म्हटले त्याच्याशी हे सुसंगत आहे. शामराव 'ख्यातनाम' वगैरे काही नव्हते. आणि दूरदर्शनच्या लौकिकाशीही हे विसंगत नाही.

काही आठवड्यांपूर्वीची गोष्ट. वामन मल्हार जोशी यांची जन्मशताब्दी साजरी झाल्याची बातमी देताना दूरदर्शनने ते 'प्रसिद्ध संस्कृत कवी' असल्याची माहिती पुरवली. त्याच बातमीपत्रात 'सुमती देवस्थळी' यांच्या निधनाची बातमी होती, आणि त्यांची 'भाषांतरे प्रसिद्ध' असल्याची ग्वाही होती. बाईचे आडनाव 'देवस्थळे' होते, आणि त्या प्रसिद्ध होत्या चरित्रकार म्हणून, या ते बातमीपत्र तयार करणाऱ्याच्या दृष्टीने क्षुल्लक चुका असाव्यात. वामनराव जोश्यांचे सोडा, ते पुराणपुरुष झाले; तेव्हा त्यांना संस्कृतात जमा केले हे समजू शकते. पण देवस्थळेबाईची प्रसिद्धी या पाचसात वर्षांतील, तीही भरपूर; तरी ती दूरदर्शनपर्यंत पोचली नव्हती. या बातमीपत्राने एक ज्येष्ठ, आणि ज्येष्ठतेला साजेसे सन्मान मिळवलेले साहित्यिक प्रक्षुब्ध झाले होते; म्हणाले, वर्तमानपत्रातून याचा जाब विचारला पाहिजे. क्षोभ जरा उतरल्यावर त्यांना उमगले की आपले म्हणणे भाबडे आहे; कोणी जाब विचारणार नाही, आणि विचारलाच तर त्याने दिम्म होणार नाही. असे विचारणेच गैरसोयीचे असते; गुळणी सोयीची.

पुढे असे समजले की सुमती देवस्थळे यांच्या निधनाची बातमी [आल्यावर 'या कोण ?' असे उद्गार काढून 'संबंधित अधिकाऱ्याने' तिला बातमी-

पत्रात जागा देण्याचे सपशेल नाकारले - त्या कोण याचा खुलासा कोणीतरी करूनही. पण आकाशवाणीने ती बातमी दिल्याचे कळताच त्यांनी आपला नकार मागे घेतला. मात्र घाईमुळे म्हणा किंवा रागामुळे म्हणा, बाईना थोडी अहल घडविली. शामराव सुटले म्हणायचे !

असो. मराठीबाबतच्या दूरदर्शनच्या लीला आपण या यात्रेत मधूनमधून मांडत जाऊ. केवळ मनोरंजनासाठी. त्यातून काही निष्पन्न होणार नाही.

× × ×

○ भाषेतील उच्च आणि नीच ○

पुढे गुरुदेव वगैरे झालेले रवींद्रनाथ ठाकूर यांचे बंगालीतील आरंभीचे लेखन 'भद्र' लोक - जन्माने, म्हणून शिक्षणाने, म्हणून संस्कृतीने, 'उच्च' गणले जाणारे लोक - साहित्य म्हणून मानायला तयार नव्हते, कारण रवींद्रनाथांची भाषा सामान्यांच्या भाषेला जवळ, म्हणून त्यांना सहज समजण्यासारखी होती, म्हणजे पुरेशी उच्च नव्हती, म्हणजेच अशुद्ध होती. हे रवींद्रनाथांसकट सर्वांच्या मनावर बिंबवण्याकरता कलकत्ता विद्यापीठाच्या मॅट्रिक परीक्षेसाठी बंगालीची प्रश्नपत्रिका काढणाऱ्या विद्वानाने किंवा विद्वानांनी, रवींद्रनाथांचा एक उतारा देऊन तो 'शुद्ध बंगालीत लिहा' असा प्रश्न घातला. पु. ल. देशपांड्यांनी एका व्याख्यानात ही कथा सांगितली होती. नुकतीच ती आठवणीतून अचानक उसळून आली, कारण विलक्षण तिच्यासारखी असलेली गांधीजींविषयीची कथा एका पुस्तकात वाचली.

गांधीजींच्या दक्षिण आफ्रिकेतील लढ्याचे ते दिवस. तेव्हा त्यांना महात्मा वगैरे उपाधी चिकटल्या नव्हत्या. गोऱ्यांच्या वर्णद्वेषाने गांजलेल्या तेथील हिंदी लोकांत जागृती आणि उठाव व्हावा म्हणून गांधीजींनी आपले साप्ताहिक - 'इंडियन ओपीनिअन' - सुरू केले; त्यात ते इंग्रजीशिवाय गुजरातीतूनही लिहीत. गुजराती अशासाठी की ती मातृभाषा असलेले पुष्कळ लोक त्या देशात होते. मुद्दयतः व्यापारी आणि त्यांचे गुमास्ते. त्यांचे शिक्षण बेतास बात असे. व्यापाऱ्यांपैकी अनेकजण मुसलमान होते. (म्हणजे आपल्या शुद्ध किंवा सोवळ्या भाषेत 'म्लेंच्छ' 'यवन' !) सत्याग्रहाविषयी आपली भूमिका मांडणारे गुजराती पुस्तक 'हिंद स्वराज्य' त्यांनी तेव्हाच लिहिले. गांधीजी मूळ काठेवाडचे - आजच्या सौराष्ट्रातील. साहजिकच त्यांच्या गुजरातीला उघडावागडा काठेवाडी ठसका होता; तिच्यात शालजोडीचा

मवाळ 'नागर' थाट नव्हता. ती हमरस्त्यावरची बाजारातील, रोखठोक बोलभाषा होती; पुस्तकातील प्रतिष्ठित साहित्याची शिष्टभाषा नव्हती. म्हणून पुढे कोण्या एका साहित्यपुंगवाने 'मॅट्रिकपुरते गुजराती गांधींपाशी नाही' अशी त्यांची संभावना केली. बाजाराची भाषा ही क्षुद्र, दुबळी, खोल विचार आणि नाजूक भावभावना यांचा नेमका उच्चार न झेपणारी, हा ग्रह गोंजारणारे विद्वान आपल्याकडेही आहेत -- अजूनही. ते भाषेचे कुळ शब्दकोशांत आणि बासनातल्या ग्रंथांत शोधतात, लोकव्यवहारात नव्हे.

गांधीजीविषयीची ही कथा ज्या पुस्तकात वाचली त्याच्या लेखकाची पर-वाच भेट झाली. तेव्हा त्यासंबंधी बोलणे निघाले. गांधीजींच्या प्रभावामुळे सार्वजनिक - म्हणजे लेखनभाषणाच्या - गुजरातीत फार साधेपणा आला ना असा प्रश्न मी माझ्या थानुरमातुर गुजरातीच्या बळावर विचारला. तो म्हणाला, ते काहीसे खरे आहे, पण गुजराती साक्षरांपैकी -- म्हणजे, आपल्या भाषेत, साहित्यिकांपैकी -- अनेकांनी गांधीजींच्या भाषेचे गुण मान्य केलेच नाहीत. पुढे, विशेषतः त्यांचे गाजलेले 'आत्मचरित्र' लिहिण्याच्या काळात, त्यांची भाषा तेवढी प्रादेशिक राहिली नव्हती, तरीही. म्हणजे 'शैली', 'भाषाप्रभुत्व', 'आकृतिबंध' यांसारखी बांडगुळे गुर्जर देशातही आहेतच ! (भालचंद्र नेमाडे म्हणतील : 'हरहर ! तरी आद्य महानुभाव चक्रधर मूळचा गुजरातचा ! ')

भाषेतील या जातिभेदाविषयी अनेक वर्षे चर्चा होत आली आणि ती होत राहणार -- समाजातील जातिभेदाइतकीच. (की वर्णभेद, की वर्गभेद ?) तत्त्व म्हणून जातपात न मानणारे बहुतेक सुशिक्षितही (सु = ?) रोटीव्यवहारात नसले तरी बेटीव्यवहारात फार सावध असतात. शंका आल्यास हळूच पोटजातही चाचपून पाहातात. 'जातीविषयी तसे आमचे म्हणणे नाही हो, पण संस्कृतीचा फरक पडतो ना ! ' अशी संभावित मखलाशी करतात. तेच भाषाव्यवहारात. भाषेच्या संस्कृतीसाठी सांगूनसवरून किंवा चोरूनमारून भेद पाळणारे हवे तेवढे आहेत; 'पुरोगामी' हा शिक्का मिरवणारेही आहेत. भाषिक उच्चतेच्या अहंकाराची चिवट मुळे इतकी खोलवर आणि दूरवर पसरलेली असतात.

कोण जाणे, मुळांचेही कलम होत असेल का ? जुन्या खोडाला ती नव्याने फुटत असतील का ? नाहीतर, अर्धा जन्म खेड्यापाड्यात, बोलभाषेतून सगळा व्यवहार करण्यात, इतकेच नव्हे तर त्या भाषेतून लेखन करण्यात,

गेल्यावरही काहीजण नागर साहित्यिक जीवनाशी घरठाव करण्यासाठी उच्च भाषेच्या वाङ्मय फंदात का पडावेत ? त्यांची मूळे शेवटी कुठे — वर ? 'ऊर्ध्वमूल' ?

रवींद्रनाथांचे एकेकाळी झाले त्याची उलटापालट करून मराठीच्या आपल्या प्रत्येक परीक्षेत उच्चपणाची सूज आलेला उतारा देऊन 'प्रामाणिक मराठीत लिहा' असा त्यावर प्रश्न विचारता येईल. त्यासाठी उताऱ्यांची कधीच वाण पडणार नाही, कितीही परीक्षा येवोत !

□

११ एप्रिल १९८२

तीन

○ व्हर्जीनिया वुल्फ ○

वर्षे व्हर्जीनिया वुल्फच्या जन्मशताब्दीचे. परदेशी, म्हणजे मुख्यतः इंग्रजी, लेखकांबाबतच्या अशा सोहळ्यांची आपली काही नियत-कालिके दखल घेतात; आकाशवाणीही घेते. हे योग्यच. आपण इंग्रजी साहित्यावर वाढलो असे मानण्याचा प्रघात तरी आहे; निदान त्यातील मोठमोठी नावे आपण वेळोवेळी वापरत असतो. विशेषतः चाळीस-पन्नास वर्षांपूर्वीच्या नव्या दमाच्या टीकाकारांची ती लकव पुढे रुळली. त्यापूर्वीच्या पिढ्यांतील लेखक इंग्रजी नामस्मरण करीत ते निदान तीन-चार पिढ्यांचे सादर अंतर ठेवून. 'टेनिसन-ब्रौनिंग' : पंचवीसतीस सालापर्यंतच्या आपल्या काव्यप्रेमींची, आणि सरसकट वाङ्मयीन विद्वानांची, आधुनिकतेबाबतची इंग्रजी मजल त्यापलीकडे नसे. कादंबरीत डिक्स-थॅकरेपर्यंत; अनेकांची तर स्कॉटपर्यंत. पण साधारणपणे तीस सालानंतर ते अंतर एकदम घटले; आदर कमी झाला नाही, उत्साह फार वाढला. समकालीनांचा विशेष गवगवा होऊ लागला. कवितेबाबत नसला तरी इतर क्षेत्रात; आणि सर्वांचा नाही.

दोन महायुद्धांमधील काळात इंग्रजी साहित्यात ज्या लेखकांचे विशेष माहात्म्य होते त्यापैकी व्हर्जीनिया वुल्फ ही एक. (तिचे माहात्म्य तेव्हा आपल्या लेखकांपर्यंत पाझरले होते का ? आठवत नाही.) दुसऱ्या महायुद्धामुळे साहित्यातील कित्येक बुलंद इमारतींची कमीअधिक पडझड झाली; कमी झाली त्यापैकी वुल्फबाई एक. तिचे कित्येक मोठे गुण अजूनही मानले जातात; पण तेव्हा गाजलेले काही गुण आता प्रश्नचिन्हांकित झाले आहेत. अर्थात उद्याचे कोणी सांगावे ? तो चक्रनेमिक्रम कोण थांबवणार ? असो.

व्हर्जीनिया वुल्फची विशेष कामगिरी कादंबरीतील. त्यातील बहुतेक कादंबऱ्या नवीन वाट शोधणाऱ्या. मुख्य वाट अंतर्मनाच्या व्यापाराची. त्याशिवाय बाईने दोन संग्रह भरतील इतके वाङ्मयविषयक निबंध, चार भरतील इतके अन्य निबंध, काही कथा, व एखादे चरित्रही लिहिले. आणि जे जे लिहिले त्यात स्वतंत्र बुद्धी, भावनांची सूक्ष्मता आणि भाषेची कुसर आहे.

पण व्हर्जीनिया वुल्फ केवळ साहित्याच्या गढीत स्वतःला कोंडून घेणाऱ्या 'साहित्यिकां'पैकी नव्हती. तिचा अनेक बौद्धिक विषयांत संचार असे; कोठे फार, कोठे थोडा. काहीसा आपल्या ऊर्मीमुळे, काहीसा संपर्कामुळे. तिच्या भोवती अशा वेगवेगळ्या विषयांचे उत्तमोत्तम जाणकार होते. केन्स-सारखा अर्थशास्त्रात नवे युग प्रस्थापित करणारा महापंडित, बट्रंड रसेल-सारखा नामांकित गणिती आणि तत्त्वज्ञ; क्लाइव बेल आणि रॉजर फ्राय यांच्यासारखे नवा कलाविचार मांडणारे अभ्यासक (ज्या विचारात पुढे वारा भरून आपल्याकडे सौंदर्यशास्त्राचा बोंगा फुगत गेला.), फॉर्स्टर आणि लिटन स्ट्रेचीसारखे मातबर लेखक, ज्ञानोपासक आणि रसिकवर मंडळी होती. आणि बाईचे यजमान, लेनडॅ वुल्फ, ही सुद्धा कमी असामी नव्हती. अर्थशास्त्रज्ञ आणि राज्यव्यवहारनिपुण असे त्यांचे संचित होते. वुल्फ दांपत्याकडे त्यांच्या काव्यशास्त्रविनोदात रंगलेल्या बँडकी जमत त्यांविषयी इतर जनात कुतूहल, हेवा, आणि अर्थात कुत्सा असे. कुत्सेपोटी वेडेवाकडे प्रवाद जन्माला येत. असो. हे विद्वान आपापल्या व्यासंगाच्या कोपात बंदिस्त होऊन राहिले नाहीत. जणू खिडक्यादारे उघडी टाकून त्यांनी एकमेकांच्या खास विषयात थोडा वावर ठेवला, रस घेतला, वाद घातले. उदाहरणार्थ, केन्स. रसेलप्रमाणेच अचंबा, नव्हे भीती, वाटावी असा त्यांच्या बुद्धीचा चौफेर झपाटा. पण अनेक कलांत त्याने गाढ जाणकारी संपादली, आणि पत्नी संपादली तीही एक नामांकित कलावती : नर्तिका आणि गायिका.

व्हर्जीनिया वुल्फनेही अनेक विषयात गती मिळवली. स्त्री-मुक्तीचा विचारही तिने जोरात मांडला; आणि त्याची तात्त्विक पातळी व्यवहाराच्या खुंट्याशी बांधून ठेवली. स्त्रीला निदान पाचशे पौंडांचे - म्हणजे तेव्हाच्या - स्वतःचे वार्षिक उत्पन्न आणि स्वतंत्र खोली मिळाल्याशिवाय आपला विकास करण्याची तिला संधी आणि सबड मिळणार नाही असे तिने एका निबंधात स्वच्छपणे सांगितले. स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळविण्यासाठी एमिलीन पॅक्हस्टने चालविलेली 'सफ्रेजेट' चळवळ अपुरी आहे असे तिचे मत होते.

अशा या समृद्ध जीवनाचा अंत दुर्दैवीपणे झाला -- आत्महत्याने. दुर्दैव दुहेरी, कारण अशा स्त्रीची आत्महत्या म्हटली की एका विशिष्ट प्रकृतीच्या

कल्पनाशक्तीला लाळ सुटते ! भरल्या जगात घुसमटून टाकणारा एकलेपणा, मनावरचा ताबा सुटण्याची भीती, मृत्यूच्या सावलीचा सतत भास, यांनी येणारी अस्वस्थता शापासारखी एखाद्या अतितीव्र संवेदना असलेल्या माणसाचे जगणे झाकळून टाकते. व्हर्जीनिया वुल्फसारखीचे. त्याचा थांग तर्कापारचा असतो. पण तिच्या सांसारिक गुह्यांशी त्याचा संबंध लावणे आणि तो मीठ-मसाला लावून वाचकांसाठी रुचकर करणे असल्या उद्योगाची भुरळ काही लेखकांना पडते.

अशा या श्रेष्ठ लेखिकेच्या जन्मशताब्दीच्या प्रसंगी तिचे आदराने स्मरण करावे—आणि आदराचा उपचार होऊ नये म्हणून तिची काही पुस्तके वाचावी.

× × ×

‘ ब्लूमजबरी ग्रुप ’ आणि आपली ‘ मंडळे ’

व्हर्जीनिया वुल्फकडे जमणाऱ्या या गटाला ‘ ब्लूमजबरी ग्रुप ’ असे नाव पडले. नाव अगदीच भौगोलिक. ब्लूमजबरी हा मध्यवर्ति लंडनमधील एक निवांत, देखणा भाग. तेथे वुल्फ मंडळी राहात. ब्रिटिश म्यूझियम आणि लंडन विद्यापीठ त्याच भागात आहेत. अशा परिसरालाही विद्येचा, पुस्तकांचा वास होता. तशा या मंडळाच्या बैठकी १९०४ मध्येच सुरू झाल्या. पण त्याचे नाव दुमदुमायला पंधरा वर्षे जावी लागली. पुढे ते एवढे दुमदुमले की प्रतिष्ठित साहित्येतिहासात त्याला पक्के स्थान मिळू लागले.

पण ते आपल्या अर्थाने लेखकांचे ‘ मंडळ ’ नव्हते; म्हणजे एकाच विचाराचे, एकाच उद्दिष्टाचे, परस्पर-सहकारी बाण्याचे. आता आठवते त्याप्रमाणे आपली मंडळे कवींचीच होती. त्यापैकी ‘ रविकिरण ’ मंडळ सर्वांत अधिक टिकलेले, बोलबाला झालेले आणि मुख्य म्हणजे — आपले ‘ घराणे ’ प्रस्थापित केलेले. ‘ तुतारी मंडळ ’ केशवसुतांच्या सच्च्याकच्या चेल्यांपुरते; त्याचा व्याप थोडा, आणि ते अल्पजीवी ठरले. याशिवाय नागपूर, नाशिक सारख्या शहरी कधी कधी एकत्र आले ते कवितांचे एकमेकांसाठी वाचन करावे व शक्य झाल्यास त्यांचा संग्रह करावा यासाठी. पुण्याच्या शारदोपासक मंडळाने काही काळ नेटाने काम केले. पण ही सगळी देवी शारदेच्या एका अंगाची उपासना — काव्याची, क्वचित काव्यटीकेची. इतर अंगे नसल्यासारखी.

वुल्फबाईचे मंडळ साहित्याशी बांधलेले नव्हते. त्याचा आवाका फार मोठा होता. साहित्याखेरीज अन्य कला आणि अनेक ज्ञानशाखा सामील होत्या. प्रकाशनाशी त्याला कर्तव्य नव्हते. तेही वुल्फ दांपत्याचा स्वतःचा 'हॉगर्थ प्रेस' असूनही. या मंडळाचे सभासद नव्हते. गप्पा-चर्चा, खाणेपिणे, यासाठी हे निकट-परिचित जमत. त्यांचे खास विषय निरनिराळे; वृत्ती आणि मते वेगवेगळी. तसा कोठलाच एकसुरीपणा नव्हता. पण त्यांच्या बुद्धीचा उच्च स्तर, चिकित्सा आणि चोखंदळपणा; नव्याचे स्वागत आणि परंपरेविषयी अनास्था, इत्यादीमुळे त्यांचा काही मर्यादेपर्यंत एकमेळही होऊ शकला. सामान्यतः राजकारणात त्यांचा कल डार्यांकडे होता. आणि समाजकारणात ज्याला आपण 'नवमतवाद' म्हणायला लागलो त्याच्याकडे. फ्रेंच साहित्य आणि संस्कृती यांची बहुतेकांवर छाप होती.

पण नंतर या मंडळाची प्रतिष्ठा ओसरू लागली. खवचट टीका होऊ लागली. मुख्य आरोप उच्च-भ्रू-पणाचा, अतिशिष्टपणाचा, असामान्यतेच्या अहंकाराचा. आपले खानदान, साहित्यातील, कलेतील, विचारातील आपली महान मूल्ये, लेखनाप्रमाणे पोशाखातीलही नजाकतदार छानछोकी, यांबाबतच्या त्यांच्या आढचतेची कुचेष्टा, आणि तशा लकबीची विडंबने झाली. बाहेर फारच भारदस्त आणि 'पॉलिश' केलेली भाषा तोलूनमापून वापरणारे हे विद्वद्बृव तिन्यापासून सुटका म्हणून बैठकीत उघड्यावागड्या भाषेपर्यंत उतरतात असे म्हटले जाऊ लागले. अशी 'ब्लूमजवरी ग्रुप'ला उतरती कळा लागली. त्याचे नावनिशाण राहिले नाही—इतिहासाचे पुस्तक सोडल्यास.

यासारखा गट — इतक्या विविध क्षेत्रांतील बुद्धिमंतांचा गट — आपल्याकडे झाला असल्याचे कोठे वाचण्यात किंवा ऐकिवात नाही. कोठे एखाद्या नियत-कालिकाच्या, किंवा निम-राजकीय संस्थेच्या, उद्योगानिमित्त अशी माणसे जमत असतील. पण नियतकालिकाचा उद्योग म्हणजे अगदीच नैमित्तिक, आणि निम-राजकीय संस्था म्हणजे विचारांचे वेगळेपण कठीण !

अशा रसिक-विद्वान लोकांना एकत्र आणणारी खानदानी यजमानीण हा खास फ्रेंच प्रकार. आपल्याकडे अशी 'मोठी नावे' हव्यासाने जमवून त्यांचा चमचमीत पाहुणचार करणाऱ्या संपन्न यजमानणी आहेत; पण त्यांच्या बहुतेक पाहुण्यांची, आणि तेथे निष्पन्न होणाऱ्या चर्चेची, इयत्ता फार निराळी !

ग. त्र्यं. माडखोलकर यांची 'मुक्तात्मा' ही मराठीतील पहिली राजकीय कादंबरी म्हणून त्याकाळी--१९३३ नंतर--फार गाजवली. तिच्यात एक 'मादाम द स्ताअल' आहे. अठराव्या शतकातील ती एक खानदानी, म्हणून धनवंत, फ्रेंच लेखिका. ती मोठी माणसे आपल्याभोवती जमवी. माडखोलकरांची 'मादाम द स्ताअल' ही मुंबईतील कोणी प्रमिला. एका नियतकालिकाच्या कचेरीत ती सुंदर ललना तेथे येणाऱ्या विद्वानांना खेळवते. इतक्याच पुरती तिची फ्रेंच जातकुळी. माडखोलकरांना मुंबईतील एक वृत्तपत्र व त्याचे लेखक यांच्यावर उपहासाचे शस्त्र चालवायचे होते--म्हणून 'मादाम': उगाच फ्रेंच आव ! आणि तेवढेच राजकारण !!

२५ एप्रिल १९८२

○ हरिभाऊ मोटे ○

१९८१ चे 'वि. पु. भागवत प्रकाशन पारितोषिक' हरिभाऊ मोटे यांना परवा समारंभाने देण्यात आले. लेखन, मुद्रण, प्रकाशन या क्षेत्रांतील अनेकजण तेथे आवर्जून हजर होते. इतर श्रोत्यांची संख्याही अशा समारंभाच्या मानाने मोठी होती. ती अध्यक्ष पु. ल. देशपांडे यांच्यासाठीच नसावी. ज्याला साहित्यात थोडा तरी रस आहे त्याला हरिभाऊं-विषयी कृतज्ञता आहे. तेवढेच कुतूहल आहे. कारण गेली पन्नास वर्षे ते निवडक आणि वेगळीच पुस्तके प्रसिद्ध करण्याबद्दल गाजलेले आहेत; पण सभासंमेलनांपासून ते दूर राहात आले. म्हणून कुतूहल. परवाच्या समारंभात ते कुतूहल फिटले; हरिभाऊ साक्षात दिसलेच, पण त्यांच्या 'दूरस्थ', भिडस्त, सभाभीरु व्यक्तित्वाचेही समाधान देणारे दर्शन घडले. व्यासपीठावर बसणे त्यांना प्राप्तच होते, पण ते ही कसली बला आली आहे असा भाव मुद्रेवर ठेवून, अवघडलेले, अंग चोरून, असे बसले होते. पारितोषिक स्वीकारल्यानंतर 'विजेत्याने' भाषण करावे असा संकेत किंवा संस्कार असतो, तो हरिभाऊ चुकवू पाहात होते; पण अन्य व्यासपीठस्थांनी हट्टच धरल्यामुळे हरिभाऊ कष्टाने चार वाक्ये बोलले.

हे समाधानकारक अशासाठी की आपले साहित्यविषयक समारंभ बहुधा फार वाचाळ असतात. माणसे बोलणे आवरता आवरत नाहीत. पुढे जणू वांघलेला श्रोतृवर्ग असतो. काहीसा भाबडा, बराचसा सज्जन. जांभया देखील रुमालात दडवणारा. आता हरिभाऊ त्या समारंभाचे उत्सवमूर्ती. त्यांना आपल्या पन्नास वर्षांचा कार्याचा आढावा घेता आला असता, मराठी प्रकाशन क्षेत्राचा इतिहास सांगता आला असता, नव्या प्रकाशकांना मार्गदर्शन करता आले असते, लेखकवाचकांनाही अधिकारवाणीने चार गोष्टी सांगता

आल्या असत्या; आणि आपल्या पुढील प्रकाशनयोजना समस्तांना जाहीर करता आल्या असत्या. पण हरिभाऊंनी यांतले काहीच केले नाही. ते फक्त आभार पुटपुटले, आणि आपल्याकडून एवढे मोठे काही घडले नाही असे काहीतरी म्हणाले. अशा प्रसंगी विजेत्याने आपण या सन्मानाला कसे पात्र नाही हे अघळपघळ विनयाने सांगायचे असते. एकूण हरिभाऊंना अशा सभांची चालरीत माहित नसावी; किंवा समाधीटपणाचा त्यांच्यात अभाव असावा.

पण तसा अभाव नसावा. आठवड्यापूर्वी त्यांची पुण्यात 'प्रकट मुलाखात' घेतली तेव्हा म्हणे ते मोकळेपणाने बोलले. म्हणजेच, त्यांना साहित्यिक सभांची चालरीत माहित नाही.

× × ×

○ हरिभाऊ आणि विष्णुपंत ○

हरिभाऊंना पारितोषिक मिळाले ते विष्णुपंत भागवत यांच्या स्मृत्यर्थ ठेवलेले. ते यंदा प्रथमच दिले गेले. ते हरिभाऊंना मिळावे हा लक्षणीय योग आहे. विष्णुपंतांच्या मौज प्रिंटिंग ब्युरोने हरिभाऊंची कित्येक प्रकाशने छापली म्हणून नव्हे. त्यांचे त्या छापखान्यात जाणेयेणे असे म्हणूनही नव्हे. तर ही दोन माणसे 'समसमा' होती. एक प्रकाशनात, एक मुद्रणात. जे भव्य ते निष्ठेने, जिद्दीने करावे हा रामदासी बाणा दोघांत मुरलेला. दोघांतही व्यावसायिक स्वाभिमान असा ताठ की कधी तडजोड केली नाही, स्वीकारलेल्या मानदंडापासून कधी ढळले नाहीत.

विष्णुपंतांचा माझा परिचय तसा फार जुना. पण सात वर्षापूर्वी एका पुस्तकाच्या छपाईच्या निमित्ताने काही काळ त्यांचा जवळून संबंध आला. तेव्हा त्यांचे व्यावसायिक रूप पाहिले. त्याची छाप मधल्या वर्षांनी पुसट केलेली नाही. नुसते श्रम नव्हेत - ढोरमेहनत पुष्कळजण करतात; नुसता तांत्रिक निष्णातपणा नव्हे -- तो किमान बुद्धी असल्यास अनुभवातून जमत जातो; तर लहानसहान तपशिलांबाबत परमोत्कृष्टतेचा आग्रह होता, आणि त्यामागे कलादृष्टी होती, सौंदर्यशोध होता. अशा प्रकृतीचा एक मुद्रक पूर्वी जवळून पाहिला होता. बा. ग. (सोन्याबापू) ढवळे. त्यांची जिद्द आणि आग्रह आक्रमक असत. थोडी असहिष्णुही असत; पण ते शुद्ध गुणवत्तेच्या ध्यासाने. मुद्रण हा धंदा, पोटापाण्याचा उद्योग नाही, कला आहे; त्यात

बाजाराची आव्हाने असतील, पण त्याहून कलेची आव्हाने अधिक इरेस पाडणारी असतात, याची जाणीव या दोघा श्रेष्ठ मुद्रकांनी मुरवली.

तेच प्रकाशनाचे. त्यात यशस्वी ठरलेली, गाजावाजा झालेली, काही माणसे नपया-तोट्याच्या किचकट कोष्टकात गुरफटून गेलेली असतात. त्यांचा व्यावसायिक स्वाभिमानही त्याच चौकटीत सामावलेला असतो. हरिभाऊंचे यश या जातीचे नाही. ते व्यवसायाच्या आहारी गेले नाहीत. त्यांनी व्यवसाय केला तो हास म्हणून, पण हासेला व्यवसायाची शिस्त लावून.

हरिभाऊंनी प्रकाशनाला आरंभ केला तो पंचविसाव्या वर्षी. पदरी अनुभव नव्हता; शिक्षण अपुरे; प्रकृती अधुरी; आणि जिथे आरंभ केला ते मुंबई शहर परके — त्यांच्यासारख्या एकलकोंड्याला तर विशेषच. पण असा माणूस एकमार्गीही असतो; त्याचे बळ विखरून जात नाही. पहिल्या आठ-नऊ वर्षांत हरिभाऊंनी तेरा पुस्तके काढली. जवळजवळ प्रत्येक पुस्तकाने साहित्यात मानाचे स्थान मिळवले. दोनतीन पुस्तकांनी तर इतिहास घडवला. विश्राम बेडेकरांच्या 'रणांगण' सारख्या. पुन्हा हे सगळेच लेखक सुप्रसिद्ध वर्गरे नव्हते; दोघेच तसे होते. वामन मल्हार जोशी आणि श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर. उरलेले बहुतेक नवखे होते. त्यांचा अचूक वास काढणाऱ्या प्रकाशकाला फारच तीक्ष्ण घ्राणेंद्रिय मिळाले असावे. तसे घ्राणेंद्रिय फारशा वाचकांपाशी नसते. तेव्हा या प्रकाशनांतून हरिभाऊंना आठ हजारांचा फटका लाभला. अर्थात लौकिकही लाभला. आणि तोही अर्थात जाणकार, म्हणजे अल्पसंख्य, वाचकांत. कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराला अनोखे सामर्थ्य देणारे 'रणांगण' वर्षानुवर्षे उपेक्षेत सुकत राहिले. मराठी वाङ्मयाचा उच्च, नव्हे उच्चतम, अभ्यास करणाऱ्यांपैकी फार थोड्यांना त्याची ओळख होती; आणि त्यांना अध्यापन व मार्गदर्शन करणाऱ्यांपैकी कितीजणांना त्याची ओळख आणि समज होती, कोण जाणे ! पाठ्यपुस्तकांत त्याचा अलीकडच्या काळात अंतर्भाव होऊ लागल्यावर ते निदान कर्तव्यबुद्धीने वाचले जाऊ लागले !

पुढे अठरा वर्षांच्या 'मध्यान्तरा' नंतर हरिभाऊंनी प्रकाशनाचा दुसरा अध्याय सुरू केला. त्यात त्यांनी आजपर्यंत सतरा पुस्तके काढली. तीही उत्कृष्ट, आणि वेगळी. 'बहुरूपी', 'अप्रकाशित गडकरी', 'विश्रब्ध शारदा' सारखी. 'ललित' वाङ्मयाचे एकही पुस्तक नाही; तो हिशेब नाही. हरिभाऊंच्या सर्वच पुस्तकांचे रूपही देखणे — पण बाजारी अर्थाने 'मोहक' नाही. हाही एक अर्थाने बेहिशेबीपणा. त्यांचे सर्वांत अलीकडचे पुस्तक 'एक

सर्वमंगल क्षिप्रा' या त्यांच्या आत्मचरित्रवजा पुस्तकाच्या निमित्ताने पारितोषिक मिळाले.

समारंभाच्या अध्यक्षपदावरून पु. ल. देशपांडे म्हणाले त्याप्रमाणे त्यांच्या— आणि माझ्या — पिढीची वाङ्मयीन रुची घडविण्यात 'प्रतिभा' पाक्षिकाचा मोठा वाटा होता. हरिभाऊंनी ते वाङ्मयीन पाक्षिक तीन वर्षे — १९३४ ते ३७ — हिमतीने चालवले. अर्थातच प्रचंड तोटा सोसून. त्या दर्जाचे वाङ्मयीन नियतकालिक नंतर निघाले नाही असे एखादा दुसरा अपवाद मनात धरूनही म्हणावे सागेले.

अशी ही दोन मनस्वी माणसे; 'ध्येयवादी' या विशेषणातील वारा केव्हाच निघून गेला आहे; नाहीतर तेच त्यांना लावले असते.

वर पुन्हापुन्हा व्यावसायिक स्वाभिमानाविषयी लिहिले आहे. ते एका मुद्रकाविषयी आणि एका प्रकाशकाविषयी. लेखन हा व्यवसाय म्हणता येईल का ? म्हणा न म्हणा, त्या वर्गातील कितीजणांत तो स्वाभिमान दिसतो ? तो परमोत्कृष्टतेचा आग्रह, आपण लिहिलेली ओळ न् ओळ, शब्द न् शब्द संपूर्णपणे निर्दोष असावा, याचा ध्यास किती लेखकांना असतो ? आपले बस्तान बसले आहे तेव्हा आपण लिहू ते उत्तमच असा त्यांना अहंकार असतो. आपल्या लेखनावाबत ते चिकित्सक असते तर एवढे सामान्य लिखाण प्रकाशित झालेच नसते. सगळे प्रकाशक हरिभाऊंच्या निम्म्याने तरी घट्ट असते तर गचाळ पुस्तकांची वीण कमी झाली असती. बाजाराचे अर्थशास्त्र हीच ज्यांची प्रेरणा असे लेखक दुसऱ्या एखाद्या उद्योगाला लागले असते.

— आणि वाचक ? त्यांना स्वाभिमान असता तर ? तर कित्येक प्रकाशकही आपल्या उद्योगातून कायमचे उठले असते !

□

९ मे १९८२

○ मामांची ' जन्मशताब्दी ' ○

मामा वरेरकरांच्या ' जन्मशताब्दी ' सोहळ्याला २७ एप्रिल या दिवशी भरलेल्या सभेने आरंभ झाला. पुढच्या २७ एप्रिलला शंभर वर्षे पूर्ण होणार. मधल्या काळासाठी अनेक योजना आखलेल्या आहेत. मामांच्या कार्यावर व्याख्यानमाला, त्यांच्या नाटकांचे प्रयोग, त्यांच्याविषयी एक पुस्तक, त्यांचे गाव मालवण येथे स्मृतिमंदिर उभारणे, इत्यादी. व्याख्याने आणि नाटके अनेक ठिकाणी व्हायची आहेत. महाराष्ट्राबाहेरही होतील. शक्य तेथे त्या त्या प्रांताच्या भाषेत अनुवाद केलेली नाटके. अशा योजना म्हटल्या की त्यांच्या पाठराखणीला आपण ' महत्वाकांक्षी ' हे सावध विशेषण लावतो. तेही याबाबत योग्यच. चाळिशीआतल्या पिढीला मामा ठाऊक नाहीत. तिला फक्त ' चालू ' लेखक भुरळ घालतात. चाळिशीपारच्या पिढीतील बहुतेक लेखकांत वारशाने आलेले पूर्वग्रहांचे किडे वळवळत असतात. त्यांचा विपारी दुर्गंध अजूनही काहीजण संधी पाहून सोडत असतात. असे सज्जन या सोहळ्यात हस्ते परहस्ते विघ्न आणून अपशकून करणार नाहीतच अशी कोणी खात्री द्यावी ? या किड्यांची — म्हणजे पूर्वग्रहांची — तपासणी पुढे कधीतरी ...

... पहिलीच ओळ लिहिताना एक लहानशी गोष्ट खटकली. ती म्हणजे ' जन्मशताब्दी ' हा भलामोठा शब्द. मामांविषयी त्याचा उपयोग करताना कसेसेच वाटते. त्यांचा आग्रह असे, साधीसुधी, सामान्य वाचकालाही स्वच्छ समजेल अशी भाषा लिहिण्याचा, आणि त्यांनी स्वतः तशीच भाषा लिहिली, आणि (' बी ' कवींच्या शब्दांत) ' विद्वद्वर्यांचा रोष ' ओढवून घेतला. बरे झाले, नाही तर त्यांना कोणीतरी गंभीरपणे ' शैलीकार ' म्हटले असते,

आणि एकाने म्हटले म्हणून अनेक साहित्य-पोपटांनी ते पुन्हापुन्हा म्हटले असते, आणि कसकसल्या शब्दवाज सोंगाड्यांच्या पंक्तीत त्यांची कुचंबणा झाली असती. मामांनी होऊ दिली नसती म्हणा, तेवढे ते फटकळ, तोंडाने फाटके होते. त्या तोंडानेच तर, त्यांच्या कित्येक नायिका आणि नायिकावजा स्त्री पात्रे यांच्याप्रमाणे, संभावितांचे वैर त्यांनी पैदा केले. असो. एकातून दुसरे, दुसऱ्यातून तिसरे, असा शब्दाशब्दातून मूळ मुद्दा जरा दूर राहिला. तो असा की जन्मशताब्दी हा शब्द -- शब्द कसला 'शब्दराव'च तो (इति नेमाडे ?) -- मामांच्या प्रकृतीशी पूर्णपणे विसंगत आहे. त्यांचा आत्मा-वित्ता कुठे असला तर तो पचकन काहीतरी वाह्यात उद्गार काढून हसेल ! (आत्म्याला हसता येते का ?)

-- मग योग्य, म्हणजे सुटसुटीत, शब्द कोणता ? जन्मशताब्दी हे तर सांगूनसवरून -- की न सांगतासवरता ? -- केलेले Birth Centenary चे भाषांतर. शब्दाला शब्द ठेवून केलेला पंतोजी-पराक्रम. कोश पुढ्यात ठेवून मान मोडून केलेला; बुद्धीला ताण न देता. अशा पराक्रमांचा कारखाना या पन्नाससाठ वर्षांत विशेष भरभराटीस आला. त्याने विनोदाचाही अभावित आणि मुबलक पुरवठा केलेला आहे. अर्थात ज्यांना भाषेची चव आहे, त्यांना ते विनोदी; इतर बापड्यांना ते मातृभाषेचे नव्या घडणीचे अलंकार.

'शंभरी' किंवा 'शंभरावा वाढदिवस' हे फारच घरगुती झाले का ? आणि सामासिक शब्द असला की त्यावरून संबंधित शब्द सिद्ध करता, म्हणजे बनवता, येतात अशी ज्यांची भावडी निष्ठा तेही त्याला नाक मुरडतील. चा-ची-चे हे संबंध दाखवणारे षष्ठीचे प्रत्यय त्यांना अशिष्ट वाटत असावेत ! पुन्हा 'वाढदिवस' आणि इंग्रजी 'बर्थ-डे' या वादाचे झुरळ मधूनमधून 'वाचकांच्या पत्रांतून' सुळसुळत असतेच !

ते जाऊ द्या. पण 'षष्ठ्यब्दीपूर्ति' इतका दुसरा वेडाविद्रा शब्द मराठीत आहे का ? तो मराठी आहे का ? (ह्रस्वदीर्घात काही चुकलेमाकले तर त्याचे पाप जुळान्याच्या माथी !)

× × ×

○ 'सिल्व्हर फिश' ○

२७ एप्रिलच्या त्या सभेत गुजरातीतील एक नामांकित लेखक गुलाबदास ब्रोकर यांनी मामांची आठवण म्हणून एक घटना सांगितली. तिचे स्थळ होते

‘सिल्व्हर-फिश’ . ती त्या स्थळाचीही रसाळ आठवण होती. होतेच ते स्थळ तसे.

सुमारे चाळीस वर्षापूर्वी हॉनंबी (हल्लीच्या दादाभाई नीरोजी) रोड-वरील ‘न्यू बुक कंपनी’ या तारापोरवाल्यांच्या पुस्तकांच्या दुकानात ‘सिल्व्हर-फिश’ हा ‘क्लब’ होता. त्याची जागा होती पोटमाळ्यावर — पण पोटमाळा म्हटला की कल्पनेत येणाऱ्या कोळीष्टकांना तेथे जागा नव्हती. एकच थोडी अरुंद, पण लांबटशी खोली; नेमस्त पण नेटकी सजावट असलेली, ताजीताजी पुस्तके, अर्थात इंग्रजी, मांडून ठेवलेली. रस्त्यापासून दूर, म्हणून निवांत. कितीही वेळ आरामात बसावे, पुस्तके चाळावीत. चहा घ्यावासा वाटला, तर तोही देखण्या सरंजामानिशी हजर. मधूनमधून एखादा ‘कार्यक्रम’ होई. पुस्तकावरील चर्चा, भाषण, प्रकट वाचन यांसारखा. दोन मला स्वच्छ आठवतात : एक आपल्या शास्त्रीय संगीतावरील व्याख्यान आणि दुसरा, मामा वरेकरांनी आपल्या ‘सारस्वत’ नाटकाचे केलेले वाचन. गुलाबदासांची आठवण या दुसऱ्या प्रसंगाची होती. माझ्या आठवणी चाळवल्या. आठवणीत सुख होते. कोण जाणे, त्या अंधुक होत्या, थोड्या विरलेल्या होत्या, म्हणून त्या मुखाची रुची वाढली असेल. असेलही; पण थोडीशीच.

त्या ‘क्लब’ची आठवण आजवर कधीमधी उसळे, आणि तिला धरून एक विचार येई तो मात्र दुःखाचा. आपल्या मराठी पुस्तकांच्या एखाद्यातरी दुकानात अशी काही व्यवस्था का असू नये ? जेथे मोकळेपणाने बसून नवीन पुस्तके हाताळता येतील, समव्यसनी माणसांबरोबर त्यांच्याविषयी बोलता येईल, कोणाचे अप्रसिद्ध लिखाण ऐकता येईल.

... आपण भाषणे आणि चर्चा यांना फारच सार्वजनिक करून टाकले आहे. मग उपचारांचा दबाव येतो. वक्तृत्वाच्या बऱ्यावाईट वल्ल्यांत वक्ते आणि श्रोते गुंतून राहातात; याचा छापील वृत्तांत येईल की नाही, आल्यास कसा येईल, ही शंकाही बोलताना कित्येकांचे ध्यान कुरतडत असणार. थोडक्यात, बैठकीची सभा होते, आणि माणसे उगाच ताठ बसतात, बहुतेक श्रोते श्रवणभक्तीपार जात नाहीत. आणि वक्ते उपवक्ते वाचाळपणाच्या अनावर धारेला लागतात. उलट, अशा ठिकाणी एखाद्या पुस्तकात अथवा विषयात रस असलेली माणसे थोडी सैलावून विचारांची खुली देवघेव करू शकतात, तिखट वादाने एकमेकांना थोडे तापवूही शकतात — पण आपली सभा बनून देता ! नाहीतर आहेतच आपली कंठाळी भाषणे, चर्चा, परिसंवाद — आणि

संमेलने. तेथे जाणारा वेळ आणि होणारे आवाज यांतून त्या मानाने फारच थोडे हाती लागते. अर्थात वाचाळ कोठेही उपटतात, पण सभासंमेलन म्हटले की ते अधिक चेकाळतात !

आपल्या पुस्तकांच्या दुकानांविषयी काय लिहावे ? ती फक्त दुकाने असतात — किराणामालाच्या किंवा औषधांच्या दुकानांसारखी. पैसे टाकून माल घ्यायचा आणि पाठ फिरवायची. मालही त्याला शोभेसाच. पाठचपुस्तके, आणि त्याहीपेक्षा उभयपक्षी फलदायी, म्हणजे परीक्षेसाठी काढलेल्या मार्गदर्शिका. आणि अशा पुस्तकांच्या मोसमात 'साहित्याचे पुस्तक' — कवितेचे सोडा, कादंबरीही — मागणारा, हा दुकानदाराला उपद्रवासारखा वाटतो. एरव्हीसुद्धा तो माल चाखून पाहू लागला — पुस्तक सावकाशीने चाळू लागला — तर मराठी बाण्याच्या दुकानदाराचा कपाळशूळ उठण्याचा संभव फार. पुस्तक विकत घेण्याबद्दल आपल्यात अगोदरच उत्साह फार; त्यात भरीला विकणाऱ्यांची ही चालरीत ! एकूण आनंद !

अपवाद अर्थात आहेतच. पुण्याच्या 'इंटरनॅशनल' मध्ये कोणीही जावे, पुस्तके हाताळीत फिरावे, कोणी हटकणार नाही — म्हणजे तुम्ही उघड संशयास्पद दिसत नसलात तर ! हवे ते पुस्तक नसल्यास चौकशी करावी, उत्तर मिळण्यास पूर्वपरिचयाची आवश्यकता नसते. तो असलाच तर फार अगत्याने आणि तपशिलाने मिळेल. स्नेहसंबंध असले तर कोठल्याही कसल्याही, दुकानात तसे अगत्य 'भेटते' म्हणा. नवख्या ग्राहकाला ते का भेटू नये ? असो. 'इंटरनॅशनल'च्या संक्षिप्त आणि फिकट आवृत्त्या इतरत्र कोठे आढळतील — पण त्याही मोजक्याच.

दुकानदार म्हणतील, आपल्या ग्राहकांची चालरीत तरी काय आहे ? अगदीच पुस्तके हडप करणारे जातिवंत उचले सोडले तरी दुकानाचे मोफत वाचनालय करणारे हवे तेवढे निघतील. आणि मोफत हाताळायला मिळाली म्हणून पुस्तकांची दुर्दशा करणारेही असतील. हे खोटे नाही, हे ज्यांचा खासगी ग्रंथसंग्रह आहे, आणि तो कडीकुलपात नसतो, त्यांना ठाऊकच आहे. पण म्हणून पुस्तकप्रेमी माणूस आपल्या संग्रहात भर टाकण्याचे सोडत नाही. आशा करायची की याचक — वाचकाला बऱ्या सवयी लागतील. तेच दुकानांचे व्हावे. आणि क्षणिक वैतागाने काही म्हटले तरी असे उचले किंवा घसमुसळे ग्राहक फार नसणार . . .

'सिल्व्हर फिश' मधील पुस्तकांची अशी अवस्था होत असे का — म्हणजे अदृश्य होणे, किंवा जायबंदी होणे — हे मला ठाऊक नाही. तो वर्गच निराळा

होता -- आणि तो 'क्लब' होता. आपल्या दुकानदारांनी अशा 'क्लब'च्या सभासदांपुरते तरी काही करावे. मराठीपणाची फार शेखी मिरवू नये, तसाच त्याचा फार धसकाही घेऊ नये. 'वाँवे बुक क्लब' तसा प्रयत्न करीत आहेच.

'सिल्व्हर फिश' म्हणजे पुस्तकात आढळणारा एक कीटक - छान दिसणारा. वाळवी नव्हे !

२३ मे १९८२

○ अनिल आणि शब्द ○

कवी अनिल आठ मे ला गेले. जवळजवळ साठ वर्षे ते कविता लिहित होते. अर्वाचीन मराठी कवींत इतके दीर्घकाळ लेखन करणारे आणखी कोण कवी आहेत ? तांबे नव्हेत, बी नव्हेत. यशवंत मात्र आहेत. ते अनिलांहून अडीच वर्षांनी वडील, आणि अजूनही कधीमधी त्यांची कविता दिसते. प्राचीन कवींचे कोण जाणे. त्यांच्या तिथीतारखांबाबत, संशोधकांनी केलेला घोळघोटाळा सोडला तरी, निश्चितपणाची फारशी अपेक्षा नसतेच. संतमंडळीविषयी तर खासच. श्रद्धेला जशी चिकित्सा मानवत नाही, तसा इतिहासही नाही - आणि त्याचे सरळधोपट अंकगणित. आणि प्राचीन कवी म्हटला की तो संत असण्याचा संभव, किंवा धोका, एकंदरीत फार. असो. पण कवीने किती काळ लिहिले, किंवा किती लिहिले, यावर त्याची प्रत ठरवण्याचा - निदान त्यावर जोर देण्याचा - प्रघातच आता इतिहासजमा झाला. म्हणून अनिलांनी साठ वर्षे लिहिले याला महत्त्व नाही.

महत्त्व आहे ते याला की त्यांची कविता सदैव नवनवीन वाटावळणे शोधत राहिली. पोचल्याचा आत्मसंतुष्ट आव आणून, थपकल मारून, ती आपल्या सरावाच्या कानामात्रा गिरवीत राहिली नाही. त्यांच्याप्रमाणेच ती शेवटपर्यंत चालतीफिरती राहिली; म्हणून टवटवीत राहिली. कवीच्या वृत्तीप्रमाणेच. अनिलांना अनेक कलांत गती होती, अनेक विषयांत कुतूहल होते. ही बहुश्रुतता त्यांच्या लेखनाच्या अंगी लागली. ती कधी उघड दिसते - विषयांत, विधानांत - तर कधी मुरलेली असते. या बौद्धिक आवाक्याची आणि समृद्धीची जाणीव ठेवायला हवी.

तेच काव्यकलेतील त्यांच्या कामगिरीविषयी. चाळीस वर्षांपूर्वी अनिल म्हणजे मुक्तछंद असे सोपे समीकरण बांधले गेले, आणि आजवर त्याची

सहस्रनाम, रामरक्षा, आणि कोणाकोणाची स्तोत्रे, यांविषयी म्हणता येईल. अशा वाचनातून परमार्थ साधतो म्हणतात - अर्थ समजो न समजो. अर्थ न समजताही संस्कृत पाठांतर केले तर वाणी शुद्ध (?), स्वच्छ होते असा गवगवा आपल्या भाबड्या सुशिक्षितांही पिढ्यान् पिढ्या जारी आहे. तो कित्ती मूर्खपणाचा आहे हे संस्कृतच्या कित्येक अध्यापकांची (मराठी) वाणी ऐकल्यावर उमगते !

हे झाले पारमार्थिक संस्कार किंवा उपचार म्हणून केलेले ज्ञानेश्वरीचे वाचन. पण शैक्षणिक उपचार किंवा संस्कार म्हणून तिचे वाचन होत असते त्याचे काय ? तिचा एखादा दुसरा अध्याय बी. ए. किंवा एम्. ए. ला ' लावलेला ' असतो. त्याची परीक्षेपुरती ' संपादणी ' कोणी तरी केलेली असतेच. म्हणून ठराविक अध्याय सोयीचे. अशा आवृत्तीत सामान्यतः वर संहिता, खाली अर्थ, शेवटी टीपा, आणि आरंभी किडुकमिडुक विद्वत्ता, असा कामचलाऊ प्रपंच असतो. त्याच्यावर विद्यार्थ्याला ' १५-२० मार्कांचा ज्ञानेश्वर ' निभावून नेता येतो. परीक्षा संपल्यावर पुन्हा त्या पुस्तकाला हात लावायचे कारण नसते. म्हणजे पुस्तक स्वतःचे असले तर ! फक्त ज्ञानेश्वरीबद्दल अत्यादराने बोलायचे. पुस्तकाला पुन्हा हात लावायचा प्रसंग येतो तो विद्यार्थ्यांचा दैववशात् प्राध्यापक झाला तर. मग तो बहुधा पुन्हा पुन्हा येतो. त्या आणि त्यासारख्या एकदोन आवृत्त्यांवर त्यालाही निभावून नेता येते. अशा या ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासचक्रात बहुतेक गुरफटतात. पण ज्या विद्यार्थ्यांच्या भाग्यात व्यासंगी, चिकित्सक आणि रसिक प्राध्यापक असतात ते त्या चक्रातून सुटतात. पण दुर्दैवाने अशा प्राध्यापकांची संख्या अल्प असते. बहुसंख्यांकांची मदार असते ती ढोबळ अर्थ सांगण्यावर, अलंकारांची फोड करण्यावर, आणि ' चालू ' पुस्तकांतून ज्ञानेश्वरी प्रशस्तीची अवतरणे देण्यावर.

ज्ञानेश्वर हे महान सत्पुरुष, आणि ज्ञानेश्वरी हा चमत्कार. तेव्हा त्या ग्रंथात दोष असतील असे सुचवणे हे देखील घोर पाप. सांस्कृतिक, धार्मिक, राष्ट्रीय, इत्यादी. आळंदीत ज्ञानेश्वरांची समाधी आहे. तिच्या आत त्यांचा देह अजून पूर्वावस्थेत आहे, ही दंतकथा आहे की सत्यकथा याची निश्चिती एका नव्या उपकरणाच्या साहाय्याने करता येईल, म्हणून ती करावी, असे कवी अनिलांनी काही वर्षांपूर्वी सुचवले. तेव्हा हाहाःकार माजला. पावित्र्य-विडंबनाची लोकप्रिय आरोळी उठली. . . .

ज्ञानेश्वरी हे मराठीतील पहिले महान काव्य असे आपण म्हणत आलो. त्याचा आपण धर्मग्रंथ करून तो सोवळ्यात ठेवला, त्याची पूजा केली. आणि त्याला प्रकाश दाखवला तो त्याची मठू पाठपारायणे करताना. नाहीतर त्याचे पाठ्यपुस्तक केले, आणि त्याच्याविषयी पोपटपंची केली : अशा पोपटांनाही खुला प्रकाश मानवत नाही.

ज्ञानेश्वर महाराज, तुमच्यापुरते तरी हे 'दुरिताचे तिमिर' जावो, एवढे 'पसायदान' तोष पावून द्या एवढेच मागणे.

६ जून १९८२

सात

○ ठराँव, ठराँव, ठराँव.... ○

साहित्य संमेलने हा एकतर हमरीतुमरीचा अथवा हसण्याचा विषय होऊन बसला आहे; आणि लिहिण्याचा विषय म्हणून त्याचा चोथा झाला आहे. म्हणून मी तो निर्धाराने वर्ज्य मानीत आलो. पण एखादे संमेलन विनोदबुद्धीला गुदगुल्या करून तुमच्या निर्धाराचा भंग करते. तुमचा इलाज नसतो. असे एक संमेलन अलीकडेच कोल्हापुर येथे भरले होते. दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलन. त्यात पुढील ठराव झाल्याचे वाचले :

‘ग्रामीण विभागातील प्रतिभावंतांकडे शासनाने विशेष लक्ष द्यावे.’
‘साखर कारखान्यांनी उद्योगमुख साहित्यिकांना प्रोत्साहनात्मक पुरस्कार द्यावेत.’ ‘महाराष्ट्रात महाविद्यालयीन पातळीवर मराठी सक्तीची हवी.’

अर्थात आणखीही ठराव होतेच. पण या ठरावांनी खास मनोरंजन केले.

त्यातला पहिलाच घ्या. तो मान्य करून त्याची कारवाई करायची म्हणजे शासनाला — आपण त्याला यापुढे शुद्ध मराठीत ‘सरकार’ म्हणू या — दोन शब्दांचे अर्थ निश्चित करण्याचा तापदायक उद्योग प्रथम उरकावा लागेल. तापदायक अशासाठी की त्याने निश्चित केलेले अर्थ वाद माजवतील. ते शब्द : ग्रामीण आणि प्रतिभावंत. ‘ग्राम’ (म्हणजे मराठी गाव) कशाला म्हणायचे ते ठरविण्याची मोजमापे कोणती ? महसूल खात्याची ? लोकसंख्येची ? अर्थात विभाग हा ऐसपैस शब्द कित्येकांची सोय पाहील. कोल्हापुर (किंवा कन्हाड, किंवा सातारा) काही लाखांचे शहर असेल, पण त्या विभागात हवी तेवढी ‘ग्रामे’ नाहीत का ? म्हणजे तो विभागच कोल्हापुरसह ग्रामीण झाला की ! नाहीतर हातकणंगल्याच्या किंवा चंदगडच्या किंवा वळिवडे

खुर्दच्या प्रतिभावंतांकडे सरकारने विशेष लक्ष द्यायचे, आणि कोल्हापुरच्या प्रतिभावंतांकडे विशेष दुर्लक्ष करायचे, असा घोर अन्याय होईल.

अन्यायाचे सोडा - साहित्यिकांवावत ते सदैव होत असतात, आणि ते बहुधा घोर वर्गरे असतात. पण या ग्रामीण भानगडीत एक फार मोठी अडचण उभी राहिल. ग्रामीण लेखक व्हायला तशा भागात नेहमीचे वास्तव्य हवे, की तेथे घरदार, जमीनजुमला हवा ? की आपले आणि आपल्या कुटुंबाचे मूळ गाव म्हणतात ते तेथे असले तरी चालेल ? तसे चालणार असले तर आपण सगळेच ग्रामीण बनून त्या अवस्थेचे सगळे गुण आणि फायदे आपले होतील. याने एकात्मता वाढेल, पण सरकार झाले तरी एवढे हास्यास्पद होणार नाही. . .

यांतील पहिले दोन अर्थ घेतले तरी अनवस्था प्रसंग ओढवतीलच. 'नेहमीचे वास्तव्य' याची व्याख्या कशी करणार ? एरव्ही मोठ्या शहरात राहून 'वीक-एंडच्या' रंगतीपुरते ग्रामीण होणाऱ्यांचे काय ? किंवा तशा रंगडंगासाठी आठवडाभर शहरात 'वीक-एंड' साजरा करणारे, पण कागदोपत्री ज्यांचे वूड ग्रामीण आहे, अशा धनिकवणिक बाळांचे, हरित क्रांतीतून उगवलेल्या आणि मातलेल्या नव्या जमीनदारांच्या पिलावळीचे, काय ? असा प्रश्नोपप्रश्नांचा गुंता त्यातून निर्माण होणार, आणि त्यातील सोयीचा धागा पकडून आपले कल्याण साधणाऱ्या हिकमती लोकांचे फावणार. कसलाही गुता अशांच्या नेहमीच पथ्यावर पडतो.

तेच 'प्रतिभावंतां' विषयी - म्हणजे प्रतिभेविषयी. त्यात गुंता नव्हे, गोंधळ आहे. नव्या-जुन्या, एकमेकांना छेद देणाऱ्या, अवतरणांचा सुकाळ आहे. पुन्हा विषय अलौकिकाच्या प्रांतातला - म्हणजे सगळे गौडबंगाल. हवा तो अर्थ काढून दाखवता येईल. लिहिणाबोलणारा तेवढा चलाख हवा; वाचणा-ऐकणारा तेवढा मट्ठ हवा. प्रतिभेचा नवनवा उन्मेष किंवा स्फूर्तिलग कोणाला कोठे आढळेल किंवा फसवील, हे सांगता येणार नाही. अलीकडेच नवलेखकांना उत्तेजन देण्याच्या उदार आवेगात राज्याच्या साहित्य संस्कृती मंडळाने वार्षिक 'रमणा' योजून लाखांच्या दक्षिणा देण्याचा प्रघात पाडला आहे. त्यातून निर्माण झालेली पुस्तके पाहिली की हट्टाने प्रतिभासंशोधन करण्याच्या फंदात पडल्यास काय होते याची साक्ष मिळते. अशा संशोधनाचा ग्रामीण विभागापुरता संकोच केल्याने फलनिष्पत्ती थोडीच सुधारणार ?

प्रतिभावंतांकडे लक्ष देण्याबाबतचा हा ठराव वादग्रस्त म्हणता येईल. पण 'साखर कारखान्यांनी उदयोन्मुख साहित्यिकांना प्रोत्साहनात्मक पुरस्कार

घावेत' हा ठराव निर्विवाद विनोदी आहे. दक्षिण महाराष्ट्रातील साखर कारखान्यांनी तऱ्हेतऱ्हेच्या पराक्रमांनी गडगंज लौकिक मिळवून ठेवला आहे. राजकीय बाहुल्यांचा खेळ हा त्यातील एक पराक्रम. त्याच्या सुरस कथा या वर्षादोनवर्षांत तर विशेषच गाजत आहेत. त्यात त्यांच्या शक्तीवर व द्रव्यावर इतका भार पडत असताना साहित्यिक बाहुल्यांचा खेळ सुरू करण्याच्या भरीस त्यांना का पाडावे ? ते उत्साहाने त्याही उद्योगाला हात घालतील, पैशाची खैरात करतील, लेखकांना लक्षभोजने घालतील, साहित्यसंमेलने भरवतील, त्यांचा कारभार कारखानदार तरबेजपणाने पाहातील, आणि त्यांचे अध्यक्ष वगैरे नेमतील. आणि मुख्य म्हणजे, कोल्हापुर संमेलनाने अर्जी केल्याप्रमाणे साहित्यिकांना भरभक्कम 'प्रोत्साहने' ही - अर्थात द्रव्यरूपाने - देतील. उदयोन्मुखांइतकेच अस्तोन्मुखांनाही : प्रतिष्ठितांना, मावळू लागलेल्यांना, आणि मावळलेल्यांनाही. एकदा औदार्याची लाट उसळली की तिला कोठे बांध घालणार ? नाहीतरी उदयोन्मुख हा शब्द 'प्रतिभावंता' एवढाच मोघम, आणि म्हणून छानछान, आहे.

आणि एकदा अशा उद्योगी पुरुषांसिंहांना, लक्ष्मीपतींना सामोरे जायचे म्हटले तर इतर कारखानदारांनी काय घोडे मारले आहे ? या महाराष्ट्रात इतर धंदे करून गबर झालेली माणसे काय कमी आहेत ? साहित्यिकांना उत्तेजन आणि आश्रय देण्याची संधी आणि श्रेय त्या बापड्यांना का मिळू नये ? नाही मिळाले, तर ते साहित्यात आपला स्वतंत्र सवतासुभा, स्वतंत्र पक्ष, उभा करतील. मौज येईल. कोणत्या पक्षात राहायचे याचे साहित्यिकांना अर्थातच स्वातंत्र्य राहिल ! त्यांच्या स्वातंत्र्यावर घाला येतो तो फक्त लोकशाही सरकारकडून. नाहीतरी संस्थानिक गेले, ते पदरी कलावंत बाळगीत असत म्हणून आता तो वर्गच पोरका झाला, त्याच्या स्वाभिमानाला वाईट दिवस आले, याचे अजूनही कित्येकांना दुःख वाटत असते. पण हे नवे संस्थानिक - साखरी वा बिनसाखरी - यजमानपदाची ती उणीव भरून काढतील असा हा आशाळभूतपणा आहे.

'महाविद्यालयीन पातळीवर मराठी सक्तीची हवी', हा ठराव विनोदी नाही, चिंताजनक आहे. महाविद्यालयात मराठीच्या अभ्यासाची, सक्ती केल्यास त्या भाषेची, किंवा त्या भाषेच्या अभ्यासाची पातळी वाढेल हा भ्रम सोडला पाहिजे. अगदी 'उच्च' पातळीवर मराठीचा अभ्यास, - सक्तीने नव्हे, स्वेच्छेने - ज्यांनी केला आहे अशा माणसांपैकी बहुतेकांची पातळी उघड्या डोळ्यांनी पाहिली म्हणजे झाले. अनेक विषयांबाबत हे खरे आहे; पण

मराठीचा, त्या मायमाऊलीचा उमाळा आपल्याला वेळीअवेळी येत असतो म्हणून तिच्याबाबत ही विशेष चिकित्सा. आणि मराठी सक्तीचे करावे या आदेशात जोर आहे 'सक्ती' या शब्दावर. अन्यभाषिकांवर ती केली की आपल्या भाषेची प्रतिष्ठा वाढेल असा हा 'तुंगभद्रेपासून अटकेपार' छापाचा अलललडुरं विचार आहे. महाराष्ट्रातील कित्येक शहरांतील महाविद्यालयांत असे अन्यभाषिक विद्यार्थी आहेत. मुंबईत तर त्यांची संख्या फार मोठी आहे. त्यांच्यावर मराठी लादले तरी काय होईल ? त्या भाषेबद्दल त्यांना आपुलकी वाटेल असा फारसा संभव नाही; काही वाटणार असेल तर आणखी दुरावा. आणि काही कारणाने एखाद्या मराठीभाषिक विद्यार्थ्याला मद्रासमधील महाविद्यालयात जावे लागले तर त्याच्यावर तमीळची, गोहाटीला जावे लागले तर असमीची आणि त्रिवेंद्रमला जावे लागले तर मल्याळीची सक्ती झाली तर अशी संमेलने कसला ठराव करणार ?

महाराष्ट्र राज्य स्थापन होऊन बावीस वर्षे लोटली पण राज्यकारभारात मराठीचा उपयोग करण्याचा खेळखंडोबा झाला आहे. महाविद्यालयातून मराठी भाषिकांसाठी माध्यम म्हणून मराठी वापरण्याबाबत जे होत आहे ते अभिमान बाळगण्यासारखे नाही. मग तो विषयच सक्तीचा करावा या नाटकी आरोळ्या कशासाठी ? याविषयी आणखी पुढे कधीतरी.

सध्या तरी एवढेच की अधिक संमेलने म्हणजे अधिक ठराव, म्हणजे अधिक गमतीजमती !

२० जून १९८२

○ साहित्यातील एक अनोखे जग ○

नुकतेच एक इंग्रजी पुस्तक वाचले. फारच वेगळे. एकतर त्यात वाचण्यापेक्षा पाहाण्याचे अधिक होते. आणि त्यातील मजकुराची, व त्याच्या लेखकाचीही, जात नेहमीहून निराळी होती. निदान मराठीतील जे 'नेहमी'चे त्यापेक्षा फार, फार निराळी.

पुस्तकाचे नाव 'A Taxi Driver's London'. लेखक मॅक्सवेल ग्रीन हा लंडनमधील एक टॅक्सी ड्रायव्हर. धंद्याबरोबर छायाचित्रणाचा छंद सांभाळणारा. त्याचा कॅमेरा सदैव सज्ज. कोठे काही खास दृष्टीस पडले तर, उतारूच्या परवानगीने, दोन क्षण गाडी थांबवून कॅमेरा चालवायचा. अशी निवडक छायाचित्रे या पुस्तकात आहेत. थोडेसे प्रास्ताविक : आपला धंदा, त्यातील काही अनुभव, लंडन शहराचे बदलते रूप याविषयी, आणि चित्रा-खाली त्याचे चित्राइतकेच रेखीव वर्णन. आणि या सर्व लेखनाला विनोदाची थोडीशी झाल. पण थोडीशीच. विनोदाचा अट्टाहास नाही. चित्रे केवळ स्थळांची नाहीत. माणसांचीही आहेत. एक विभाग आहे रस्त्यावरच्या लोकांचे तऱ्हेतऱ्हेने मनोरंजन करणाऱ्यांचा, आणखी एक आहे त्या त्या भागात दिसणाऱ्या वल्लींचा (" Characters ").

पुस्तकाने प्रसन्न वाटले. चित्रे तर पुन्हा पुन्हा पाहाण्यासारखी होतीच, पण लेखनसुद्धा चवीचवीने वाचावे असे होते. टॅक्सी ड्रायव्हरने पुस्तक लिहावे हे आपल्या साहित्यिक जगात जगावेगळे वाटावे असे आहे. अनेकांना अशी प्रामाणिक कुशंका डिवचत राहिल की कोणातरी केल्या सवरलेल्याने - आणि, हो, 'सुशिक्षिताने' - ते लिहून दिले असावे. तीसचाळीस वर्षांपूर्वी तर बहुतेकांची तशी खात्री असती. दरम्यानच्या काळात नाही म्हटले तरी लेखनातल्या

प्रकारांप्रमाणे लेखकांच्या प्रकारांच्या चौकटी सैल होऊन गेल्या आहेत. अलीकडच्या वर्षात तर कसल्याकसल्या कुळांतील लोकांनी लेखणी हाती घेतली. कोणी चांभार, कोणी कैकाडी, कोणी आणखी काही. हे पूर्वी साहित्यातही अस्पृश्य होते. कोणी 'अस्पृष्ट' म्हणेल : त्या शब्दातील भूत-काळाच्या छटेने 'आता तसे नाही' असे समाधान पुरवले जाते ! 'हरिजन' सारखी भोंदूगिरी तरी त्यात नाही ! असो. या पांढरीबाहेरच्यांनी चांगले पुस्तक लिहिले, तेव्हा ते लिहून घेतले असावे असा ग्रह बाळगणारे असतीलच. पण अशा काही पुस्तकांतील 'अभद्र' भाषा पाहिल्यावर कोणा 'भद्र' लेखकाने ते कर्म केले असावे असे सहजासहजी वाटत नाही खरे ! आणि तशी भाषाही जरा लेखणीच्या आणि नावीन्याच्या चौकल्यासाठी, गरम मसाला म्हणून हलक्या हाताने शिवरलेली नाही. ही एकजात तिखटजाळ भाषा. तुलनेने वीस एक वर्षांपूर्वी किल्येकांना ठसका लावणारी, काहींची तर झोप उडवणारी, 'वायुनाच्या' वरील बोलभाषा सपक वाटते.

पण छुप्या लेखकाचा वास येण्यासाठी असा वर्ग-जात, भाषा-बोली, यांचा आधार लागत नाही. स्त्रिया जेव्हा लेखन करू लागल्या तेव्हा त्यांचा 'लिहविता धनी वेगळाची' असल्याचा रांशय फार लोकांना असे - स्त्रियांना देखील. अजूनही अधूनमधून तसा कोणाला खोकला येतो. हे अर्थात स्त्री-शिक्षण वगैरे आल्यावर. फार जुन्या काळचे कोण जाणे. मुक्ताबाईचे अभंग ज्ञानदेवांनी लिहून दिले असावेत असा तीव्र संदेह तत्कालीन पंडितांना वाटला असण्याची दाट शक्यता आहे.

पण एकंदरीत साहित्याचा - म्हणजे उच्च वर्गरे साहित्याचा - प्रपंच आपण मर्यादित आहे असे मानीत आलो. शिक्षकी, वकिली अशा पेशांकडे त्याची विशेष मक्तेदारी सोपवली. डॉक्टरही त्यात शिरले ते थोडे, आणि अधिक करून मागच्या दारानेच. विनोद, कथा, इत्यादी लिहून. वस्तुतः डॉक्टरांना माणसे दिसतात ती सर्वांगांनी - अगदी अक्षरशः. वकिलापासून माणूस बरेच लपवून ठेवू शकतो (खरे म्हणजे, लपवून काय ठेवायचे आणि उघडे काय करायचे यातच त्या धंद्याची बरीचशी हुशारी असते.) पण डॉक्टर म्हणून आपल्या अनुभवांवर लिहिणारे विरळा. अगदी ताजा अपवाद म्हणजे डॉ. अरुण लिमयांचा. पण अशा प्रतिष्ठित व्यवसायांकडूनच प्रतिष्ठित साहित्याची अपेक्षा करण्याची सवय बहुतेकांना लागली.

ही सवय कोठपर्यंत जाऊ शकते ? पंचावन साली चिंतामणराव कोल्हटकरांचे 'बहुरूपी' हे आत्मचरित्र प्रसिद्ध झाले. पुढील वर्षी त्याला साहित्य

अकादमीचे पारितोषिक मिळाले. एका नटाच्या पुस्तकाला एवढा मान मिळाला, तेव्हा कुजबुज सुरू झाली. (पारितोषिक मिळाले म्हणजे कोण-त्याही पुस्तकाबाबत ती सहसा होते ही गोष्ट निराळी !) नटाने लेखकाचे सोंग काढले अशी भाषा झाली. मग खरा लेखक कोण ? तो पु. ल. देशपांडे हे गुपित आपल्याला ठाऊक असल्यासारखे अनेकांनी कमीअधिक खालच्या आवाजात अनेकांना सांगून टाकले ! खरे म्हणजे, त्यापूर्वी गणपतराव बोडसां-सारख्या नटांनी आत्मचरित्र, अगदी वाचनीय आत्मचरित्र, लिहिले होते. पण एवढे थोरले पारितोषिक नटाला मिळणे जरा फारच झाले !

असो. पुन्हा आपल्या लंडनच्या टॅक्सीड्रायव्हरकडे. तिकडची चालरीत लक्षात घेता ते पुस्तक त्याने स्वतः लिहिले यावर लोकांचा विश्वास बसला असावा; कारण लेखनकलेवर काही वर्गांचाच हक्क आहे असे तेथे मानत नाहीत. खरे म्हणजे टॅक्सीड्रायव्हरने, स्वतः विषयी, स्वतःच्या अनुभवांविषयी, लिहिणे हे तेथे तेवढे अघटित नाही. त्रेचाळीस-चव्वेचाळीसच्या सुमारास ' Cab, Sir ? ' हे तसे पुस्तक बरेच गाजले. त्यामागोमाग ' It's Cold Out There ' किंवा अशाच काही नावाचे, त्याच स्वरूपाचे पुस्तक. त्यांपैकी पहिले वाचायला मिळाले होते, आणि ते मनात भरलेही होते. त्या लेखकाने आपल्या धंद्यात आलेल्या अनुभवांविषयी, विशेषतः माणसांविषयी, गमती-गमतीने लिहिले होते.

मी तेव्हा त्या पुस्तकाचा उल्लेख करून हाच मुद्दा मांडला होता. या आणि अशा वेगळ्याच क्षेत्रांतील अनुभवांना आपले साहित्य का आचवले आहे ? बंदिस्त, शहरी, मध्यमवर्गीय जीवनाभोवतीच ते का पिगा घालत आहे ? अर्थात मध्यम वर्गातूनच बहुतेक लेखक निपजलेले, तेव्हा त्या वर्गाविषयी त्यांनी लिहिणे हे साहजिक आणि प्रामाणिक होते. पण त्या जीवनाविषयी त्यांतील फारच थोड्यांनी इमानाने, मोकळेपणाने लिहिले. इतर लेखक ते ठरीव लोकप्रिय ठसे उठवीत राहिले. प्रत्येकाची नक्षी फक्त निरनिराळी. पण दोनतीन वर्षांतच नवकथेने मुसंडी मारली, आणि आरंभीच लाभलेल्या शिष्याशापांची तमा न बाळगता तिने त्या ठशांची मोडतोड करून त्यांचा पोकळपणा उघडा केला. व्यंकटेश माडगूळकरांनी गावाकडच्या गोष्टी सांगून त्याकाळी कौतुक करून घेणाऱ्या ग्रामीण कथेची रंगीत लवतरे उजेडात आणली. गंगाधर गाड-गिळांसारख्यांनी शहरी मध्यमवर्गाबाबत तेच केले. अशा वस्त्रहरणामुळे ती पूर्वीची सोंगाडी कथा पडद्याआड गेली आहे असे नव्हे. पण काही वाचकांना तरी समज आली. अशा वाचकांची संख्या आणि समज वाढत राहिली. ती

आणि तशी सोंगे अजूनही हटलेली नाहीत हे आपण पाहातोच. पण ती पूर्वीसारखी मिरवू शकत नाहीत, अग्रभागी त्यांना जागा नाही.

आपल्याकडे अशा लहान समजल्या जाणाऱ्या व्यवसायांतील अनेकांपाशी मोठे अनुभव – मनोरंजकच नव्हे तर अर्थपूर्ण अनुभव – जमा झालेले असतात. ती माणसे मुकी नसतात. त्यांच्या बोलण्यातून, शिळोप्याच्या गोष्टीतून, ते खळखळत असतात. बऱ्याचशा शिष्ट लेखनापेक्षा त्यात भाषेचा ठसका आणि नेमकेपणा अधिक असतो. पण आपल्या साहित्याने त्यांना हट्टाने मुके ठेवले आहे, तोंडावर पट्टी मारली आहे.

याविषयी खूपखूप म्हणायचे आहे. ते पुढे कधी तरी.

४ जुलै १९८२

○ लेखक आणि नदी ○

फार म्हणजे फार वर्षांनी मार्क ट्वेन वाचला. म्हणजे सगळा नव्हे, थोडाफार. तो विनोदकार म्हणून एकेकाळी बराच गाजला; आपल्याकडेही त्याच्या 'टॉम सॉयर' आणि 'हकल्वेरी फिन्' या कादंबऱ्या वाचनात असत; विशेषतः टॉम सॉयर. पण त्या मुलांसाठी अशी त्यांची जात सांगितली जाई. त्या जातीचा छाप बसलेल्या पुस्तकांचे दुर्दैव असे की ती त्या जातीतच खितपत पडतात. आणि मग कित्येकदा त्यांचे लेखकमुद्धा. मोठ्यांसाठी त्यांच्यात खूप असते, पण मोठे तिकडे सहसा वळत नाहीत. वळलेच तर बहुधा 'प्रौढत्वी निज शैशवास जपण्या'च्या कौतुकासाठी. आपल्या विनोदी लेखकांपैकी कोणाकोणाची अशी जातीमुळे कुचंबणा झाली आहे हे पाहण्यासारखे आहे : म्हणजे त्यांचे लेखन मुलांसाठीच नव्हे तर केवळ हसण्यासाठी आहे या वडिलघान्या ग्रहामुळे. अर्थात 'विनोदी' या वटवटीत शिक्क्याचे आपले बरेचसे लेखन बालबुद्धीचे असते; आणि ते फक्त मंदबुद्धी मुलांना, आणि त्या प्रतीच्या मोठ्यांना रिझवते हेही खरेच. . . .

पण मार्क ट्वेन, किंवा विनोदी पुस्तकांचे व लेखकांचे दुःख आणि दुर्दैव; हा ज्याला प्रस्तुत म्हणतात तो विषय नाही. तसा विषय 'हकल्वेरी'तून निघालेला, पण पुढे वेगळेच वळण घेणारा : लेखक आणि नदी.

त्या कादंबरीत जे घडते ते बरेचसे मिसीसिपी नदीवर, आणि तिच्या परिसरात. त्यातील बहुतेक घटना तशा गंमतीच्या आहेत, पण जाणत्या नजरेला त्याभोवती कमीअधिक विरळ असे गूढतेचे धुके दिसते. इतकेच नव्हे तर त्या नदीची काळीशार खोली, तिच्या प्रवाहातील अकल्पित वेग आणि भोवरे, यांतून मृत्यूची छायाही मधूनच थरकून जाते. किंबहुना ती नदी

या कादंबरीतील एक महत्वाचे पात्रच बनले आहे - सुटचासुटचा घटनांना एकत्र बांधणारे आणि अर्थ देणारे. केवळ 'पार्श्वभूमी' नव्हे. आपल्या बहुतेक कथाकादंबऱ्यांत निसर्गाची 'पार्श्वभूमी' होते, आणि बरे वाटते. 'बॅक-ग्राउंड' शब्दाला शब्द ठेवून बनवलेल्या त्या भारदस्त भाषांतरानेही बरे वाटते ! असो.

पण मार्क ट्वेनला त्या नदीचा तसा सोपा उपयोग करायचा नव्हता. भर तरणपणातील काही काळ त्याने त्या नदीतून फेऱ्या मारणाऱ्या एका बोटीचा कप्तान म्हणून काम केले होते. नदीची लहरन् लहर त्याच्या ओळखीची होती, ती त्याच्या अंगात भिनली होती. पुढे त्याने जगभर प्रवास केला, अगदी भारतासकट. आणि तोही एका कप्प्यात मिसीसिपीची आठवण जपून,

आयुष्याच्या शेवटच्या अध्यायात मार्क ट्वेनच्या लेखनात काळीकुट्ट उदासीच नव्हे, माणसाच्या जातीविषयीच कडवटपणा आला. म्हणजे एकंदर जातीविषयी, समाजाविषयी; कोणा माणसांविषयी नाही. साध्यासुध्या, सामान्य माणसावरील त्याचा विश्वास व आपुलकी अढळ राहिली. ते दाटलेले काळवंडलेपण, आणि त्यातूनच चमकणारी माणुसकी आणि विनोद, यांतही कडक, भयाण हिवाळ्यातील त्या नदीचे रूप, छायाप्रकाशाच्या त्याच्या खेळांसह प्रतिबिंबित झाले असावे. अनेक जातिवंत विनोदकारांच्या प्राक्तनात असला विपरीत प्रवास होता.

पण सर्वांच्या नव्हे. अलीकडच्या काळातील एक नामांकित इंग्रज विनोदकार ए. पी. हर्बर्ट शेवटपर्यंत हसत, हसवीत होता. आतले कोणी सांगावे हे खरेच, पण त्याचा खळखळाट सच्चा असावा, सोंगाडा नव्हे. असो. येथे हर्बर्ट आठवला तो वृत्तीबाबत मार्क ट्वेनशी त्याचा विरोध होता म्हणून नाही, तर त्याच्याशी एका बाबतीत साम्य होते म्हणून. नदीशी जडलेल्या लाग्याबांध्याबाबत. हर्बर्टची नदी टेम्स; तीही मुख्यतः लंडनमधून वाहणारी, गढूळलेली, कसलेकसले तवंग आणि कचरासुद्धा मिरवणारी. तिच्या काठावर त्याने घर बांधले; दिवसरात्रीच्या सगळ्या प्रहरांतील, सगळ्या ऋतूतील तिची चालचलणूक निरखली. आणि ती केवळ दुरून काठावरून नव्हे. नौकेतून तिच्यात उलटसुलट फेऱ्या मारण्याचे त्याला व्यसन होते. आता 'नौका' म्हणजे 'विहार' मनात येतो, म्हणजे काही तरी 'पिकनिकी', रोमँटिक, वगैरे. तसे काही नव्हते. हर्बर्टसाहेबांची युद्धनौका होती. दोन्ही महायुद्धांत ते आरमारात होतेच. पण शांततेच्या, म्हणजे भावी युद्धाच्या तयारीच्या, काळात त्यांच्या नौकेला नदीच्या रखवालीसारखे कसले तरी

काम होते; व हर्बटंसाहेब ते अतिउत्साहाने पार पाडीत; त्याबाबत वरिष्ठांशी वेळप्रसंगी झगडत देखील. चाळीस वर्षांपूर्वीच्या युद्धकाळात, विशेषतः १९४० साली, वरून धुवांधार बाँब बरसत असतानाही त्यांनी सुकाणू सोडले नाही. त्यांच्या प्रेमातल्या या खास नौकेचे नाव 'Watergipsy II'. ब्लॅक-आउट असेच; त्याला माणूस डरला नाही. 'याच्या डोळ्यावर पट्टी बांधली तरी हा नदीतून, नांगरलेल्या बोटीतून, इतर अडथळांतातून वाट काढील' असा कोणी त्याला दाखला दिला. असे पाण्याशी, आणि म्हणून आकाशाशीही, त्याचे नाते जडले होते. कोणाही तरबेज खलाशाप्रमाणे त्याला आकाशाचा नकाशा पाठ होता. ठळकपुसट तारे, तारकापुंज, नावनिशीवार तोंडावर होते. पुढे त्याच्या डोक्यात अशी एक योजना वळवळत होती की या ताऱ्यांचे पुन्हा बारसे करावे; आणि आजकालच्या श्रेष्ठ माणसांची नावे त्यांना द्यावीत ! विनोदी लेखकच तो !

नदीशी एकरूप झालेल्या या दोन लेखकांची आठवण झाली तेव्हा साहित्यिकच विचार आला की याबाबत त्यांचे समानधर्मी लेखक मराठीत आहेत का ?

या क्षणी तरी विशेष कोणी आठवत नाही. निसर्गाच्या अन्य अंगांशी एकरूप झालेले लेखक आहेत. कवितेत बालकवींपासून महानोरांपर्यंत आहेत. बोरकर आणि आरती प्रभू आहेत. कथाकादंबरीत र. वा. दिघे, व्यंकटेश माडगूळकर, मधु मंगेश कर्णिक, यांच्या सारखे आहेत. त्यांनी रानेवने सजीव केली आहेत. आणि निसर्गाचे एक अतिभव्य अंग, म्हणजे पर्वत, आणि तोही साक्षात हिमालय, उभा करणारे प्रभाकर पेंढारकर आहेत. अर्थात 'निसर्ग-सौंदर्य' नक्षी किंवा आरास म्हणून वापरणारे ललित लेखक ढीगभर आढळतील. पण आपण सच्च्या लेखकांविषयी बोलत आहोत.

मात्र नदीत गुंतलेला लेखक स्मरत नाही. नदीकाठच्या काही कविता प्रसिद्ध आहेत : दत्तांची 'विश्वामित्रीच्या काठी', केशवसुतांची गिरणातीरावर बसून लिहिलेली कविता, आणि ना. घ. देशपांड्यांचे 'नदीकिनारी' हे गीत. पण एका दृष्टीने या काठाकाठावरच्या कविता, 'भौगोलिक' परि-सरांच्या कविता. त्या नदीत डुंबत नाहीत. ती आत्मसात करीत नाहीत.

तसे म्हटले तर नद्यांविषयीचा भक्तिभाव परंपरेने चालत आला आहे. नद्या ह्या देवता झाल्या. पूजाप्रसंगी त्यांचे स्मरण केले जाते. पुण्यासाठी तीर्थाटन; म्हणजे नदीस्नान, घालून दिले आहे. यमुनेकाठी भक्तिमार्ग पुष्ट

झाला. आणि चंद्रभागेने कित्येक शतकांचा गहिवर दाटून आला आहे. नर्म-
 देला कोणी आपल्या संस्कृतीची माता मानतात. तिच्याभोवती केलेल्या
 परिक्रमेची गो. नी. दांडेकरांनी रोचक गाथा लिहिली आहे. पण तिच्यात
 गारव्यापलीकडे नर्मदा नाही. कृष्णेचेही माहात्म्य केवढे, पण तिच्या आणि
 कोयनेच्या संगमावरील एका कवितेपलीकडे ती साहित्याला पावलेली दिसत
 नाही. आचार्य अत्र्यांचे 'कऱ्हेचे पाणी' त्यांच्या आत्मचरित्रातल्या मथळ्यातच
 आटून गेले. असे का? एक नदीच जिच्यात मध्यवर्ती पात्र आहे अशी एक
 असमी भाषेतील कादंबरी काही वर्षांपूर्वी वाचली--अर्थात भाषांतररूपात.
 तिच्यातील माणसे जणू त्या नदीने घडवलेली, तिच्या तालावर चालणारी;
 होती. दांडेकरांची 'पूर्णमायची लेकरं' आहेत. पण तो मायलेकुरपणा भावुक
 आहे. त्या दोघांतील संबंधातील वारकावे दाखवणारा नाही.

नद्यांविषयी आपल्याला, मला वाटते, माहितीपेक्षा, जवळिकीपेक्षा भक्तीच
 अधिक असते. काका कालेलकरांचे 'लोकमाता' फार प्रिय वाटते ते त्यामुळेच
 असावे. ज्याची भक्ती करायची त्याचे सूक्ष्म ज्ञान मिळवणे हे जरा अकर्मच !
 पु. ल. देशपांड्यांनी 'लोकमाता - पण सापत्न' हे विडंबन लिहिले, त्यात या
 भावुकतेच्या मर्मावर बोट ठेवले आहे. सापत्न खऱ्याच ! म्हणून आपण
 त्यांच्या फारसे वाटद्याला गेलो नाही का ?

- आणि समुद्र ? आपल्या पश्चिम किनाऱ्याशी तो गाजतो आहे; पण
 साहित्यात मुका राहिला आहे. जुन्या काळी समुद्र-पर्यटन निषिद्ध असे;
 साहित्यात अजूनही आहे. कोळ्यांच्या वर्गरे गीतापुरता त्याला आपण आत
 घेतला. प्रेमासाठी थोडा वेगळा मसाला म्हणून ! असल्या दर्यावर्दी गीतात
 दर्या फक्त वर्दीपुरता असतो हे शामराव ओकांचे म्हणणे आठवते.

□

१८ जुलै १९८२

दहा

○ मार्क ट्वेनविषयी ता. क. ○

गेल्या यात्रेत मार्क ट्वेनविषयी लिहिले. त्याचा 'ताजा कलम' म्हणून हे अवतरण : "मार्क ट्वेनचे 'लायब्ररी ऑफ ह्यूमर' हे पुस्तक मला फार आवडे. 'मनोरंजना'त स्वतंत्र म्हणून आलेल्या अनेक कथांचे मूळ मला त्या ग्रंथात सापडे". (चिंतामण विनायक जोशी)

× × ×

○ या ता. क. च्या निमित्ताने ○

मराठीतील बऱ्याचशा आधुनिक साहित्याचे मूळ इंग्रजीत आढळते हा आधुनिक साहित्याला आरंभ झाल्यापासूनचा, म्हणजे जवळजवळ शंभर वर्षांचा, लोकप्रिय आक्षेप आहे. 'लोकप्रिय' याचा संबंध साक्षात लोकांशी, म्हणजे सामान्य वाचकांशी, लावू नये. त्यांना या मूलशोधनाचे सोयरसुतक नसते. पण आधुनिक साहित्याविषयी तुच्छताबुद्धी असणाऱ्यांनाही हा आक्षेप घेताना, किंवा घेतलेला वाचताना, फारच सुख वाटत आले आहे. केशवसुत आणि हरिभाऊ आपट्यांपासून आपले मोठे लेखक हे सुख त्यांना पुरवीत आले आहेत. फार कशाला, 'देशी'पणाच्या कैवाराबद्दल सार्थ प्रसिद्धी मिळविलेल्या भालचंद्र नेमाड्यांच्या 'कोसला' या, कादंबरीच्या क्षेत्रात नवा मार्ग काढण्याबद्दल त्यांना सार्थ लौकिक मिळवून देणाऱ्या पुस्तकानेही तेच सुख त्या प्रकृतीच्या विद्वानांना तेव्हा, म्हणजे १९६३ मध्ये, दिले होते. 'विद्वान' हा शब्द लेखणी सवयीने लिहून गेली. असे काही तरी लिहिणारा तो विद्वान - अशी ती वापडी सवय. खरे म्हणजे अशांपैकी बहुतेक विद्वानांना आधुनिकतेचे वावडेच नव्हे, अज्ञान असते; आणि साहित्यात

फारसा रस नसतो, फक्त त्याच्या व्याख्या वगैरे पाठ असतात - विशेषतः साहित्यदोष, अलंकार, रस इत्यादी वासनातील वस्तूंच्या. त्यांचे आवडते आख्यान हे की जेहेत्ते साहित्याचे सारसर्वस्व, त्याची मर्म आणि गुह्ये, त्या वासनातच आहेत. पुन्हा साहित्य म्हणजे 'काव्य'; गद्य ते चालवून घेतील. पण ते चिपळूणकर-टिळकासारख्यांचे राष्ट्र, संस्कृती, परंपरा, इत्यादींच्या अभिमानाला चेतना देणारे; अथवा नैतिक, आध्यात्मिक अंगांना चेतना देणारे. इतर गद्य काही खरे नव्हे; ते क्षुद्र. अगदी पंचवीस-तीस सालापर्यंत या वृत्तीला प्रतिष्ठा होती, आणि तिचा उच्चार उघडपणे होई. पुढे, काळाच्या प्रभावाने, चहू बाजूंनी नवे वारे भणभणायला लागल्यावर त्या कानटोपीधारी तीर्थरूप वृत्तीची प्रतिष्ठा काहीशी ओसरलीच, आणि ती काहीशी भूमिगत झाली. अजूनही इतकी वादळे, इतक्या उलथापालथी; होऊन गेल्यावरही कित्येकांत ती विविध आवरणांखाली आढळेल. काहीजणांत तर तिच्यासाठी चामडीखाली चाचपावे लागेल !

आणि अशांपैकी बहुतेकांच्या काव्यविषयक कल्पनेची धाव असते ती पद्यनियमांच्या कुंपणापर्यंत. कुंपण जेवढे संकुचित आणि सक्त, तेवढे काव्य उच्च. यमक, यति अक्षर, गण, इत्यादींची कसरत निष्ठापूर्वक आणि विनचूक पार पाडणे यात काव्यातील ब्राह्मण्य. मात्रांचा हिशेब चोखपणे जमवणारे काव्य त्याहून हीन. (वैश्य ?), आणि लघुगुरूंचा संकर करणारा अस्ताव्यस्त अक्षरछंद हा अगदी अधम. शूद्रच. यामुळे अशा विद्वानांना जुन्या कवितेबद्दल भक्तीचे भरते येते ते मुख्यतः पंडिती कवितेपुरते. धार्मिक भावनेसाठी संतकवींना सामावून घेतले - तरी तो आपद्धर्म म्हणून ! त्यांतही तुकारामसुद्धा असाही शूद्रच वाटतो. कारण त्याची 'धार्मिकता', जरा संशयास्पदच आहे ! मग लावणीबिचणी म्हणजे अन्नह्राण्यच ! शुद्ध अस्पृश्य !

खरे म्हणजे, गद्य आणि पद्य या एरव्ही प्राथमिक वाटणाऱ्या लेखन-द्वैताबद्दल आपण आपल्या कल्पना बारीक दृष्टीने, त्या दोन प्रकारांतील उत्कृष्ट (आणि निकृष्टही) लेखन डोळ्यापुढे ठेवून, तपासून घेतल्या पाहिजेत. त्या किती यांत्रिक, आणि म्हणून सोप्या, झालेल्या आहेत याची साक्ष आपल्या बऱ्याचश्या टीकालेखनात आणि पुस्तकपरीक्षणांत मिळते. जातिवंत लेखकांनी - गद्य आणि पद्य - तशा कल्पनांची फारशी तमा बाळगली नाही. 'बी' कवींनी एका पत्रात म्हटले आहे; "यतिभंग, मात्रादोष माझ्या हातून निष्काळजीपणाने झाले नाहीत. मला मात्रा कळत

नाहीत, मात्रा मोजता येत नाहीत, असे कसे बरे म्हणता येईल ? एवढेच की, दुसऱ्या कशाच्यापेक्षा तरी मी त्यांना जास्त महत्त्व देत नाही ! ”

पुन्हा चि. वि. जोशी यांच्या आरंभी दिलेल्या अवतरणाकडे. त्यावर लिहिताना आधुनिक मराठी साहित्यातील कृतींचे मूळ इंग्रजीतच असावे या संशयाने ग्रासलेल्या विद्वानांच्या जातीचा उल्लेख केला आहे. जोशी त्या जातीतील, असे सुचविण्याचा माझा इरादा नाही. मार्क ट्वेनच्या संदर्भात ते वाक्य आले म्हणून उद्धृत केले इतकेच. आता पीएच्. डी. साठी प्रबंध लिहायला सरसावलेले फार, पण विषय कमी, अशी अडचण झाली. “ मनोरंजनातील कथा, आणि त्यांची परदेशी मुळे ” हा तेवढाच एक विषय. (की तोही कोणी हाताळून टाकला आहे ?) मात्र त्यावर संशोधन करणाराला, आणि त्या होतकरू संशोधकाच्या मार्गदर्शकाला, परदेशी कथावाङ्मयाचा थोडाफार तरी परिचय हवा. की अशी अपेक्षा बाळगायची नसते ?

जरा भीतभीतच सुचवितो. चि. वि. जोशी हे विनोदी लेखक म्हणून फार थोर, आणि स्वतंत्र घाटणीचे, हे अगदी खरे; पण त्यांच्या मानसिक घडणीत जुन्याच्या अभिमानाचा बराच अंश होता. हा विषय वेगळा, आणि बराचसा मनोरंजक आहे. आणि म्हणून वादग्रस्त होईल. पण तसा अंश त्यांच्यात असलाच तर त्यापोटी त्यांनी ते सैलसर विधान केले असणे अशक्य नाही.

अर्थात हा परदेशी मुळांचा विषय पन्नास वर्षे गाजतो आहे - ना. सी. फडक्यांच्या 'प्रतिभासाधन' पासून. त्याला अंत नाही. विषयच फार अवघड आहे. साळसूद उचल्यांपासून ते भारून टाकणारे परके, पण प्रभावी, बीज आपल्या मातीत, त्याचा अर्क आणि गंध यांसह मुक्तपणाने फुलवणारे कलावंत - अशा पायऱ्या राहाणारच. उचल्यांना क्षमा नाही, पण 'खट झोटिंग महा' अशा संशयाने जरा वेगळा वास आला की लेखकाला झोडपणाच्या-पासूनही सावध असले पाहिजे. बहुधा अशा संशयखोरांचे प्राणेंद्रिय त्यांच्या बुद्धीहून अधिक तीक्ष्ण असते !

आणि आरंभी म्हटले की उसनवारीचा हा आक्षेप 'लोकप्रिय' असला तरी सामान्य वाचकाला त्याच्याशी सोयरसुतक नसते. ते खोटे नाही; पण हेही थोडसे खरे की एखाद्या मोठ्या - आणि म्हणून त्याच्या डोक्यावरून जाणाऱ्या - लेखकाची कोणी टोपी उडवली की त्यालाही कसले तरी सुख होते. कसले, हा स्वतंत्र चर्चेचा विषय होईल.

× × ×

○ बँ, बँ, बँ ! ○

महाराष्ट्राचे चालू मुख्यमंत्री श्री. बाबासाहेब भोसले, अथवा ज्यांच्या गादीवर ते आले ते श्री. अब्दुल रहमान अंतुले, यांचा उल्लेख 'बॅरिस्टर' या उपपदाविना पूर्णच होत नाही. 'शासकीय' प्रकाशनांत तर हटकून खरे तर, शासकीय मराठीत त्यांना विधिज्ञ बाबासाहेब भोसले म्हटले पाहिजे. किंवा विधिविशेषज्ञ, कारण साध्या देशी वकिलाला 'विधिज्ञ' म्हणायचे असते. असो. मराठी वृत्तपत्रेही या बाबतीत शासकीय उपचार कसोशीने पाळतात. आकाशवाणी दूरदर्शनचे मराठी विभागही. इंग्रजी विभाग पाळत नाहीत; इंग्रजी पत्रेही. पण इंग्रजी 'लोकराज्यात' तो पाळतात ! अलीकडेच एका चुरचुरीत इंग्रजी पत्रकाराने ही बॅरिस्टरबाजी काढली होती !

मला मात्र अनेक वर्षे हा बॅरिस्टर या उपपदाचा, किंवा उपाधीचा, हव्यास खटकत आला आहे. मंत्र्यावित्र्यांचे सोडा; त्यांच्या मौसमी मोठेपणाला असे तुरे शोभून दिसतात, आणि आधार देतात. पण वि. दा. सावरकर, नाथ पै, मु. रा. जयकर, यांच्यासारख्या श्रेष्ठींचे काय ? पदवी म्हणून 'बॅरिस्टर'ची किंमत काय हे ठाऊक असणारी, किंवा ज्यांना ठाऊक असावे अशी, माणसेही अट्टाहासाने त्या मोठ्या नावांमागे 'बँ' लावीत सुटतात. भाषणात, लेखनात. ती नावे स्मारक म्हणून दिलेली असतात अशा संस्थांच्या वा रस्त्यांच्या पाटघांवर सुद्धा ! जुन्या काळी ठीक होते. बॅरिस्टर म्हणजे इंग्लंडची वारी केलेला - म्हणजे 'हाजी'च तो. तेव्हा असे भाग्यवान थोडे असत. येथील कोर्टांतही त्यांची जात आणि प्रतिष्ठा जरा वरची असे. पण अजून आपण ते का करावे ? स्वातंत्र्यवीर बँ. सावरकर हे कानाला डसते. त्यात स्वातंत्र्याचे अवमूल्यन होते. गांधीजींना महात्मा ही उपाधी लागली नसती तर 'राष्ट्रपिता बँ. गांधी' असे म्हणायला आम्ही कमी केले नसते . . .

आपण उपाधीप्रिय लोक आहोत. मग त्या नावामागच्या असोत की नंतर येणाऱ्या - पदव्यांसारख्या. लेखकांना त्यांचा मोह सुटत नाही. चिल्लर पुढ्यांना आणि 'सामाजिक कार्यकर्त्यांना' नाहीच नाही. मुंबईत काही ठिकाणी चौकांच्या किंवा रस्त्यांच्या पाटघांवरील त्यांची समग्र नावे वाचताना दम जातो आणि तो परत आला की पुन्हा दम जाईपर्यंत हसू येते !

१ ऑगस्ट १९८२

○ केशव भिकाजी ढवळे ○

पाच जुलैला केशव भिकाजी ढवळे यांच्या जन्माला शंभर वर्षे झाली.

जन्मशताब्दीला उचित अशा गौरवाच्या आवेशात म्हणता येईल की 'केशव भिकाजी ढवळे' हे नाव ज्याच्या परिचयाचे नाही असा मराठी माणूस विरळा - म्हणजे शिकलेला, वाचता येणारा माणूस. पण गौरवाची असली भाषा अक्षरशः ध्यायची नसते. तसा माणूस विरळा असायला हवा हे म्हणणे अधिक योग्य. तसे ढवळ्यांचे कर्तृत्व होते. जाणत्यांच्या दृष्टीने तसे त्या नावाभोवती वलय दिसते. पण आपल्या शिकलेल्या माणसाला, अगदी सुशिक्षित असे म्हणतात त्यालाही, पुस्तकांशी फारसे कर्तव्य असतेच असे नाही. कमीअधिक काय शिक्षण झाले असेल त्या वांझ उद्योगात काही पुस्तकांशी संबंध घडला असणारच. त्यांतील काही कदाचित ढवळ्यांचीही असतील; पण लेखकाचेही नाव ध्यानात राहात नसते, तेथे प्रकाशकाचे कोठले राहायला ?

हे मी जरा जास्त ताणले असेल, पण एवढे मात्र खरे की वर्षानुवर्षे प्रकाशक म्हणून फार मोठी कामगिरी केलेल्या व्यक्ती अथवा संस्था याविषयी शिकलेल्या लोकांतही थोड्यांनाच माहिती असते.

केशव भिकाजी ढवळे ही तशी एक व्यक्ती आणि संस्थाही. त्या संस्थेला ब्याँॅशी वर्षे झाली. खुद्द केशव भिकाजी यांच्या निधनाला पंचवीस वर्षे झाली. त्यांचे आणि संस्थेचे चरित्र चढउतारांनी फार नाट्यमय केले.

आरंभ फारच उतारावर झालेला. कोकणातील आडगाव. तिघे भाऊ, केशवराव मधले; जेमतेम शिक्षण झालेले. पण कोकणातही उठून दिसावे असे दारिद्र्यच. तेव्हा परंपरेला धरून मुंबई गाठली. आणि तेथे पुस्तकांचे दुकान

घाटले. घाटले म्हणजे माधवबागेत “पिंपळाच्या पारावर स्वच्छ फडके पसरून” त्यावर स्तोत्रे, उजळणीची पुस्तके, मुलांसाठी गोष्टींची पुस्तके, व्यवस्थितपणे मांडली. अंधार पडला की दुकान पाठीवर घेऊन डोके टेकायला केशवराव आणि वडील बंधू - धाकटे नंतर दाखल झाले - परळच्या एका शाळेत जात. म्हणजे १० किलोमीटर अंतर चालून.

दुकानाचा जम बसू लागला; पुस्तकविक्रीला पुढे प्रकाशनाची जोड दिली; दरम्यान मृत्यूने मोठे बंधू उचलले होते - अल्पवयातच. खुद्द केशवरावांना पस्तिशीघातच घोर आजार जडला. तो बळावतच गेला, आणि उरलेले आयुष्य जवळजवळ अर्पणावस्थेत काढावे लागले. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली धाकटे बंधू व्यवहार पाहात; त्यांचा उत्तम जम बसला होता; आणि ते बंधूही गेले. त्याच दिवशी तेवीस वर्षे पुरी झालेल्या त्यांच्या मुलावर - सोन्याबापूवर - सर्व भार पडला; आणि सोन्याबापूंनी पाहातापाहाता चौफेर यश मिळवले.

आरंभी के. भि. ढवळ्यांची प्रकाशने म्हणजे मनाचे श्लोक, रामरक्षा, कसली कसली स्तोत्रे, असल्या शुचिर्भूत जातीची, आणि छोटीछोटी. पुढे बराच काळ जात तीच राहिली, फक्त पुस्तकांचा आकार वाढू लागला. संतांची कविता, त्यांची चरित्रे, निरूपणे, अशी भाविकांप्रमाणे अभ्यासकांचीही सोय पाहणारी पुस्तके निघू लागली. १९२६ चे पांगारकरांचे ‘भक्तिमार्ग-प्रदीप’ हे वेच्यांचे पुस्तक लाखांनी खपले म्हणे. १९२८ ची बा. अ. भिड्यांची ‘सार्थ ज्ञानेश्वरी’ हा एक चमत्कार होता. (माझ्या आठवणीप्रमाणे) खूप मोठ्या आकाराच्या तीन चारशे पानांचे, मोहोरेदार कागद वापरलेले, कापडी बांधणीचे पुस्तक - पुस्तक कसले, ग्रंथच तो - फक्त तीन रुपयांना मिळे ! आज ती बांधणीसुद्धा तीन रुपयांना झेपणार नाही ! पण त्याकाळाची स्वस्ताई हेच या अत्यल्प किंमतीचे कारण नव्हते. अशी धार्मिक पुस्तके फायद्यासाठी काढायची नाहीत. हे ढवळ्यांचे व्रत होते ! आणि लहान मुलांसाठी नीतिबोधक पुस्तके व शाळांसाठी पाठ्यपुस्तके यांतही ढवळ्यांचा जम बसला होता. पण भर होता धार्मिकतेवर.

सोन्याबापू एकदा व्यवसायात बैठक पक्की झाली, याचा विश्वास आल्यावर नव्यानव्या वाटा धुंडाळू लागले. त्रेचाळीस चव्वेचाळीस साली त्यांनी, चालू ठसा उमटवायचा म्हणजे, ‘ललित साहित्यात पदार्पण केले’ ! तेही काव्यात - यशवंत, गिरीश व पु. मं. लाड यांचे संग्रह प्रसिद्ध करून. मला आठवते की आपण असल्या शंकास्पद क्षेत्रात घुसलो याबद्दल सोन्याबापू स्वतःच चेष्टेने बोलत. पण ही गोष्ट वरवरची; कारण जे काही करायचे ते निर्धार करून, मग हटायचे नाही. असा त्यांचा कडक बाणा

होता. तो भोवला तरी सुटला नाही. पुढे त्यांनी अनिल, बोरकर, यांसारख्या कवींची पुस्तके काढली, तशी सामान्यांचीही काढली. विचारले तर “ तुमच्या या काव्याबिब्यातले आपल्याला काही कळत नाही ”, असे ते हसून सांगत. पुस्तीदाखल हेही प्रामाणिकपणे म्हणत की, “ आम्हाला कधीकधी माणसे पाहून पुस्तके काढावी लागतात ! ” पण नेहमीच ते केले नाही. पंचेचाळीस साली शिक्षण संपले न संपलेल्या कृ. ब. निकुंबांचा कवितासंग्रहही काढला, तो त्यांची ओळख नसताना. किंबहुना त्या काळी चांगल्या कविता छापणाऱ्या दोन-तीन मासिकांपलीकडे - म्हणजे फार थोड्या वाचकांपलीकडे - निकुंबांना कोणी ओळखत नसावे ! त्यांचे पुस्तकही काढले ते कौतुकाने. इतके देखणे. ढवळ्यांची ही आरंभीचीही कवितेची सगळीच पुस्तके देखणी होती. तोपर्यंत काणेकरांची ‘ चांदरात ’, अनिलांची ‘ भग्नमूर्ति ’, यांसारखे क्वचित अपवाद सोडता मराठी कवितेच्या ललाटी एवढी सुंदर ‘ निमिती ’ नव्हती. सत्तेचाळीस साली ढवळ्यांनी काढलेल्या अनिलांच्या ‘ पेंते व्हा ’ ने आपल्या बहिरंगानेही वाचकांना खिळवून ठेवले. आणि ते फक्त मुखपृष्ठापुरते नव्हे. (आपल्या बहुतेक जाहिरातबाज प्रकाशक-संपादकांच्या बहिरंगाची लंगडी - आणि केवळ धंदेवाईक - धाव मुखपृष्ठापर्यंतच असते. मुखाच्या रंगोटीपुरती; पृष्ठ-भागाकडे दुर्लक्ष चालते !) आतील मांडणी, अगदी शाईची छटा - आणि अर्थातच मुखपृष्ठावरील चित्र, हे सगळेच फार गाजले. आणि ती कमाई होती फक्त चित्रकार नसलेल्या ‘ चित्रकार द. ग. गोडसे ’ यांची. निकुंबांच्या कवितासंग्रहाचाही साज गोडश्यांनीच चढवलेला. गोडसे-ढवळे यांचे जोडकाम हा मराठी प्रकाशनातील एक मोठा भाग्यवान योग.

पण सोन्याबापू हे नुसते धंदा चालवणारे शेट नव्हते. त्यांनी पुस्तक-निमितीची सगळी अंगे आत्मसात केली होती. अर्थात चित्रे काढणे सोडून. मात्र त्यांना चित्रकलेत आणि रंगात बारीक जाणकारी होती. आणि याहीपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे सर्वोत्कृष्ट तेच करीन ही पिळदार ईर्ष्या. आपली खास पुस्तके ते समव्यसनी विष्णुपंत भागवत यांच्या ‘ मौज ’ मध्ये छापून घेत, आणि त्यापूर्वी ‘ मुंबई वैभव ’ च्या सिध्यांचा त्यांना मोठा आधार असे. पण आपली पुस्तके आपणच छापायची; दुसऱ्याच्या छाप-खान्यात आपण डोळ्यांत तेल घालून वसायला नको, या महत्त्वाकांक्षेने त्यांना चेतवले, व त्यांनी मंगेशराव कुळकर्ण्यांचा ‘ कर्नाटक ’ हा सार्थ बोलबाला असलेला छापखाना खरेदी केला. पुढे त्या महत्त्वाकांक्षेला आणखी

पंख फुटत गेले. छापखान्याच्या आणि अन्य वाढत्या व्यापासाठी प्रचंड नवी जागा घेतली. पुस्तकप्रकाशनाच्या नव्यानव्या योजना काढल्या. परभाषांनासुद्धा हात घातला : इंग्रजी, हिंदी, गुजराती, कानडी. नियतकालिके प्रसिद्ध करू लागले. पण फासे उलट पडत गेले. दैव हात धुवून पंख छाटू लागले. थोडक्यात काही वर्षांत होत्याचे नव्हते झाले. तरुण वयातच शरीरात वस्तीला आलेला मधुमेह, पुढे, ओघाने त्याच्या सोबतीला आलेल्या व्याधी, यांची फिकीर न करता सोन्याबापूंनी बेसुमार कष्ट केले. त्याची किंमत सांगून सवरून दिली. अशी असामान्यतेची अव्यवहारी आस लागलेल्या त्या गृणी मुद्रक-प्रकाशकाची शोकांतिका. शोकांतिका घडवतांना नियती लहानसान उण्यांचा चलाख आधार घेते. सोन्याबापूंनीही तो जाणूनबुजून, हट्टाने, पुरवला.

९ मे च्या यात्रेत विष्णुपंत भागवतांच्या स्मरणार्थ ठेवलेले प्रकाशन-पारितोषिक हरिभाऊ मोट्यांना देण्याच्या समारंभाविषयी मी लिहिले. त्यात सोन्याबापू आणि विष्णुपंत हे एकाच प्रकृतीचे मुद्रक असे म्हटले आहे. सोन्याबापूविषयी आणखी असे : "त्यांची जिद्द आणि आग्रह आक्रमक असत. थोडी असहिष्णुही असत. पण ते शूद्र गुणवत्तेच्या ध्यासाने. मुद्रण हा धंदा, पोटापाण्याचा उद्योग नाही, कला आहे; त्यात बाजाराची आव्हाने असतील पण त्यांहून कलेची आव्हाने अधिक इरेस पाडणारी असतात याची जाणीव या दोघा मुद्रकांनी मुरवली."

सोन्याबापूंनी मुद्रक व प्रकाशक या उभय उद्योगांत लखलखीत यशही मिळवले; त्यामुळे पुढचे अपयशही अतिशय काळवंडले, यशापयशाच्या या चढउतारांपैकी शेवटची घसरगुंडी सोडल्यास सोन्याबापूंच्या पाठीवर केशव भिकाजींचा प्रेमळ, आश्वासक, स्थितप्रज्ञ हात होता. उतारांवर तर तो अधिक खंबीर असावा. चुलत्यापुतण्याचे असे गाढ आप्तपण विरळा.

मला केशव भिकाजी आठवतात ते आरामखुर्चीत बसलेले; हसतमुख, आपुलकीच्या स्वरात विचारपूस करणारे - एरव्ही अबोल. ते अपंग आहेत असा संशयही येऊ नये असे सगळे प्रसन्न वागणेबोलणे. 'छान' हा त्यांचा आवडता, पुन्हापुन्हा येणारा, शब्द, याचा पुन्हापुन्हा उल्लेख येतो. तो योग्यच. काही झाले तरी 'छान.' यशापयश, नफातोटा - सगळ्याला हसतमुखाने सामोरे जाणाऱ्या व्यक्तित्वाचा तो जणू परवलीचा शब्द. वाटते, केशव भिकाजींनी

○ केशव भिकाजी ढवळे ○

पाच जुलैला केशव भिकाजी ढवळे यांच्या जन्माला शंभर वर्षे झाली.

जन्मशताब्दीला उचित अशा गौरवाच्या आवेशात म्हणता येईल की 'केशव भिकाजी ढवळे' हे नाव ज्याच्या परिचयाचे नाही असा मराठी माणूस विरळा - म्हणजे शिकलेला, वाचता येणारा माणूस. पण गौरवाची असली भाषा अक्षरशः ध्यायची नसते. तसा माणूस विरळा असायला हवा हे म्हणणे अधिक योग्य. तसे ढवळ्यांचे कर्तृत्व होते. जाणत्यांच्या दृष्टीने तसे त्या नावाभोवती वलय दिसते. पण आपल्या शिकलेल्या माणसाला, अगदी सुशिक्षित असे म्हणतात त्यालाही, पुस्तकांशी फारसे कर्तव्य असतेच असे नाही. कमीअधिक काय शिक्षण झाले असेल त्या वांझ उद्योगात काही पुस्तकांशी संबंध घडला असणारच. त्यांतील काही कदाचित ढवळ्यांचीही असतील; पण लेखकाचेही नाव ध्यानात राहात नसते, तेथे प्रकाशकाचे कोठले राहायला ?

हे मी जरा जास्त ताणले असेल, पण एवढे मात्र खरे की वर्षानुवर्षे प्रकाशक म्हणून फार मोठी कामगिरी केलेल्या व्यवती अथवा संस्था याविषयी शिकलेल्या लोकांतही थोड्यांनाच माहिती असते.

केशव भिकाजी ढवळे ही तशी एक द्यवती आणि संस्थाही. त्या संस्थेला ब्याऐंशी वर्षे झाली. खुद्द केशव भिकाजी यांच्या निधनाला पंचवीस वर्षे झाली. त्यांचे आणि संस्थेचे चरित्र चढउतारांनी फार नाट्यमय केले.

आरंभ फारच उतारावर झालेला. कोकणातील आडगाव. तिघे भाऊ, केशवराव मधले; जेमतेम शिक्षण झालेले. पण कोकणातही उठून दिसावे असे दारिद्र्य. तेव्हा परंपरेला धरून मुंबई गाठली. आणि तेथे पुस्तकांचे दुकान

थाटले. थाटले म्हणजे माधवबागेत “पिंपळाच्या पारावर स्वच्छ फडके पसरून” त्यावर स्तोत्रे, उजळणीची पुस्तके, मुलांसाठी गोष्टींची पुस्तके, व्यवस्थितपणे मांडली. अंधार पडला की दुकान पाठीवर घेऊन डोके टेकायला केशवराव आणि वडील बंधू - धाकटे नंतर दाखल झाले - परळच्या एका झाडेत जात. म्हणजे १० किलोमीटर अंतर चालून.

दुकानाचा जम बसू लागला; पुस्तकविक्रीला पुढे प्रकाशनाची जोड दिली. दरम्यान मृत्यूने मोठे बंधू उचलले होते - अल्पवयातच, खूड केशवरावांना पस्तिणीधातच घोर आजार जडला. तो बळावतच गेला, आणि उरलेले आयुष्य जवळजवळ अपंगावस्थेत काढावे लागले. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली धाकटे बंधू व्यवहार पाहात; त्यांचा उत्तम जम बसला होता; आणि ते बंधूही गेले. त्याच दिवशी तेवीस वर्षे पुरी झालेल्या त्यांच्या मुलावर - सोन्याबापूवर - सर्व भार पडला; आणि सोन्याबापूंनी पाहातापाहाता चौफेर यश मिळवले.

आरंभी के. भि. ढवळ्यांची प्रकाशने म्हणजे मनाचे श्लोक, रामरक्षा, कसली कसली स्तोत्रे, असल्या शुचिर्भूत जातीची, आणि छोटीछोटी. पुढे बराच काळ जात तीच राहिली, फक्त पुस्तकांचा आकार वाढू लागला. संतांची कविता, त्यांची चरित्रे, निरूपणे, अशी भाविकांप्रमाणे अभ्यासकांचीही सोय पाहाणारी पुस्तके निघू लागली. १९२६ चे पांगारकरांचे ‘भक्तिमार्ग-प्रदीप’ हे वेच्यांचे पुस्तक लाखांनी खपले म्हणे. १९२८ ची बा. अ. भिड्यांची ‘सार्थ ज्ञानेश्वरी’ हा एक चमत्कार होता. (माझ्या आठवणीप्रमाणे) खूप मोठ्या आकाराच्या तीन चारशे पानांचे, मोहोरदार कागद वापरलेले, कापडी बांधणीचे पुस्तक - पुस्तक कसले, ग्रंथच तो - फक्त तीन रुपयांना मिळे ! आज ती बांधणीसुद्धा तीन रुपयांना झेपणार नाही ! पण त्याकाळची स्वस्ताई हेच या अत्यल्प किंमतीचे कारण नव्हते. अशी धार्मिक पुस्तके फायद्यासाठी काढायची नाहीत. हे ढवळ्यांचे व्रत होते ! आणि लहान मुलांसाठी नीतिबोधक पुस्तके व शाळांसाठी पाठ्यपुस्तके यांतही ढवळ्यांचा जम बसला होता. पण भर होता धार्मिकतेवर.

सोन्याबापू एकदा व्यवसायात बैठक पक्की झाली, याचा विश्वास आल्यावर नव्यानव्या वाटा धुंडाळू लागले. त्रेचाळीस चव्वेचाळीस साली त्यांनी, चालू ठसा उमटवायचा म्हणजे, ‘ललित साहित्यात पदार्पण केले’ ! तेही काव्यात - यशवंत, गिरीश व पु. मं. लाड यांचे संग्रह प्रसिद्ध करून. मला आठवते की आपण असल्या शंकास्पद क्षेत्रात घुसलो याबद्दल सोन्याबापू स्वतःच चेष्टेने बोलत. पण ही गोष्ट वरवरची; कारण जे काही करायचे ते निर्धार करून, मग हटायचे नाही. असा त्यांचा कडक बाणा

संतवाङ्मय नुसते विकले, प्रसिद्ध केले नाही. वाचले असावे. तसे वाचतात अनेक. पण केशवरावांनी त्याचे सत्व पचवले असावे. समर्थ रामदास हे तर त्यांचे परमदैवत. वर उल्लेख केलेल्या लेखात मी म्हटले होते : “जे भव्य ते निष्ठेने, जिद्दीने करावे हा रामदासी बाणा दोघांत (विष्णुपंतांत आणि सोन्याबापूंत) मुरलेला.” सोन्याबापूंत तो केशव भिकाजीकडून उतरला असावा; पुढे त्यांनी तो अधिक घट्ट केला.

त्यांची प्रकाशन संस्था सोन्याबापूंचे चिरंजीव आपल्या हिमतीवर, आणि वडलांच्या व केशव भिकाजींच्या स्मृतीने आणि आशीर्वादाने दिलेल्या बळावर, पुन्हा भरभराटीला आणीत आहेत, ही आनंदाची गोष्ट.

□

१५ ऑगस्ट १९८२

○ पदवीबाजी ○

१ ऑगस्टच्या 'यात्रे' त उठल्यासुटल्या अकारणसकारण नावामागे वॅ.
(रिष्टर) लावण्याच्या, किंवा लावून घेण्याच्या, आपल्या सोसा-
विषयी एक छोटे टिपण शेवटी जोडले आहे. छोटे म्हणून अपुरे. त्यात
थोडोशी भर.

त्या टिपणात सहज काही उदाहरणे दिली आहेत, त्यांत विनायक दामोदर
सावरकरांपासून बाबासाहेब भोसल्यांपर्यंतच्या इयत्ता आल्या. अंतुल्या-
भोसल्यांचं आपण समजू शकतो; त्यांच्या हंगामी झळाळीला तो अलंकार
साजरा दिसतो. पण सावरकरांच्या चिरंतन थोरवीला तो विशोभित दिसतो.
हे उघड आहे. पण त्यांच्या नावाचा उच्चार करताना प्रत्येक वेळी ' स्वातंत्र्य-
वीर ' हा किताब - चुकलो, ही उपाधी - त्यांना लावावी हे चमत्कारिक वाटते.
खरे म्हणजे ती लावावी लागणे हे त्यांना शोभादायक नाही. योग्य संदर्भात
सावरकर म्हटले की तेच हे न समजायला वाचक किंवा श्रोता निर्भेळ अडाणी
हवा. आणि आपले लेखन-भाषण जणू त्यालाच उद्देशून असते. (कोणी
म्हणेल ते बहुधा तसेच असते - पण ते सोडा !)

— आणि आपल्या बहुतेक मोठमोठ्या माणसांबाबत, विशेषतः राजकीय
पुढाऱ्यांबाबत, ती अवघड अवस्था होऊन बसली आहे. आजच नाही, वर्षानु-
वर्षे. फक्त मोठेपणाची मोजमापे अलीकडे लहान झाली आहेत. निदान गांधींचे
माहात्म्य, टिळकांची लोकमान्यता, वल्लभभाईंची सरदारी, ही निविवाद
होती; त्यामागील कर्तृत्वाचा तो कृतज्ञ सन्मान होता, आणि ते कर्तृत्व
राष्ट्रव्यापी स्वरूपाचे होते. एकंदरीने, निदान राजकारणात तरी, स्वातंत्र्य
वगैरे पदरी पडल्यावर त्या मोजमापांची घसरगुंडी सुरू झाली. दिल्लीचे

मोठे मायने गल्लीत गिरवावे हा व्यवहार केवळ 'शासकीय' राहिला नाही. कसलेकसले ढेरपोटे गल्लीगणेश आपल्यावर जरतारी चवऱ्या ढाळून घेऊ लागले. त्या ढाळणाऱ्या सिद्धिसाधकांना कमतरता नव्हती. जिल्हानिहाय तऱ्हेतऱ्हेच्या वीरांचे आणि महर्षींचे हायव्रीड तण उगवले. स्त्री-शिक्षणासाठी ह्यातभर वणवणणारे धोंडो केशव कर्वे, अथवा मागासलेल्यांच्या शिक्षणासाठी प्रचंड कार्य करणारे भाऊराव पाटील, यांना महर्षि अथवा कर्मवीर म्हटल्याने त्या पदवीला सुगंध येतो. पण शिक्षणाचे कारखाने गावोगाव उभारून विद्या-थर्यांप्रमाणे शिक्षकांचीही पिळणूक करीत आपली तुंबडी भरणाऱ्या पट्टीच्या भ्रष्टाचाऱ्यालाही आता महर्षि म्हटले जाते : लेखनातून, भाषणांतून, जाहिरातीतून. त्यांचे नगारे जिल्हापत्रांतून विशेष वाजवले जातात. पत्रांना वाजवावे लागतात, कारण अशा महर्षींच्या राजकारणाच्या जाळ्यात शिक्षणाखेरीज अन्य क्षेत्रेही असतात. याशिवाय गावगन्ना फुटकळ ऋषी असतातच : आपापल्या कुवतीनुसार भ्रष्टाचार करीत राहणारे. मात्र त्यांना ऋषी म्हटल्याचे ऐकिवात नाही ! साहजिक आहे. पदवी कशी घसघशीत असावी, तोंड आणि लेखणी भरून उच्चारामी अशी !

या पदव्या कोण देतो याचा शोध मोठा मनोरंजक होईल. टिळकांनी नारायणराव राजहंसांना बालगंधर्व केले; डॉ. कीर्तिकरांनी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षस्थानावरून व्यंबक बापूजी ठोमरे यांना बालकवी केले. ते बालवयात प्रगट झालेले त्यांचे असामान्य गुण पाहून आणि सहजस्फूर्तीने. पाहातापाहता पदव्यांची नावे झाली. इतकी की बालगंधर्व आणि बालकवी यांची खरी नावे काय हा सामान्यज्ञानातील प्रश्न होऊन बसला.

आपल्या नाटकांच्या जाहिरातीत कित्येकदा पदव्यांची सढळ खैरात केलेली असते. आणि चित्रपटातील तारेतारका रंगभूमीवर प्रगट होत असल्या की पदव्यांना पूरच ! एके काळी बापुराव पेंढारकर, चिंतामणराव कोल्हटकर, अशासारख्यांना कौतुकादराने 'नटवर्य' म्हणत. आता ते विशेषण अगदीच सपक, निरर्थक बनले आहे - गुरुवर्यसारखे. 'नटश्रेष्ठ' डझनभर तरी भरतील, 'सम्राटां'चीही रांग आहेच. तेव्हा त्याहून अधिक चढी, रंगीबेरंगी विशेषणे बनविण्याची कल्पक खटपट चालू असते. यांतील काही श्रेष्ठ आणि सम्राट स्वतःच आपल्या नावामागे ती लावीत असतीलही; जाहिरातीत आणि त्यासारख्या मजकुरात ती लावली जावीत असा हट्ट नक्कीच धरत असतील. ते जाहिरातीचे क्षेत्र. तेथे हे शोभून दिसते. पण ते क्षेत्र हातपाय पसरून इतर क्षेत्रांवर अतिक्रमण करीत आहे. तो भडक विशेषणांचा सोस वाढत आहे : वर्तमानपत्री लिखाणातच नव्हे, तर साहित्यातही.

पूर्वी, म्हणजे स्वातंत्र्यापूर्वी, आपण राजकीय पुढाऱ्यांना उत्साहाने पदवीदान करीत होतो. त्यामागे एक कारण असावे. तेव्हाचे सरकार रावसाहेबीपासून 'सर'कीपर्यंत पायरी पाहून पदवी देत असे. त्या पायऱ्यांची गणिते अर्थात असत; आणि विरोधात ठाकलेल्या राजकारण्यांसाठी त्या सहसा नसतच. अशांच्या देशसेवेचा गौरव करण्यासाठी जनतेने आपल्या पदव्या दिल्या. त्या अधिक रुजल्या; टिळक-गांधींप्रमाणे त्या नावाशी एकरूप झाल्या. अर्थात हा पदवीदानाचा उत्साहही पुढेपुढे काबूत राहिला नाही. वृत्तपत्रकारांना तो एक खेळ झाला, त्याला राजकारणाचे रंग आले. पात्रापात्रतेचा विचार राहिला नाही.

साहित्यक्षेत्रातात त्या काळी पदव्यांचे फारसे प्रस्थ नसे. पण चटकन आठवण होते साहित्यसम्राट न. चि. केळकर आणि नाट्याचार्य कृ. प्र. खाडीलकर यांची. या पदव्या प्रथम कोणी, कधी दिल्या? केळकरांना साहित्यिक सम्राटपदाला पोचवायला त्यांची राजकीय पुण्याई थोडीफार कामी आली असणारच. पुढे कोणी विनोदसम्राट झाले. कोणी आणखी कसले सम्राट असे होताहोता आपण लाडूसम्राटांपर्यंत पोचलो आहोत. हा शेवटचा प्रकार विनोदी वाटतो, पण असल्या बहुतेक सर्वच पदव्या विनोदशून्य असतात! काही पीठांचे शंकराचार्य जसे जाताजाता छाटी झटकल्यासारखे पदव्या देतात, आणि कित्येकजण त्या मिरवतातही. जगन्नाथ रघुनाथ आजगावकर हे संतवाङ्मयाचे अधिकारी. त्यांना अशीच कोणी 'महाराष्ट्रभाषाभूषण' ही पदवी दिली, आणि ती त्यांना चिकटली. इतकी की पुढे कोणीकोणी टवाळपणे वेळीअवेळी त्यांच्या 'म. भा. भू.'चा उद्धार करीत असत! खरे म्हणजे आजगावकरांच्या मोठेपणाला त्या लंब्याचवड्या पदवीचा आधार आवश्यक नव्हता; पण दुर्दैवाने त्यांच्या चाहत्यांनाही तो द्यावासा वाटे. अशी किततीतरी उदाहरणे देता येतील. 'राजकवि गोविंद झोकरकर (संस्थान देवास)' येथपर्यंत ठीक आहे; कारण त्या संस्थानापार, किंवा त्याच्या पंचक्रोशीपार, त्यांचे कवित्व एकंदरीने अपरिचित होते. पण राजकवि यशवंत कशाला? त्यांचे नाव तेव्हा महाराष्ट्रभर गाजत होते. आणि 'लोककवि मनमोहन'... प्रतिष्ठित संकेतांची मोडतोड करण्याबद्दल त्यांची ख्याती. पण त्यांनी आणि त्यांच्या कैवाऱ्यांनी ती पदवी सांभाळली!

नावानंतर विद्यापीठाचे किंवा त्यासारख्या संस्थेने दिलेल्या पदव्यांची इंग्रजी आद्याक्षरांतील मालिका आणि नावापूर्वी प्रा. (आणि वर डॉ. देखील) असा लवाजमा मिरविणाऱ्यांचा पोकळ डामडौल सर्वांना परिचित आहे. कवितेखाली तो अगदीच हास्यास्पद वाटतो. निदान वाटावा. पण आता हे

थोडेफार कमी होत आले आहे. हे सगळे पाठचेपुढचे ओरवाडून लेखकाचे किंवा कवीचे भुंडे, प्रामाणिक, नाव छापणारे पहिले नियतकालिक म्हणजे 'अभिरुचि'. मात्र त्यानंतरच्या एकूण चाळीस वर्षांच्या मानाने याबाबत झालेली प्रगती जरा कासवगतीचीच मानावी लागेल.

का कोण जाणे, प्रसिद्धीच्या झोतात सदैव असलेल्या लेखकांचा उल्लेख करताना अजूनही 'ख्यातनाम । प्रथितयश । (निदान) सुप्रसिद्ध ' साहित्यिक, असली झूल वारंवार चढवली जाते. त्यांची ख्याती खरी असली तर या झुलीचे प्रयोजन काय ?

मला वाटते असली पदवीबाजी आपल्या पिडाला मानवत असावी. असा 'तयार' मोठेपणा कोणावर लादला की चिकित्सा कारायला नको. चिकित्सकपणा आपल्याला मानवत नाही. अर्थात अति झाले की भाबड्यांनाही कुशंका येऊ लागते. चाळीसपन्नास वर्षापूर्वी 'दे. भ.' बदल येई तशी. 'देशभक्त' ही पदवी तेव्हा फार सवंग झाली होती. . .

जेथे स्वयंसिद्ध, स्वयंप्रकाशित, मोठेपण आहे तेथे या निरर्थक पदव्यांचा वापर नको आता. फार झाला आजवर.

□

२९ ऑगस्ट १९८२

तेरा

○ सत्यकथेचा अंत ○

सत्यकथेचा आंगस्टचा अंक हा शेवटचा असे संपादकांनी जाहीर केले, आणि ठिकठिकाणी त्या मासिकाविषयी श्रद्धांजलीपर लेखन येऊ लागले. साहित्यासंबंधी आस्था असणारी माणसे एकत्र आली की ऊर्मीने त्याविषयी बोलतात. वस्तुतः एखाद्या मासिकाचा, किंवा नियतकालिकाचा, अंत ही, मराठीत तरी, अघटित वाटावी अशी गोष्ट नाही. चांगल्या नियतकालिकांबाबत तर नाहीच नाही. किंबहुना त्या क्षेत्रात अकालमृत्यू एवढे घडत आले आहेत की तीच प्रकृती वाटावी, दीर्घायुष्य हेच अनैसर्गिक वाटावे. आणि सत्यकथेची तर दोन महिन्यांवर पन्नाशी आलेली. अर्थात हे तांत्रिक कालगणनेने. 'खरी' सत्यकथा सुमारे सदतीस वर्षे जगली. आपल्या पूर्वावताराशी तिचा नातेसंबंध फक्त नावापुरता होता -- आणि मुद्रणस्थळापुरता. नाव त्या जुन्या अवताराला साजून दिसणारे होते, पण नव्या अवताराशी पूर्णपणे विसंगत आणि विशोभित होते. ही नव-सत्यकथा पाहाता पाहाता निर्माण केली, आणि तिला रूपवैशिष्ट्य मिळवून दिले ते वि. पु. आणि श्री. पु. हे भागवत बंधु आणि ग. रा. कामत यांनी. ते रूप इतकी वर्षे अबाधित राहिले; त्याने स्वतःशी निष्ठा राखली, बाजाराशी तडजोड केली नाही.

पण निष्ठावंताला गौरव लाभतो -- समाप्तीनंतर विशेष -- तसेच निदेचाही घनी व्हावे लागते. सत्यकथेचे तेच झाले. तिच्याविषयी आदर बाळगणाऱ्या वाचकांचा वर्ग नेहमीच होता, अर्थात त्याची संख्या मोठी असणे शक्यच नाही, कारण तेवढी जाणकारी असलेल्या आणि नव्याचे स्वागत करण्याइतकी जिवंत संवेदनशीलता असलेल्या वाचकांची संख्या कोठेही लहानच असते; आणि संस्कृती, कलात्मकता, इत्यादीविषयी उच्च गोंगाट करण्याची सवय

जडलेल्या महाराष्ट्रात तर अगदी लहान. आदर म्हटला की काहीजणांत त्याची कोटी भक्तिभावापर्यंत पोचणारच. त्यांची थट्टा झाली तरी तो भाव अगदीच आंधळा नव्हता, की ती माणसे भाबडी नव्हती. उलट, निदकांची संख्या भरपूर होती. आणि त्यांच्या जातीही अनेक होत्या. साहित्यातील कर्मठांचा, मागासलेल्यांचा विरोध अर्थात समजण्यासारखा, किंबहुना अपेक्षित. तेच ज्यांना प्रयत्न करूनही सत्यकथेत प्रवेश मिळाला नाही अशा लेखकां-विषयी म्हणता येईल. दुसऱ्या टोकाला स्वतःला अतिपुढारलेले मानणाऱ्या काहीजणांचा आक्रस्ताळी विरोध. त्याचा काही वर्षांपूर्वी नाटकी उद्रेक झाला; त्यात सत्यकथा हे प्रस्थापितांचे मासिक असा नारा होता. प्रस्थापित हा एक नवीन, भारदस्त अपशब्द; त्यात फार अर्थ पाहाण्याचा प्रयत्न करू नये. असो. सत्यकथेने या तऱ्हेतऱ्हेच्या निंदेला न बोलता तोंड दिले.

सत्यकथेत वेळोवेळी काही उणीवा भासत. तिच्या अभिमान्यांना; कदाचित् भक्तांनाही, त्या जाणवत असाव्यात. पण एकही उणीव नसलेले, प्रगल्भ रुचीच्याही सर्व भेदांचे संपूर्ण समाधान करणारे, नियतकालिक — किंबहुना कसलेही लेखन — हे कल्पनेतच, किंवा कल्पनारम्य भविष्यकाळात आणि भूतकाळातच, संभवते. एवढे मात्र खरे की मराठी मासिकांच्या आणि तत्सम नियतकालिकांच्या इतिहासात सत्यकथेला तोड सापडणे कठीण. खास करून 'साहित्याला वाहिलेल्या' नियतकालिकांच्या. बारीक दृष्टीने पाहिले तर मला वाटते सत्यकथा ही रत्नाकर, प्रतिभा, यांच्या मानानेही उजवी ठरेल. पण अशा तुलनांचा व्याप मोठा, म्हणून त्या येथे नकोत. मात्र इतका दीर्घ-काळ जगलेले, आणि जगलेले म्हणजे सतत झुंज दिलेले, असे दुसरे नियत-कालिक नाही हे म्हटलेच पाहिजे. साधारणपणे प्रत्येक नियतकालिक आपला प्रांत आखून घेत असते. कविता आणि कथा हा सत्यकथेचा मुख्य प्रांत; आणि त्यातील तिची कर्तबगारी असामान्य होती याची नोंद केल्याशिवाय भावी इतिहासकाराची सुटका नाही. किंबहुना सत्यकथेने वाङ्मयीन नियत-कालिकांतच नव्हे; तर वाङ्मयात आणि विशेषतः त्या दोन वाङ्मयप्रकारांत, इतिहास षडवला असे त्याला म्हणावे लागेल.

अशा गुणी मासिकाला इतक्या वर्षांत कमावलेली पुण्याई पाठीशी असूनही स्वयं लाभू नये, ही त्या मासिकाचीच नव्हे तर महाराष्ट्रीय जीवनाचीच शोकांतिका आहे. तिची सर्वांगीण चिकित्सा व्हायला हवी. अशी चिकित्सा गुंतागुंतीची असणार; ती तटस्थपणे व्हायला हवी. त्यात अनेक प्रश्न उद्भवतील. सत्यकथेने फार मोठी उंची गाठली, म्हणून तिच्या वर्गातील इतर मासिके खुजी राहिली का? सत्यकथेने आपले लेखन छापले नाही, म्हणून

हीतकरू लेखकांनी हाय खाल्ल्यासारखे करावे, त्यांना जणू दुसरा आसराच नसावा, हा त्या मासिकाचा 'एकुलते-एक-पणा' त्याला अभिमानास्पद असला तरी साहित्यमृष्टीला तसा आहे का ? 'सामान्य वाचक' हा फार ढोबळ, आणि काहीसा भोंगळ, शब्दप्रयोग असला तरी वाङ्मयाची प्रामाणिक गोडी असणारा वाचक आणि सत्यकथेसारखे नियतकालिक यांचा परस्पर-संबंध काय असतो, आणि कसा असावा ? उच्च समजल्या जाणाऱ्या नियत-कालिकांनी उच्च समजल्या जाणाऱ्या वाचकांपुरता आपला प्रपंच वंदिस्त करणे यात एक प्रकारचा वर्णाश्रमधर्म नाही का ? आणि इतर वाचकांना ओवळे मानून वाऱ्यावर सोडण्यासारखे नाही का ? असे आणखीही प्रश्न.

सत्यकथेच्या चालकांनी, म्हणजे भागवत बंधूंनी, वर्षानुवर्षे आर्थिक खस्ता खाल्ल्या. गेली काही वर्षे तर किमतीनी कहर केला, आणि तोट्याचा आकडा फुगत गेला. तो स्वतःचा मातबर छापखाना असूनही. ही परिस्थिती असह्य होऊ लागली म्हणून अडीचएक वर्षांपूर्वी चालकांनी मासिक बंद करण्याचा मनोदय जाहीर केला. तेव्हा नाही म्हटले तरी साहित्यसृष्टीत खळबळ माजली. वृत्तपत्रांनी अग्रलेख लिहिले. सत्यकथा बंद होता कामा नये; तिला अधिक वर्गणीदार आणि जाहिराती मिळवून दिल्या पाहिजेत, असे निर्धार व्यक्त झाले; आणि त्याप्रमाणे काही साहाय्य झालेही. पण ते अपुरे आणि तात्पुरते ठरले. आणि कोठून साहाय्य घ्यायचे, कोठून घ्यायचे नाही, याबाबत विधिनिषेध पाळण्याचा सत्यकथाकारांचा निर्धारही खंबीर होता. परिणामी सत्यकथेचा अंत ओढवला.

सत्यकथेचा अंत तिच्या प्रतिष्ठेला साजेसाच झाला. ती मोडली, पण वाकली नाही. शेवटच्या अंकापर्यंत तिने आपले सत्त्व राखले, त्याला ढळ पोचू दिली नाही. खंगलेल्या, मृतप्राय अवस्थेत शेवट कसातरी लांबवण्याची मानहानी टाळली. आणि तसे कोणाच्या ध्यानी-मनी नसता शेवटचा निरोप घेतला, तो थोडक्या धीरगंभीर शब्दांत - आणि खालच्या सुरात. हुतात्मे-पणाचा आव नाही, की समाजावर कृतघ्नपणाचा आरोप नाही, की स्वतःला करुणास्पद करणे नाही.

सत्यकथेला ही थोर प्रतिष्ठा लाभली तिचे श्रेय अनेकांना आहे. तशा प्रतिष्ठेला साजेल असे लेखन कसोशीने, आणि सवंग लोकप्रियतेचा मोह टाळून, ज्यांनी निष्ठेने केले अशा लेखकांचा त्या श्रेयात मोठाच वाटा आहे.

तशीच निष्ठा आणि कसोशी तिचे संपादन करण्यात राम पटवर्धन यांनी दाखवली; त्यांचाही वाटा आहे. आणि ज्यांनी आरंभापासून सत्यकथा जोपासली, वाढवली, आणि ज्यांच्या नावाशी तिचे नाव जणू समीकरण वाटावे असे संलग्न झाले - तिच्या अभिमान्यांइतकेच तिच्या निदकांच्याही हिशेबी - त्या श्री. पु. भागवतांचे श्रेय मोजमापापलीकडचे आहे.

१२ सप्टेंबर १९८२

चवदा

○ पुणेरी....पुराण ○

अगदी अलीकडे मी श्री. ज. जोशी यांचे 'जोशी पुराण' हे पुस्तक वाचले. त्यात जोश्यांचे आत्मचरित्रपर लेख आहेत. 'आत्म-चरित्रपर' हा जाडजूड शब्द उगाच लेखणीतून निसटला - तरी बरे, 'आत्मचरित्रात्मक' नाही म्हटले ! त्या लेखांना 'आठवणी' म्हणणे अधिक चांगले, आणि तसे म्हणावे इतक्या त्या सहजपणे, कसलाही आव न आणता, सांगितल्या आहेत. एखादादुसरा अपवाद सोडता त्या आठवणी पुण्या-विषयीच्या आहेत. या पुराणात हरदासी रसाळपणा आहे, पण हरदासी दिलेपणा नाही. शेवटी जोशी हे कसलेले कथालेखक; चाळीस वर्षे त्या उद्योगात आहेत. तेव्हा बांधीवपणा त्यांच्या लेखणीच्या हाडात मुरलेला असणारच ! पुस्तक मी चवीचवीने वाचले. आणि वर्षापूर्वी कधीतरी त्यांचे 'पुणेरी' हे काहीसे त्याच जातीचे पुस्तक वाचले, त्याचीही चव अजून थोडीशी रेंगाळत आहे.

जोशी हे संपूर्ण पुणेकर. बाळपण, शिक्षण, त्याच शहरात, नोकरीही तेथेच - काही काळ मुंबईत, आणि अगदी थोडा काळ अलाहाबादेत हे सोडल्यास. निवृत्तिकाल अर्थातच पुण्यात. (पुण्याला निवृत्तीनगर हे नाव दिले तर ? निदान 'पुण्यनगरी' इतके अर्थहीन आणि अर्धविनोदी तरी होणार नाही !) 'पुराणा'तील एक आठवण अलाहाबादची आहे. जोशीबुवांचे पुणे हे मुख्यतः जुने. आणि जुने म्हणजे नदीच्या पूर्वेचे सगळे नव्हे; फक्त त्यातील पांढरपेशा पेठा. कालपरवापर्यंत पुणेकरांच्या नकाशात सोन्या मारुती ही सांस्कृतिक फाळणीची अरेखित रेषा असे. 'मानचित्रा'त हा शुद्धीकृत शब्द येथे सार्थ वाटेल ! या वीसपंचवीस वर्षांत पुण्यात आणि त्याच्या परिसरात उद्योगधंदे निघाले, भरभराटले. आणि 'श्रीमंत पतीच्या राणी' सारखी ही

अटकर बांध्याची, जेवढ्यास तेवढी असलेली नगरी बघताबघता फुगली; बघवेना अशी अस्ताव्यस्त झाली. आपल्या बहुतेक शहरांना अशीच सूज आली आहे. पण पुण्यात नव्यानव्या वस्त्यांचा विस्तार अनेक वाजूनी झाला, तरी त्या पेठांचा पेशवाई गाभा (रा) एकंदरीने अबाधित राहिला. निदान भूगोलाच्या दृष्टीने. मुंबईला तेवढा आखीव, सोवळा गाभा कधी नव्हताच. ते मुळापासून सबगीलकारी, अठरापगड गाव. त्याची वृद्धी अंगभर पसरली; तिने सोवळेओवळे सांभाळले नाही.

तसे जोशी गली कित्येक वर्षे जुन्या पुण्याबाहेर राहात आले आहेत. पण त्यांचे मन त्याभोवतीच घोटाळत असते. मनच कशाला, ते स्वतःच मधून-मधून तेथे चकरा मारीत असतात - माहेरी जाऊन आल्यासारखे आणि मनाचे घोटाळणे स्थळापेक्षाही काळातले असते. काळ मुख्यतः दुसऱ्या महायुद्धा-पूर्वीचा, आणि थोडासा त्यानंतरचाही. या काळात, विशेषतः त्याच्या उत्तरभागात, इतिहास, परंपरा, इत्यादींच्या पुण्याईमुळे शाश्वत वाटत होत्या अशा अनेक गोष्टींची पडझड झाली. त्यात या पेठा, त्यातील वाडे, आणि त्यांच्याशी बांधलेले जीवन आले. जोश्यांचा वाडा पाडून त्याजागी कोणी मजलेदार इमारत उठवली. जोशी, त्यापूर्वीच, नव्या पुण्यात स्थायिक झाले; पण स्थिरावले नाहीत. त्यांना निर्वासिताची कळा आली. अलिकडे प्रचारात येत असलेले रूपक वापरायचे म्हणजे, जोश्यांची मुळे जुन्या पुण्यात होती.

पण ज्या जुन्या पुण्याशी जोश्यांचे एवढे चिवट भावबंध ते गतप्राय झाल्याबद्दल किंवा होत असल्याबद्दल त्यांनी ओलेकोरडे उसासे टाकले नाहीत. 'हाय गे पुण्यनगरी'चे नाटकी घृपद धरले नाही. इतिहास, परंपरा, संस्कृती, इत्यादी उदात्त वस्तूंना क्षय लागल्याची करुण किंवा संतप्त छातीपीट केली नाही. कोणत्याही शहराला - आणि प्रदेशाला आणि देशाला - या तीव्र वस्तू लाभलेल्या असतात, आणि त्यांना बरेवाईट पदर असतात. त्यातील बरे पदर फडकावीत आपला अहंकार नाचवण्याचा उद्योग आजवर अनेकांनी यशस्वीपणे केला. प्रत्येक दर्शनी चांगल्या पदराची आतील बाजूही चांगली असतेच असे नाही हे निराळे ! असो. पुण्याच्या तर ती पवित्र त्रिपुटी छानच अंगी लागली. काही चांगल्यात जातीपोटजातीच्या दुरभिमानाचे हीण मिसळले जाते - अगदी आजही; विसाव्या शतकाच्या शेवटीशेवटीही. (आणि हीण मिसळल्यामुळे काही धातू अधिक बळकट होतात आणि अधिक उपयुक्त ठरतात हे प्रसिद्ध आहे. धर्माच्या दुरभिमानाचे हीण फारच गुणकारी ठरले आहे हे सांगणे नकोच.)

श्री. ज. जोशी सुदैवाने या त्रिपुटीतून वाचले - किंवा त्यांचे पुणे वाचले म्हणा. त्या जुन्या पुण्याची एवढी जवळीक, त्याची एवढी ओढ, पण तरीही त्यांच्यातला लेखक त्याच्याकडे एकंदरीने तटस्थपणे पाहू शकतो. स्वच्छपणे; कसली झपाडे लावून नाही, की कसल्या धुक्यातून नाही. हे विनोदबुद्धीमुळे. पुन्हा ही विनोद करणारी विनोदबुद्धी नव्हे. तर विनोदशून्यते-पासून बचाव करणारी. फुगवलेल्या भावना, दिखाऊ भावडेपणा, सोंगाडी विद्वत्ता, बालिश शब्दबाजी, यांसारख्या पिढ्यान्पिढ्या लोकप्रिय असलेल्या गुणांपासून.

असे हे जोश्यांनी पुणे उभे केले आहे - जुने पुणे; आणि त्याला जुने-पणाचा खास 'मेक-अप्' न चढवता. आपल्या शहरांविषयी असे आणखी लेखन झाले आहे का? संशोधन करावे लागेल. कथाकादंबरीलेखन गडगंज झाले आहे. त्यात काहीतरी घडावेच लागते - अगदी नव्या कथेतसुद्धा; म्हणजे ते कोठेतरी घडते. बहुतेकांत स्थळ हा एक उपचार किंवा अपघात असतो - बहुतेक हिंदी, आणि मराठीही, चित्रपटांत असतो तसा. सगळी शहरे एकाच चेहऱ्याची - म्हणजे बिनचेहऱ्याची. त्यांतील नायकनायिकां-सारखी. वास्तवाची मिरासदारी सांगणाऱ्या 'ग्रामीण' कथा-चित्रपट-निर्मितीतही खेडेगावांची बहुधा केवळ पार्श्वभूमी करून सोडलेली असते. त्यासाठी जुन्यानव्या रंगभूमीसारखे पडदे आणि सेट तयार असतात. अर्थात उत्तम कथावाङ्मयातील आणि चित्रपटांतील स्थळे हाडामासाची असतात; त्यांना मनही असते. जे घडत असते त्याला ती अर्थ देतात. पण मी बोलत आहे त्या लेखनात स्थळ हे नुसते स्थळ नसते. त्याला आपले व्यक्तित्व असते एवढेच नाही. ते मध्यवर्ती असते, जणू नायक असते. जोशीबुवांच्या पुराणात आहे तसे.

तसे ते दि. बा. मोकाशींच्या शेवटच्या पुस्तकात - 'संध्याकाळचे पुणे' यात - आहे; पण थोडेसेच. त्यातील सगळ्याच लेखांना आपला सूर सापडलेला नाही. पण खूप वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या ना. ग. गोऱ्यांच्या 'शंख आणि शिपले' या पुस्तकातील काही लेखांनी ते जुने पुणे असेच जिवंत केले असल्याची आठवण आहे. त्यांत पुन्हा गोऱ्यांच्या लेखनाची खास नजाकत आहे.

मुंबईचे काय? 'सामाजिक' म्हणतात त्या बहुतेक कादंबरीकारांनी तिची प्रेमळ चौपाटी करून टाकली. सुदैवाने सगळ्यांनी नव्हे. श्री. ना. पेंडसे हे वर्षानुवर्षे उत्तर कोकणच्या मुरूड वर्गरे भागाचे 'स्पेशलिस्ट' म्हणून गाजत आले. पण त्यांच्या तीनचार कादंबऱ्यांनी दादरच्या काही काना-

कोपन्यांत वर्णनाचा खटाटोप न करताही जीव भरला. जयवंत दळवी यांनी बंदर भागातील आणि मधु मंगेश कर्णिक यांनी माहीमच्या खाडीपासची झोपडपट्टी रंगवली. या दोघांनी दक्षिण कोकणातील आपापले 'मुलूख' ही वाचकांच्या मनात भरवले. त्या प्रदेशाला असे आणखी काही ताकदीचे शब्दचित्रकार लाभले. दोनच नावे सांगायची म्हणजे चिं. त्र्यं. खानोलकर आणि आ. ना. पेडणेकर. गोव्यालाही काही लाभले. आणि 'देशा'वर गेलो, तर माडगुळकर बंधू आहेतच. या सगळ्या लेखनात माणसे आणि भोवताल यांचे उत्तम रसायन जमले आहे. मात्र माणसेच अधिक उठून दिसतात. भोवताल हे भोवतालच रहाते. जोश्यांच्या पुण्याप्रमाणे ते केंद्रस्थानी राहात नाही.

याशिवाय स्फुट लेखन आहेच. रा. भि. जोश्यांची प्रवासवर्णने प्रसिद्ध आहेत. ती मुख्यतः स्थळवर्णनेच. त्यांत अभ्यासपूर्ण तपशिलांतून स्थळाचे चित्र तयार होते. अलीकडे त्यांच्या आठवणींची पुस्तके आली आहेत. त्यांतील कित्येक लहानमोठी गावे - विशेषतः हैद्राबाद - मनात भरतात. पण ते 'आत्मचरित्र' लेखनच. चरित्र गावाचे नाही. मधून-मधून असे गावा-विषयीचे लेखन दिसले की मी ते आवडीने वाचतो; कथाबिथा बाजूला ठेवून.

पन्नास वर्षे होऊन गेली. नवनवीन कल्पना काढण्यात तरबेज असलेले पत्रकार मो. ग. रांगणेकर तेव्हा भरात होते. त्यांनी आपल्या 'वसुंधरा' साप्ताहिकासाठी मोठमोठ्या लेखकांकडून आपापल्या गावाविषयी किंवा प्रदेशाविषयी लेख लिहून घेतले होते. त्यांत ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, चिं. वि. जोशी, हे असल्याचे स्मरते. त्या कोवळ्या वयात आम्ही त्या लेखमालेने भारून गेलो होतो. पंचवीस वर्षांपूर्वी दीनानाथ दलालांनी आपल्या 'दीपावली' वार्षिकात असाच महाराष्ट्राच्या अनेक विभागांवरील लेखांचा गुच्छ प्रसिद्ध केला होता. पण हेही स्थळां' विषयी 'चे लेख... जोश्यांचे लेख तसे पुण्या' विषयी ' नाहीत; ते आपल्या आठवणी, आपले चरित्र, सांगणारे आहेत - पण ते शेवटी सांगतात पुण्याचे चरित्र ! असा त्या शहराला अकस्मात चरित्रकार लाभला.

-- पण अकस्मात नव्हेही. जोश्यांचे मधल्या काळातील लेखन सोडा - ते मुबलक आहे. पण १९४३ मध्ये त्यांचा पहिला कथासंग्रह निघाला. 'पांढर-पेशांचे जग'. त्या काळी जोरात असलेल्या गुलगुलीत किंवा ध्येयवादी वर्गरे कथांहीन जोश्यांच्या कथा इतक्या वेगळ्या वाटल्या, इतक्या खऱ्याखऱ्या

वाटल्या, की न राहवून मी 'अभिरुची'त त्या संग्रहावर एक स्फुट लिहिले. काहीजणांना ते पटले नव्हते ! त्यांनी माझ्यावर अति-उत्साहाचा आरोप केला. कोण जाणे ! पण तो उत्साह 'अति' नव्हता असे स्वतःला पटवणे आता तरी कठीण नाही ! त्या कथांविषयी मला फारसे काही आठवत नाही. इतके मात्र आठवते की त्यांत त्यावेळच्या मध्यमवर्गीय मराठी जीवनाचे प्रामाणिक - खोटे रंग न दिलेले - चित्रण होते. आणि त्यावर पुण्याची दाट सावली होती. हे सगळे तपशील स्मरणातून खरवडून काढलेले आहेत. चुकभूल द्यावी घ्यावी.

□

२६ सप्टेंबर १९८२

○ एक सदा—नवकवी ○

सदानंद रेगे चार दिवसांपूर्वी गेले. दुसऱ्याच दिवशीच्या 'महाराष्ट्र टाइम्स' मध्ये रवींद्र पिण्यांनी लिहिलेले त्यांचे तजेलदार व्यक्तिचित्र आले. काहीशा आकस्मिकपणे वारलेल्या आपल्या प्रतिभावान मित्रावरील या लेखाला मृत्युलेखाच्या दुःखाने जडावलेल्या, गहिवराची गळती लागलेल्या, शिष्टमान्य भाषेचा स्पर्शही पिण्यांनी होऊ दिला नाही. त्यांच्या लेखाची भाषा उल्हसित आहे. खरे म्हणजे ती तशी नसती तर वर्ण्यविषय म्हणतात त्याच्याशी, म्हणजे सदानंद रेगांच्या व्यक्तित्वाशी, विसंगत झाली असती. मरणावर रेगांनी खूप कविता लिहिल्या आहेत, इतर कोणी तेवढ्या लिहिल्या नसतील- आणि त्या तःहेतःहेच्या सुरांतील, फक्त शोकाचा सूर वगळून ! काही अव-खळ, काही तिरकस, काही विरूप — आणि एकंदरीने त्या प्रकृतीच्या विनो-दाची झाक असलेल्या. थोडक्यात विक्षिप्त. विक्षिप्त हा शब्द रेगांच्या कवितेला, आणि खुद्द त्यांनाही, लावला जाई; आता त्यांची उजळणी होऊन तो घट्ट होईल. किंवा, वेगळा अथवा चमत्कारिक. कोणताच खरा कवी आणि त्याची कविता अशा शब्दातून सुटलेली नाही. तसा नसलेला माणूस कविता लिहित नाही. किंबहुना काहीच लिहित नाही—पत्रव्यवहार आणि हिशेब-ठिसेब सोडून. (त्याची पत्रेही हिशेबी असतात !)

पण रेगांच्या कल्पनाशक्तीची जातच अजब होती. तिला नुसते विक्षिप्त म्हणून भागणार नाही. तिच्यात एक वात्रट मुलगा आहे, एक विपरीत हुडकणारा संशयखोर आहे, आणखी कोणकोण आहे. ती जात खास त्यांची आहे. नवकाव्याच्या पंथाचे अनेक उपपंथ झाले; त्यांच्यात थोडी धुमाळीही माजली. पण सदानंद रेगांनी त्यापैकी एकाचाही टिळा लावू दिला नाही. ते एकांडेपणाच्या मस्तीत चालत राहिले. 'पोचल्या'च्या अविर्भावात आपल्या-

भोवती खुषीच्या गिरक्या घेत राहिले नाहीत. त्यांचे नंतरचे संग्रह हे केवळ आरंभीच्या संग्रहांच्या आवृत्या झाल्या नाहीत. नवकाव्यात जे जुने होऊ लागले होते ते वळणावळणावर रेगे झटकून टाकत होते. त्यांचा मुक्तछंद अधिकाधिक मुक्त होत होता, आणि त्यांची भाषा कमीकमी 'काव्यमय' होत होती. ते 'विवस्त्र शब्द' वापरू लागले. आणि रोखठोक बोलभाषा. अंतर्-र्यमक, अर्धयमक, अनुप्रास, यांसारखे नादाचे उघडछुपे खेळ नाहीत. अनेक प्रतिष्ठित नवकवींविषयी लिहिताना त्यांची परंपरा सांगितली जाते. कोणामागे संतांचे गूढ अध्यात्म असते, कोणामागे पंतांचा वजनदार डौल असतो; तर कोणामागे लावणीकारांचा खुला ढंग असतो — निदान त्यांची छामछुम. शिवाय, संस्कृत आहे, प्राकृत आहे, लोकगीत आहे. सदानंद रेग्यांची पाटी या दृष्टीने कोरी होती. इंग्रजी सोडल्यास. त्यांच्या कवितेत, इंग्रजीचे सोडल्यास, सहसा कोणाचे प्रतिध्वनी नाहीत, संदर्भ नाहीत. असा हा स्व-तंत्र, स्व-मग्न, सदैव नवा राहिलेला कवी.

त्याच दिवशीच्या 'टाइम्स ऑफ इंडिया' मध्ये सदानंद रेग्यांच्या साहित्यावर ज्ञानेश्वर नाडकण्यांचा छोटासाच पण रेखीव लेख आला. त्या अति-साहेबी पत्राने एका मराठी लेखकाच्या निधनाची इतकी तत्पर दखल घ्यावी हे जरा अघटितच. ज्ञानेश्वराची पुण्याई !

× × ×

○ देवभाषेला वाचवा ○

घोषणा या दारू-भांग-गांजा यांसारख्या अमली असतात. त्यांचा कैफ चढला की त्यांत खरे किती, खोटे किती, हे समजत नाही. राजकारणातल्या घोषणा — 'नारे' म्हणा — किती जालीम असतात हे सांगणे नकोच. अर्थकारण हा त्याचाच पोट-विभाग. तिथले नारेही तसेच. पण तसल्या धुमश्चक्रीच्या आखाड्यावाहेरील साहित्य, कला, भाषा, शिक्षण, इत्यादी परीटघडीच्या, संभावित, अगदी गरीब-गाय गल्लीबोळांतही मधून मधून घोषणांचे बावटे फडकत असतात. त्या बावट्यांवरील रंग किंवा त्यांच्या काठ्या कधीकधी राजकीय असतात हे वेगळे ! असो. सध्या भाषेविषयीच्या घोषणांना बरे दिवस आले आहेत. 'मराठीला वाचवा' — कर्नाटकात नव्हे, महाराष्ट्रात — हा नारा विद्वान वर्गरे लोकांत जोर धरत आहे. (मराठीला वाचवायचे ते कोणापासून याची चिकित्सा पुढे कधीतरी.)

‘संस्कृतला वाचवा’ या शुभ नाऱ्याचेही निष्ठेने पठण होत आहे. संस्कृत म्हटले की शुभ, निष्ठा, पठण, हे सोज्वळ शब्द आलेच.

या विषयावर लिहायला चेतना दिली ती अलीकडेच कोणा प्राचार्यांनी संस्कृत दिनानिमित्त केलेल्या भाषणाच्या एका वृत्तांताने. प्रस्तुत भाषणातील काही मौक्तिके येणेप्रमाणे :

“ भारतीय संस्कृती आणि भारतीय नीतीमूल्यांची जोपासना करण्यासाठी संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाची नितांत आवश्यकता आहे. . . संस्कृत सर्व भाषांची जननी मानली जाते. . . मानवी जीवनाला सदैव मार्गदर्शक ठरतील अशी अनेक सुभाषिते संस्कृत भाषेच्या भांडारात खच्चून भरली आहेत. विद्यार्थ्यांनी ती आत्मसात करून आपले जीवन समृद्ध करावे.”

अर्थात ही किंवा यासारखी विधाने, किंवाहून याहूनही अतिरेकी विधाने, आजवर अनेकांनी केली आहेत. आणि ती लोकप्रियही असतात. आपली आजी, किंवा पणजी, किंवा खापरपणजी एवढी भयानक थोर होती (किंवा आहे) हे वाचून-ऐकून स्वाभिमानाला कशी छान उकळी येते. आणि एरव्ही सगळे थंडगार असताना अशी उकळी प्रकृतीलाही बरी. त्यासाठी संस्कृत यावे लागते, किंवा त्यातील पाच तरी पुस्तकांची नावे बिनचूक सांगता यावी लागतात, असेही नव्हे. जेवढे अज्ञान अधिक तेवढा अभिमान अधिक जळ-जळीत, आणि अधिक वाचाळ. पूर्वजपूजा हा आपला खरा धर्म; असे अभिमान हा त्यांचा मूलाधार. आपला वर्तमानकाळ कितीही कंगाल असो, आपला पुढा भूतकाळाकडे आणि पाठ भविष्यकाळाकडे.

‘ भारतीय संस्कृती आणि भारतीय नीतीमूल्यांची जोपासना ’ संस्कृतचे अध्ययन केलेल्यांकडूनच घडली असे म्हटले तर त्याचा अर्थ हाच की ती मूठभर लोकांकडून घडली, आणि इतरांना - कोट्यवधी लोकांना - संस्कृती आणि नीतीची कदर नव्हती, आणि नाही. काही वर्षांपूर्वी एका समारंभात त्यावेळचे महामंत्री श्री. मोरारजी देसाई यांनी ठासून विधान केले की एके काळी या भारतवर्षात काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत संस्कृत भाषा बोलली जात होती. सभेतील बहुतेक माना साभिमान डोलल्या. भारतीय इतिहास आणि संस्कृतीच्या क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय ख्याती मिळवलेले डॉ. निहाररंजन राय हे तेथे होते. त्यांना विचारले, तेव्हा ते म्हणाले “ हा शुद्ध भ्रम आहे.

कोणत्याही काळी पाहिले तरी संस्कृत जाणणाऱ्यांची संख्या अत्यल्प होती. ”
महामंत्री, आणि सामान्य मंत्री, आणि मोठे किंवा चिल्लर पुढारी, ज्या
विषयांत आपण तज्ञ नाही त्यावर अशी अडाणी विधाने करून लोकरंजन
करत असतात.

तेच 'संस्कृत ही सर्व भाषांची जननी' असण्याबाबत. ती तशी नसली
तरी तिच्या मोठेपणाला बाधा येत नाही. पण तिला तो मान बहाल केला
नाही तर आम्ही, आमची संस्कृती, वगैरे सर्वोच्च ठरत नाही ! याच जातीचे
एक गमतीचे उदाहरण आठवते. सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी मुंबईत 'जागतिक
तमीळ परिषद' भरली होती. मुंबई मराठी साहित्य संघाने त्यानिमित्त
आलेल्या काही प्रमुख तमीळ विद्वानांचा सत्कार केला. त्याप्रसंगी आपल्या
भाषणात एका विद्वानाने माहिती दिली की मनुष्य प्राणी जेव्हा प्रथम बोलू
लागला तेव्हा त्याचा पहिलाच शब्द तमीळ भाषेतील होता ! आता आपण
काय बोलायचे ? असली बेफाट, हेकट, अहंकारी विधाने करण्यामागील
वृत्तीचा स्वाभिमान म्हणून गौरव करण्याची आपल्याला सवय झाली आहे.
भाषाभिमान; राष्ट्राभिमान, संस्कृतीचा अभिमान, वगैरे. उद्या चंद्रावर किंवा
मंगळावर आपलीच भाषा बोलली जाते असे कोणी छाती फुगवून सांगेल.
शक्य आहे ! इतक्या दूरचे सोडा, पण या पृथ्वीवरील अनेक देशांतील
स्थळनामे, व्यक्तिनामे घेऊन त्यांचे संस्कृत मूळ मिरविण्याचा उद्योग काही
वेडेपीर करीत असतातच. त्यांना तोड म्हणून काही वेडेपीर अरबी-फारसी
मुळे मिरवतात.

संस्कृत भाषेविषयी एवढा सार्वत्रिक परमपूज्यभाव, आणि तिचे एवढे
सार्वत्रिक अज्ञान, हा विरोधाभास का ? परमपूज्यभावाचे कारण तिची
आपण -- म्हणजे हिंदूंनी -- धर्माशी घातलेली सांगड. तिला देवभाषा केले,
आणि देवांप्रमाणे गाभाऱ्यात कोडून ठेवले. फक्त ब्राह्मणांना तेथे प्रवेश असे;
उरलेला सर्व समाज -- म्हणजे बहुतेक माणसे -- अस्पृश्य. आणि स्त्रिया तर
सगळ्याच अस्पृश्य ! कुणी गार्गी, मंत्रेयी, लीलावती यांची नावे घेऊन जुन्या
काळी स्त्रिया कशा विद्वान असत याचे पुराण सांगितलेले अजूनही कोठेकोठे
ऐकू येते. ते पुराणच. स्त्रियांना वेदाधिकार नव्हताच, पण संस्कृतचे, किंबहुना
कसलेच, शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. पुढे पंडिता म्हणून गाजलेल्या
रमाबाई संस्कृत शिकल्या त्या वडील भावाला शिकवत असता दारामागे उभे
राहून, चोरून. संस्कृत नाटकांतील स्त्रियांनाही संस्कृतची बंदी ! असो. आणि

ब्राह्मण पुरुषांपैकी बहुतेक निरक्षर; आणि ज्यांना संस्कृत येई त्यांपैकी बहुतेकांचे त्या भाषेचे भांडवल पूजेच्या आणि त्यासारख्या प्रसंगीच्या पोपट-पंचीपुरते ! आपल्याकडे संस्कृतच्या ज्ञानाची परंपरा होती, त्या भाषेतून गहन विषयांवर सभेत वाद झडत, हे खरेच — पण ते सगळे अत्यल्प लोकां-पुरते. तरी आम्ही भाकडकथा सांगायच्या की आसेतुहिमाचल माणसे — अमानुष प्राणीही ? — संस्कृत भाषेत सगळा व्यवहार करीत. न. वि. गाड-गीळांनी एका लेखात उज्जयिनीच्या मंडईत गिन्हाईक माळणीशी भावाची घासाघीस संस्कृतातून करीत असावे असे काही गमतीगमतीने लिहिले आहे. कोण जाणे, अनेक भावड्या वाचकांनी ते ऐतिहासिक सत्य म्हणून ग्रहण केले असेल !

हा विषय मोठा. एका यात्रेत न सामावण्यासारखा. तेव्हा पुढील यात्रेत तो चालू ठेवू या.

१० ऑक्टोबर १९८२

सोळा

○ देवभाषा—पुनश्च ! ○

दिवाळीच्या शोभायात्रेला वाट देण्यासाठी थबकून राहिलेली ही शब्दयात्रा आता काही आठवड्यांनी मार्गी लागत आहे. तिच्याबरोबर देवभाषेचा विषय खोळंबून राहिला होता. पाट काढून ठेवल्यासारखा. आता तो पुढे चालू. . .

संस्कृत, तिचा पूर्वावतार, प्राकृत, अपभ्रंश, 'देशी' भाषा इत्यादींच्या विद्वज्जजाळात अडकून पडण्याचे कारण नाही. महाराष्ट्रापुरते बोलायचे तर 'ऐतिहासिक' काळात संस्कृत विद्येची खरी स्थिती काय होती कोण जाणे ! आपला 'ऐतिहासिक' काळ हा एकंदरीने पौराणिक काळाइतका धूसर आहे. दैवते आणि दंतकथा यांचा सुकाळ. प्रत्येक वर्ण आपल्या कार्यात रत; ब्राह्मण केवळ ज्ञानसाधनेत मग्न. वेदवेदांगे आणि पडदर्शने यांशिवाय बात नाही. उपनयन संस्कार होताच बटू बारा वर्षे गुरुगृही विद्याभ्यासातच गुंतलेला; क्षत्रिय म्हटला की तो धर्म आणि दुर्बळ (त्यात स्त्रियाही आल्या) यांच्या रक्षणासाठी सदैव सज्ज. इत्यादी. अशा कथाकहाण्यांनी आपण भूतकाळ सुरेख सजवला. त्याला इतिहास म्हटले. काहीजण अजूनही म्हणतात. आणि ते सगळेच भोळेभावडे नसतात !

संस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन निदान पेशवाईत तरी झाले का ? तसे झाल्याचे दिसत नाही. कर्मकांडाचे महत्त्व वाढले, आणि त्यावर पोसलेली भिक्षुकशाही फोफावली. काही घराण्यांत परंपरेने विद्वत्ता चालत आली होती, ती जतन केली गेली. स्वतंत्र विचाराला वावच नव्हता. श्रावणात पर्वतीच्या पायथ्याशी रमणा भरवून पेशवे विद्वान ब्राह्मणांवर लाखो रुपयांची खैरात करीत. त्यांपैकी बहुतेकांची विद्वत्ता काही थानुरमातुर पाठांतरापुरतीच

असे; कित्येकांपाशी तेवढीही नसे, फक्त ब्रह्मकुळात जन्म घेतल्याचा दाखला असे !

या देशात संस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन केले पाश्चात्यांनी. इंग्रज आणि जर्मन यांनी. त्यांनी भाषा, लिप्या, साहित्य इत्यादी क्षेत्रात संशोधन केले, आणि त्या दिशा धरून इंग्रजांनी सुरू केलेल्या विद्यापीठांत शिकलेल्या आपल्या काही पंडितांनी ते कार्य पुढे चालवले. पण कितीजणांनी आणि कोठपर्यंत ? आपल्या विद्यापीठांची संख्या शंभरापार केव्हाच गेली आहे. त्यांपैकी जवळ जवळ प्रत्येकात संस्कृतचा विभाग असणार. नसला तरी त्याच्या मानव्य शाखेच्या परीक्षांसाठी संस्कृत हा विषय असतोच. इतके असूनही तो विषय मागास का रहावा ?

अलीकडे विद्यापीठांच्या आणि शाळांच्या अभ्यासक्रमांत संस्कृतला पूर्वी स्थान होते ते राहिले नाही. नसेल. पण पूर्वी महत्त्वाचे स्थान होते तेव्हा त्याचे फलित काय होते ? मी दहा वर्षे संस्कृत शिकलो. शाळेत चार वर्षे, आणि कॉलेजात सहा वर्षे. शाळेत मुख्यतः व्याकरण; आणि ते अशा रीतीने शिकवले जाई की त्यावद्दल एकाच वेळी तिटकारा आणि भीती वाटावी. विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात काही काव्यनाटकादी साहित्य असले तरी त्याच्या अभ्यासातही साहित्याइतकाच व्याकरणावर आणि वृत्त, अलंकार असल्या त्रांगड्यांवर जोर असे. बी. ए. परीक्षेला संस्कृत हा मुख्य - म्हणजे 'ऑनर्सचा' - विषय घेणाऱ्यांना एखादा पेपर सोडल्यास गाठ असे ती घट-पटाशी : शांकरभाष्य आणि मनुस्मृति आणि कसली कसली शास्त्रे. कालिदासाचे एकही नाटक, रामायणाचा एकही सर्ग, किंवा महाभारताचे एकही पर्व न वाचता संस्कृतमध्ये बी. ए. पदवी मिळवण्याची सोय होती. तसेच काहीसे एम्. ए. चेही. काव्यशास्त्राच्या अभ्यासातही काव्यापेक्षा शास्त्रावर भर अधिक : व्याख्या, लक्षणे, भेद, पोटभेद, हा शुष्क पसारा तोंडपाठ हवा; काव्याची गोडी असो, नसो. या चरकातून बाहेर पडलेले बहुतेक पंडित नुसतेच पंडित राहिले - शुष्क, " विशाल मणिगोटे "; आणि त्यांचे पांडित्यही बरेचसे पाठांतरी राहिले, कंठातच थिजून राहिले. त्याला स्वतंत्र चिकित्सेचा वारा फारसा लागला नाही. अर्थात त्याला अपवाद होते, आणि आहेत. पण बहुतेकांची हीच कथा. वर्षानुवर्षे संस्कृतचा अभ्यास ज्याने केला, त्याने त्यातील एखादे नाटक अथवा काव्य घेऊन प्रेमाने वाचावे असे थोड्यां-वाबतच घडते. आपल्या पाठ्य-पुस्तकांखेरीज तसले एखादे पुस्तक त्याच्याशी असण्याचा संभवच फार कमी. पण त्याला संस्कृतचा अभिमान मात्र फार

मोठा ! ती त्याच्या संस्कृतीची भाषा, सर्वात श्रेष्ठ भाषा, देवभाषा, इत्यादी !

भाषा ! माहात्म्य तिचे, ती ज्याचे वाहन त्या साहित्याचे नव्हे. सिडनी स्मिथ याने सुमारे दीडशे वर्षांपूर्वी मृतभाषांतील 'अभिजात' साहित्याच्या (classics) अभ्यासावर अशी टीका केली की तो अभ्यास त्या साहित्याचा नसतोच मुळी; त्याच्या साधनाचा, म्हणजे भाषेचा, असतो. म्हणून तो निष्फळ. युरोपात मध्ययुगात लॅटिन भाषेची दादागिरी याच्याही पारची होती. कारण ती धर्माची भाषा होती. तिचे कामचलाऊ ज्ञान असणारे पाद्री त्याच्या जोरावर सामान्य लोकांवर धार्मिक जुलूमजबरदस्ती करीत. विद्यापीठांत, न्यायालयांत, ती वरचढ. पुढे 'देशी' भाषांना प्रतिष्ठा मिळून लॅटिनच्या वर्चस्वाचा संक्षेप झाला तरी विद्येच्या क्षेत्रात ती फारच तीर्थरूप होऊन बसली होती. प्रथम त्या नंदीची पूजा, नंतर ज्ञानशिवाला सामोरे जायचे ! पोरेबाळे छड्या, शिव्या खाऊन लॅटिन व्याकरणाच्या कसरती करीत, आणि पुढे ते सगळे आनंदाने विसरून जात. बाळ्या फारच हुशार असला तर त्या भाषेत तिच्या परशुरामतात्यांचे वृत्तदर्पण सांभाळीत कविता बनवीत असे, आणि त्यासाठी ठेवलेले बक्षीसही पटकावीत असे. संस्कृतमध्ये विविध वृत्तांत कविता बनविणाऱ्या आपल्या हुशार बाळ्यांसारखा ! आधुनिक काळात युरोप-अमेरिकेत ग्रीक-लॅटिनचा अभ्यास होतो तो एकेकाळी अभिजात साहित्य ज्यांत निर्माण झाले अशा मृत भाषा म्हणून - पवित्र भाषा म्हणून नव्हे. आणि हा अभ्यास इतर कोणत्याही भाषेच्या अभ्यासाप्रमाणे चिकित्सक असतो, आणि ऐतिहासिक दृष्टीने केला जातो. तशी दृष्टी आणि चिकित्सा यांचे आपल्या संस्कृतच्या अभ्यासाला अजूनही वावडे आहे. अजूनही आपण तीच ती स्तुतीपर विशेषणे संस्कृत-ग्रंथांना लावीत असतो. त्यात मोठे दोष असू शकतील याची आपल्याला दखलही नसते. विशेषतः कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांसाठी काढलेल्या नाटकांच्या आवृत्त्या पाहा. सगळ्या साचेबंद कारण त्यांतील बहुतेक दोनतीन जुन्या आवृत्त्या पुढे ठेवून त्यांवरून कोणा पोटार्थी प्राध्यापकांनी काढलेल्या असतात ! नाटक एका विशिष्ट कालखंडातले असते, त्याच्या ऐतिहासिक वास्तवाचे त्यात प्रतिबिंब असते, याची जाणीव अर्थात नसतेच. अशी आमच्या संस्कृतच्या 'उच्च' अभ्यासाची दयनीय अवस्था. त्यामुळे ज्याच्यापाशी गाढ पांडित्य आहे, आणि सूक्ष्म रसिकता आहे, त्यांची अवस्था अधिकच दयनीय होत असावी.

संस्कृतचा भाषा आणि साहित्य म्हणून स्वच्छ दृष्टीने सर्वांगीण अभ्यास

व्हावा. भाषा पवित्र नसते. अमर नसते. एखादी मृत होते. तिच्यामुळे कोणाची नैतिक उन्नती होत नाही, किंवा अधोगतीही. ती विचाराचे किंवा भावनेचे वाहन म्हणून कमीअधिक समर्थ असू शकते. संस्कृतमध्ये ते सामर्थ्य मोठे आहे. उत्कृष्ट साहित्य आणि गहन विचार तिच्यातून शतकानुशतके व्यक्त झाला. हे सगळे खरे, पण तिच्यावर दैविक वा आध्यात्मिक सामर्थ्याचा आरोप करू नये.

संस्कृतला आपली राष्ट्रभाषा करा असा खुळचट आग्रह धरणारे सोडा; सुदैवाने ते फारच थोडे आहेत. पण संस्कृतच्या आधाराशिवाय आपल्या 'देशी' भाषांना तरणोपाय नाही हा गैरसमज फारच लोकप्रिय आहे. मुलां-साठी निघणाऱ्या एका लोकप्रिय मराठी मासिकांत त्या बालवाचकांची 'शब्दसंपत्ती' वाढावी म्हणून दर अंकात एक संस्कृत श्लोक, अर्थ आणि टिपणीसह देण्यात येतो. त्यामागील भूमिका तीच. संस्कृतचा पांगुळगाडा वापरल्याशिवाय मराठी पुढे जाऊ शकणार नाही ही !

तेवढाच लोकप्रिय गैरसमज म्हणजे संस्कृत पाठांतरामुळे 'वाणी' शुद्ध (?) होते हा. ज्यांना संस्कृतचा गंध नाही अशी माणसे रेखीव डौलदार मराठी बोलतात हे मी अनेकदा पाहिले आहे; आणि ज्यांच्या मुखांतून धो धो संस्कृत पाठांतर वाहात असते अशी मागसे अडखळत, पुसट, बेडील, मराठी कसे बोलतात हेही मी अनेकदा पाहिले आहे !

संस्कृतला वाचवले पाहिजे. तिच्या दुरभिमानींपासून - झापडे लावलेल्या आत्मतुष्ट, भारवाही, पंडितमनींपासून !

□

१२ डिसेंबर १९८२

सतरा

○ दिवाळी अंक वगैरे ○

‘नवरात्र संपले. दसरा उजाडला. मोरूचा बाप मोरूला म्हणाला...’

अशी सातव्या की आठव्या वर्षी मला जे भाषाविषयासाठी - म्हणजे ‘मराठी’साठी - पुस्तक लावले होते त्यातील एका घडघाची सुरुवात होती. ते पुस्तक केव्हाच इतिहासजमा झाले, पण ते वाक्य मात्र शेकडो-जणांच्या स्मरणात लोणच्यासारखे राहिले. आणि अनेकांनी त्याचा उपयोग विनोदाचे तोंडी लावणे म्हणून केला. त्यांतील कित्येकांनी स्वतः ते कधी वाचलेही नसेल. स्वतः न वाचलेले उद्धृत करणे यात काही नवीन नाही; पण त्याची गरजही नसते. मोरूचा बाप मोरूला काय म्हणाला ते फारसे महत्त्वाचे नाही. मलाही ते नेमके आठवत नाही.

ते वाक्य आठवणीच्या फडताळातून काढण्याचा खास काळ म्हणजे नवरात्राच्या पुढचा मागचा. आजच्या मोरूचा (किंवा मोनिशचा) बाप त्याला त्या पिढीतल्या तीर्थरूपाप्रमाणे काही आज्ञार्थी म्हणण्याचा संभव कमीच. मुले चौकस असावीत असे त्या काळच्या त्यातल्या त्यात पुढारलेल्या वडीलघान्यांचे निदान उपदेशापुरते म्हणणे असे. प्रत्यक्षात चौकसपणाची पावती बहुधा मिळायची ती खणखणीतपणे गालफडावर. म्हणजे वडीलघान्यांना अवाजवी किंवा अवघड वाटणाऱ्या प्रश्नांबद्दल. वाजवीपणा तोलला जाई तो अर्थात संभावित तोळघामाशाने. असो. आजचा वरपांगी तरी पुढारलेला बाप तुलनेने फारच नरम. कारणे काहीही असोत, तोच अधिक चौकस असण्याचा संभव आहे. आणि चिरंजीवांचे सामान्यज्ञान अधिक विशाल, आणि आजतागायत, आणि आग्रही असण्याचीही शक्यता आहे. चित्रपट, खेळ, चालू भाषाप्रयोग, अशा क्षेत्रात तर चिरंजीवांची अधिकारवाणी प्रामाणिकपणे मान्य करणे प्राप्तच असते. आणि चिरंजीवांत

चिरंजीविनीही एकंदरीने सामील असतात - कदाचित एखाद्या क्षेत्रात वरचढही ! असोत. या दसरा-दिवाळीच्या मोसमात चुणचुणीत मोरूचा (किंवा मोनीशचा) बाप त्याला विचारीत असेल, "यंदा दिवाळी अंक किती निघणार - किंवा निघालेत ?" म्हणजे अपत्याला मराठी वाचनात रस असेल तर !

पण या चौकशीचा प्रपंच इतका कौटुंबिक नसतो. खरे म्हणजे मीही तो मोरू वगैरे विनोदाचा संकेत म्हणूनच वापरला. ती चौकशी त्या मोसमात, हवापाण्याविषयीच्या बोलण्यासारखे नित्यकर्म होऊन बसली आहे. विशेषतः मोठ्या शहरांतील लेखकवाचकांदीत. त्या लेखक-वाचकांच्या प्रती अनेक असतात. आपापल्या प्रतीप्रमाणे कोणी उत्साहाने, कोणी कुतूहलाने, तर कोणी हताशपणे तो प्रश्न विचारतो.

उत्तराचा आकडा यंदा चारशेच्या घरात आहे म्हणतात. यात कदाचित भावडी, किंवा चारगट, अतिशयोक्ती असेल; पण असलीच तरी थोडीशी. तीनसाडेतीनशेला मरण नाही. त्यात प्रचंड आवाजाच्या ("कर्णदीपक ?") अॅटमबॉम्बपासून कुण्या तालुका गावातील क्षीण तुडतुड्यांपर्यंत प्रकार आले. १९०९ साली पहिला दिवाळी अंक निघाला तो 'मनोरंजन'चा. पण मला वाटते एकंदरीने दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत या आघाडीवर सामसूमच होती. कोठे वासंतिक अंकाची चूप कोणी करून पाहिली. प्रतिभेचा पस्तीस सालचा बसंत अंक अजूनही आठवणीला खुलवतो. पुढे ना. सी. फडक्यांच्या व्यावसायिक कौशल्यामुळे त्यांच्यापुरती तरी ती केवळ चूप न राहता तिचा नियमित उद्योग झाला.

पंचवीसतीस वर्षांपूर्वी दिवाळी अंकांची संख्या शंभराच्या आत असे, तेव्हा फारच अभ्यासू वाचक असत, ते त्यांतील बहुतेक अंक वाचून काढत. व्यावसायिक परीक्षणकार निदान ते हाताळीत. आता त्यांना तेही क्षेपत नसावे. मग मुखपृष्ठ न्याहाळून आणि अनुक्रमणिकेचे पृष्ठ वाचून परीक्षण लिहिण्याची आपत्ती येते; इष्टापत्ती म्हणायचे की आपद्धर्म ? पण गेली दोन वर्षे पुण्याचे विश्वकर्मा माटे दिवाळी अंकातील सर्वोत्कृष्ट लेखनाची निवड करवून "अक्षर दिवाळी" या पुस्तकाद्वारे ती प्रकाशित करतात. नवनीतच म्हणा, आणि ते घुसळून काढण्याचे कष्ट पाच संपादकांना काही महिने पुरते. इतके अंक कोणी वाचून काढत असेल हे एरव्ही दुःस्वप्नातही अनैसर्गिक वाटले असते. पण ते प्रत्यक्षात घडते. या अतिमानवी कष्टांबद्दल प्रस्तुत संपादकांना मेहनतान्याशिवाय वीरचक्रासारखे कसलेतरी गौरवचिन्ह द्यायला हवे. मात्र

हेही म्हटले पाहिजे की त्या वीरसंपादकांच्या सुदैवाने बरेचसे अंक इतके प्रामाणिकपणे भिकार असतात की चाळण्यापलीकडे ते कष्ट देत नाहीत. खरे म्हणजे अशा हितकर्त्यांनाही कृतज्ञ मान्यता मिळायला हवी. ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या परीक्षांत तळच्या विद्यार्थ्यांना 'बुडन स्पून' (लाकडी चमचा) देण्याचा एकेकाळी प्रघात होता म्हणे, त्याची आठवण होते. दिवाळी अंकांना पारितोषिक देण्याची टूम वाढत आहे; देणाऱ्यांनी याचा विचार करावा.

मात्र इतक्या अघोरी परिश्रमानंतर सिद्ध झालेल्या निवडीचे हे पुस्तक पाहिल्यावर दिवाळी अंकातील साहित्याचा एकंदर दर्जा काय असावा याबद्दल जी कल्पना होते ती उदास करते. असे का याचा स्वच्छपणे विचार झाला पाहिजे.

हा व्याप प्रचंड आहे : संख्येच्या दृष्टीने चाळीसपन्नास हजारांपर्यंत पृष्ठे भरत असणार. म्हणजे संपूर्ण अंकांची चित्रे, जाहिराती, इत्यादींसकट. लेखकांची संख्या दोनअडीचशे पर्यंत सहज असेल. यंदा म्हणे साधारण मोठ्या अंकांचीही किंमत बारापासून पुढची आहे. खप काय होतो ही माझ्यासारख्याला अंदाजाची गोष्ट आहे. म्हणजे एकंदर खर्च किती, त्यातून मुद्रण, कागद असल्या कलमांवर किती, उत्पन्न किती, त्यातून विक्रेत्यांना किती, लेखकांना किती, आणि प्रकाशकसंपादकांचा वाटा किती, एकंदर पृष्ठांचे किती प्रमाण जाहिरातींनी व्यापलेले, त्यांतून मिळालेले उत्पन्न—इत्यादी. हा सगळा सांख्यिक संशोधनाचा विषय आहे. तो अर्थशास्त्राच्या पठडीतील अभ्यासकांसाठी.

संशोधनाचा दुसरा महत्त्वाचा विषय साहित्याच्या पठडीतील आहे : दिवाळी अंकांचा इतिहास. आजवरच्या दिवाळी अंकांचा चिकित्सक अभ्यास करून त्यातून निष्कर्ष काढणे. अभ्यासाचे एक अंग असणार : साहित्याचा दर्जा. संख्येबरोबर तोही वाढला की उतरला—की जवळजवळ तसाच राहिला. हल्ली कोणत्याही संशोधनात संख्याशास्त्राचा 'बीचमे मेरा चांदमाई' असतोच; त्याला येथेही चुकवता येणार नाही. निरनिराळ्या वाङ्मयप्रकारांना किती पृष्ठे मिळत गेली याचे तौलनिक पृथक्करण हवे. लेखकांचेही हवे : वर्षानुवर्षे नेमाने कोणी लिहिले, किती लिहिले आणि त्यांच्या अन्य लेखनाशी या उत्सवी लेखनाची गुणांबाबत तुलनाही जाणकारांनी केल्यास मनोरंजक होईल. दिवाळी अंकांत नाम झळकावे म्हणून ह्यापलेले मागासबापडे लेखक सोडा. कदाचित त्यातील बरेचजण 'मागास' आणि 'ख्यातनाम' (म्हणजे दिवाळी अंकांचे 'रजिस्टर्ड लेखक') या वर्गाच्या सीमा-

रेषेवर तळमळत असतील. पण प्रकाशकांच्या आग्रहाखातर, दबावामुळे, संबंध जोडण्या-टिकवण्यासाठी, कितीजणांनी किती लिहिले, केवळ स्वर्घने किती, याचा थांग केवळ आकडेवारीतून लागणार नाही. त्यासाठी आजच्या काही लेखकांच्या अंतरंगात शिरावे लागेल. स्वतःविषयी मोकळेपणाने कितीजण बोलतील कोण जाणे, पण इतरांविषयी बोलतील असा दाट संभव आहे. उलट 'यंदा कर्तव्य नाही' किंवा 'या जन्मी कर्तव्य नाही' असे निर्धाराने आमंत्रण नाकारणारे लेखक किती याचा सुगावा काढावा. संपादक-प्रकाशकांनाही विश्वासात घेऊन बोलके करावे. त्याचप्रमाणे, अलीकडे तरी, या अंकांचा खप कोठे होतो, कोणत्या वर्गात होतो आणि याचे प्रतिबिंब अंकांत कसे पडते याबद्दल विश्वसनीय माहिती मिळाल्यास बरे. हे सगळे महाकठीण आहे; एकट्यादुकट्याचे काम नाही. पण ते नीट झाल्यास दिवाळी अंक या आपल्या आवडीच्या प्रदेशाचा अर्थपूर्ण आणि मनोरंजक नकाशा तयार होईल.

पीएच. डी. च्या प्रबंधासाठी विषय शोधण्याकरता आजकाल पदवीइच्छुक वणवण हिडत असतात; त्यांचे 'मार्गदर्शक' ही शोधात असतात. त्यांपैकी कोणीही वर सुचविलेला दुहेरी विषय समजदाराने हाताळला तर त्याचे कल्याण होईल. आणि मराठी साहित्याचेही होईल. शुभं भवतु ।

□

२६ डिसेंबर १९८२

○ विनोदी कविता ○

आमच्या ग्रंथसंग्रहातील कवितेची पुस्तके त्यातल्या त्यात सुरक्षित असतात. त्यांच्या वाटेला जाणारे वाचक एकंदरीत थोडेच. त्यांपैकीही बहुतेकजण जे कवी किंवा काव्यसंग्रह 'लावलेले' असतात त्यांच्या-पर्यंतच पोचतात. उरलेली पुस्तके निवांतपणे आपल्या जागी राहतात. आम्हीच कधी गरजेखातर वा लहरीखातर त्यांना बाहेर काढेपर्यंत. कथा-कादंबऱ्यांचे तसे नसते. तसाच एखादा वातड लेखक सोडल्यास त्या प्रकारांशी वाचकांची खूप सलगी असते. भिन्नभिन्न रुचींच्या. अशा सलगीमुळे पुस्तके लोकरच खिळखिळी व्हावीत किंवा घरी परतू नयेत, हे तसे अनैसर्गिक नाही. नसो !

आताचा मुद्दा आहे, वर्षानुवर्षे आपल्या जागी राहिलेल्या कवितासंग्रहां-बद्दल. 'उपहासिनी' हा असा एक संग्रह. १९३६ सालचा. 'विडंबन-कवितांचा प्रातिनिधिक संग्रह' असे त्याचे उप-शीर्षक आहे. संपादक : दि. वि. देव. त्याची नंतर आवृत्ती निघाल्याचे ऐकिवात नाही. किंबहुना हे पुस्तकच आता फार थोड्यांच्या ऐकिवात असावे. मराठीच्या प्राध्यापकां-पैकीही किती जणांना ते ठाऊक असेल, कोण जाणे ! त्या काळीही ते फारसे खपले असेल असे मला वाटत नाही. पण असा संग्रह काढण्याचा हिऱ्या संपादकांनी, आणि - हे अधिक महत्त्वाचे - प्रकाशक य. गो. जोशी यांनी, का केला असेल ?

तो करायला एक सबळ कारण होते. तो काळ विडंबन-कवितेच्या चलतीचा होता; आणि त्या चलतीचे श्रेय होते 'केशवकुमार' - प्र. के. अत्रे - यांचे. अत्र्यांचा 'झेंडूची फुले' हा विडंबन-कविता संग्रह प्रथम

प्रसिद्ध झाला १९२५ मध्ये. पण त्याला रसिकांची दाद मिळायला काही वर्षे जावी लागली; आणि ती दाद मिळायला लागली तीही अत्रे स्वतः त्या कविता 'गाऊन' - म्हणजे चालीवर वाचून - दाखवायला लागले तेव्हा. तोपर्यंत त्यांचे काही अन्य लेखन आणि वक्तृत्व यात वेगळाच चुरचुरीतपणा असल्याची वार्ताही पसरू लागली होती. तऱ्हेतऱ्हेच्या क्षेत्रांतील त्यांनी मिळवलेले लखलखीत यश - आणि त्यांची अफाट जाहिरात - ही अर्थात नंतरची. पण बत्तीस - तेहत्तीस सालापर्यंत विडंबन-कवी म्हणून अत्रे लोकप्रिय झाले होते. इतके लोकप्रिय की पोरा-सोरांनी त्यांची नक्कल करायला सुरुवात केली. त्यात पोरबुद्धीचे थोरही आले. खुद्द अत्र्यांनीच 'उपाहासिनी'च्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे : "कोणीही उठावे, हाताशी सापडेल ती कविता घ्यावी, व त्यातलेच शब्द इकडे तिकडे फिरवून वेडे-वाकडे विडंबन करावे, असा प्रकार सरसहा दृष्टीस पडू लागला. ... भिकार, हिणकस व निकुष्ट काव्यनिर्मितीची पर्वणी मात्र यावेळी अनेक लुंग्यासुंग्या कविव्रुवांनी साधून घेतली." या म्हणण्यातील निंदेच्या विशेषणांची खास आत्रेय आतपबाजी अर्थात सोडायची; बाकी सगळे तथ्य. ते लिहिले तेव्हा, म्हणजे छत्तीस सालापर्यंत, सुमार समज असलेल्या वाचकालाही विडंबनांच्या त्या सुळसुळाटाने वेताग आणला होता. पण १९३३ मध्येच आपण संग्रह काढण्याचे ठरविले होते असे संपादकांनी म्हटले आहे. म्हणजे त्या काव्य-प्रकाराची प्रतिष्ठा ओसरायला लागण्यापूर्वी.

'उपाहासिनी'त साठहून अधिक कवींच्या ८७ कविता आहेत. कवितांत बऱ्या-वाइटाच्या सगळ्या प्रती आहेत. खरे तर वाइटाच्याच अधिक. याचा संबंध 'झेंडूच्या फुलां'ची लागण झाली तिच्याशीच सर्वस्वी लावणे अन्यायाचे होईल. तीसएक वर्षांच्या काळातील त्या कविता आहेत, आणि कविनामावळीत केळकर, कोल्हटकरांसारख्या 'सम्राटां' शिवाय गोविंदा-ग्रजासारखे त्याकाळी अकारण अवमूल्यन झालेले कविरत्न आहे. माधव जूलियन, गिरीश, हे सुप्रतिष्ठित रविकिरण आहेत. डॉ. श्री. व्यं. केतकरां-सारखी अनपेक्षित असामी आहे. नव्यानेच गाजत असलेले अनंत काणेकर आहेत. आश्चर्य म्हणजे अत्र्यांच्या दोनच कविता आहेत ! त्याहून मोठे आश्चर्य म्हणजे सर्वांत अधिक कविता - चार - आहेत पंडित सप्रे यांच्या. हे सुखद आश्चर्य, कारण फार थोड्या शब्दांत मर्म भरणाऱ्या सूचक विनोदाचा सप्यांचा खास बाज तेव्हा अनोखा होता. अजूनही आहे ! प्रस्तावनेत अत्र्यांनी त्यांचा गौरव केला आहे तो सार्थच. आपल्या निराळ्या ढंगाच्या कवितेमुळे आणि तिच्या गायनामुळे, तेव्हा नव्याने लक्ष वेधून घेणारे राजां

बढे आहेत, आणि त्यांना गुरुसमान असणारे बुवा उपाध्येही. 'उपहासिनी'चे आपल्यावरील सर्वात मोठे ऋण हे की उपाध्यांची 'चालचलाऊ भगवद्गीता' ही अजोड विनोदी कविता फक्त त्याच पुस्तकात आढळते. खुद्द कवीच्या 'पोपटपंची' या संग्रहातही ती नाही. 'उपहासिनी'चे एक विपरीत ऋण असे : "आद्य विडंबक" ही ज्यांची पदवी अत्र्यांनीही मान्य केली आहे त्या 'संगीत हजामत' (१८८९) कर्त्या मंगेशराव तेलंगांचे दुर्मिळ असलेले 'खंडू नापित' हे पद येथे आहे. ते वाचल्यावर, केवळ पंचांगाच्या पुण्याईने, अथवा अपघाताने, साहित्यात एखाद्याला आद्यपणाचा कसा मान लाभतो, किंवा त्याच्यावर कसा आळ येतो, याचे प्रत्यंतर येते.

'उपहासिनी'चा इतका प्रपंच करण्याचे कारण त्यानंतर विनोदी कवितांचा असा 'प्रातिनिधिक' संग्रह निघालेला नाही; निदान माझ्या माहितीत नाही. त्यापूर्वी तसा एकच निघाल्याचे दात्यांच्या 'ग्रंथसूची'त नमूद आहे. तो 'गाजराच्या पुंग्या' (१९३५) : संपादक, रा. वा. समुद्र. उपहासिनीच्या प्रस्तावनेत "नुकताच विनोदी काव्यांचा जो एक घाणेरडा संग्रह प्रसिद्ध झाला" असल्याचा उल्लेख केला आहे तो हाच असावा. नंतरच्या इतक्या वर्षांत एकही संग्रह निघू नये याचे नवल वाटते - आणि वाटत नाहीही !

नवल वाटत नाही याला काही कारणे आहेत. आपल्या साहित्यशिष्टांना विनोद हा जरा संशयास्पदच वाटत आला आहे. रंगभूमीवर त्याला प्रवेश दिला - कारण संस्कृत नाटके आणि शेक्सपिअरसारखी नवी देवते त्याच्या पाठीशी होती, आणि मनोरंजनासाठी तो आवश्यकही होता. अर्थात हे शहरी, पुस्तकी रंगभूमीबाबत; 'ग्रामीण' रंगभूमीवर - प्रामाणिकपणे बोलायचे म्हणजे तमाशात, आणि तशा लोककलांतही, विनोद उपरा नव्हता, अगदी गाभ्यापाशी होता. पुढे विनोद गद्य 'साहित्या'त आला, पण सुखासुखी नव्हे. श्रीपाद कृष्णांना 'सुदाम्याचे पोहे' लिहिल्याचे पातक केल्याबद्दल क्षौर करावे लागले नाही, इतकेच. पुढे यथाकाळ ते तीर्थरूप झाल्यावर सम्राटपदी त्यांची स्थापना झाली असली तरी विनोद हा टवाळ, थिल्लर, असभ्य, छिद्रान्वेषी, वगैरे असल्याबद्दलचा, त्याची जातकुळीच हलकी असल्याबद्दलचा, ग्रह अजूनही अनेक विद्वानांना आतल्या आत बोट असतो - मग ते भले कितीही विनोदी वाङ्मयाची सखोल समालोचने करोत ? मग काव्याचे काय ? तो तर मूळातच गंभीर मामला ! म्हणून विनोदी कविता हा जणू अपवित्र संकर. 'झेंडूची फुले' आरंभी फार नाकांना झोंबली. पुढे यथाकाळ अत्रेही तीर्थरूप, सम्राट, इत्यादी बनले. पाठ्यपुस्तकांत येऊ लागले. पण

तेवढेच. 'खालच्या जातीतील' एखादी ठसठशीत मुलगी 'वरच्या जातीत' कोणी करून घेतली तरी तिचे आप्तस्वकीय आपल्याच पायरीवर वावरतात, त्यापैकीच हे. कालपरवापर्यंत तरी असे होते. समाजात - आणि काव्यात. बऱ्यापैकी विनोदी कविता असली तरी बथ्यड-गंभीर कवितेहून ती हलकी वाटायची. एखाद्या कवीच्या संग्रहात चारदोन कवितांना विनोदाची बाधा झालेली असली तर ती क्षम्य समजायची - किंवा 'बालकांसाठी' म्हणून त्यांचे कौतुक करायचे ! तीसपस्तीसच्या सुमारास, अत्र्यांनी म्हटल्याप्रमाणे, लुंग्यासुंग्या कवींनी आचरट विडंबने करून त्या प्रकाराला, आणि एकंदर विनोदी कवितेला, बदनाम केले आणि तिच्या विरुद्धच्या पूर्वग्रहाला बळकटी दिली. अत्र्यांच्या अफाट लोकप्रियतेमुळे त्यांची तसली कविता तरली, आणखी एकादोघांची फार तर. पण बरीच सच्ची विनोदी कविता अंधारात पडून राहिली.

हे सगळे विनोदी कवितांविषयी - त्यात 'विडंबन' वगैरे अनेक प्रकार आले. पण मर्देंकरांपासून कवितेला जे नवे वळण मिळाले त्यात 'गंभीर' आशयाच्या कवितेतही उपरोध, विडंबन, इत्यादी विनोदाच्या अंगांचा उपयोग होऊ लागला. खरे म्हणजे त्यामुळे तो आशय अधिक समृद्ध आणि अधिक परिमाणकारक होऊ लागला. पुन्हा प्रत्येक कवीने आपल्या प्रकृती-धर्माला अनुरूप अशा विनोदछटा आणल्या. उदाहरणार्थ, सदानंद रेगे. मंगेश पाडगावकरांनी 'सलाम' मध्ये उपहासाची (satire) कविता लिहिली, आणि इंग्रजी limericks च्या धर्तीवर केवळ विनोदी कविताही. विदा करंदीकरांच्या खळबळ उडवणाऱ्या 'विरूपिकां'ना विनोदी म्हणणे हे विषयास केल्यासारखे होईल, पण त्यामागे धारदार विनोदबुद्धी आहे; आणि त्यांच्या बालगीतांतील विनोदाला तर तोडच नाही. म्हणजे विनोदाची जातकुळी आता उंचावली, त्याला प्रतिष्ठा आली.

तरीही कोठेकोठे विखुरलेल्या विनोदी कवितांचा संग्रह प्रसिद्ध करण्याचे कोणाही प्रकाशकाला सुचलेले नाही. करून पाहाण्यासारखे आहे; त्याला पुष्कळ वाचक मिळण्याचा संभव आहे, आणि उत्तम वाचकही. मग त्याची वर्णी एखाद्या परीक्षेसाठी लागो, न लागो.

इंग्रजीत विनोदी कवितांचे लहानमोठे संग्रह नेहमीच निघत आले, माझ्या माहितीप्रमाणे सर्वात मोठा हा ऑक्सफर्ड बुक ऑफ लाइट व्हर्स. 'ऑक्सफर्ड बुक' ही मुद्रा महाप्रतिष्ठेची. या संग्रहाचे संपादन केले आहे डब्लू. एच्.

ऑडन या नामांकित कवीने. त्याचे म्हणणे, इंग्रजी काव्याची मुळेच अशा हलक्या-फुलक्या कवितांत आहेत आणि इल्लिझबेथच्या काळापर्यंतची सर्वच कविता तशी आहे ! विनोदी कविता लिहिणे हे सोपे आहे, पोरखेळ आहे, 'गंभीर' कविता लिहिणे हे कठीण आहे, हा लोकप्रिय भ्रम विनोदी आहे ! या वाक्यात 'कविता' या शब्दाऐवजी 'गद्य' हा शब्द टाकला तरी वाक्य तेवढेच सार्थ होईल. खरे म्हणजे, 'गंभीर' हा शब्दच भोगळ आहे; वाचकाच्या सवयीचा म्हणून वापरायचा. त्या शब्दाच्या आधारावर आजवर कितीतरी निर्बुद्ध, शब्दबंधाळ, नकली लेखन आपल्याकडे खपले आहे. विशेषतः 'गंभीर' वाङ्मयप्रकारांत !

९ जानेवारी १९८३

एकोणीस

○ विनोद - अन्य प्रकारचे ! ○

गेल्या यात्रेत आख्यान लावले होते कवितेतील विनोदाचे : म्हणजे मराठी कवितेतील विनोदाच्या दुर्भिक्ष्याचे. विशेषतः संग्रहित कवितेतील. त्याने डिवचल्यामुळे आता तशा कवितांचे संग्रह भडाभड निघू लागतील अशी शंका कोणी बोलून दाखवली. तसा धोका नाही. प्रकाशक शहाणे असतात; त्यांना धंदा कळतो--म्हणजे काय प्रसिद्ध करू नये हे कळते. पण विनोदी कवितांचे तसे भाग्य उघडले तरी त्याने फारसे बिघडणार नाही. विनोदशून्य कवितांचे -- म्हणजे विनोदशून्य कवींच्या कवितांचे -- संग्रह भडाभडा निघत असतात त्याहून हे निश्चितपणे वाईट नाही. 'नवोदित' लेखकांना प्रकाशनासाठी उदार अनुदाने वाटण्याची सज्जन योजना सरकारने गेली चार वर्षे राबवली. तिने आठवण झाली ती पेशवे प्रतिवर्षी श्रावणात पर्वतीच्या पायथ्याशी 'रमणा' भरवीत त्याची. त्या रमण्यात मुख्यतः पोळी पिके ती केवळ दक्षिणार्थी भिक्षुकांची. दशग्रंथी पंडित थोडे; सगळी भाऊगर्दी ग्रंथाचे तोंड न पाहिलेल्या, चार अक्षरे ऐकून पाठ केलेल्या, निरक्षर बाजार-वृणण्यांची. त्या पेशवाई रमण्यात जन्माने 'ब्राह्मण' असणे ही लायकीची एकमेव अट असे; या सरकारी योजनेत 'नवोदित' असणे ही आहे. तुमच्या एकाही संग्रहाला प्रकाशक मिळाला नाही ही लायकीची खूण. ती इतकी सोपी आणि सोयीची ठरली म्हणे की मिळू घातलेल्या प्रकाशकाला थोपवून देण्याचे प्रकारही घडले. प्रकाशित कवितांचा संग्रह करण्याऐवजी संग्रहासाठी कवितांचा घाणा घातला असण्याची शक्यता आहे. परिणामी, कवितासंग्रहांचा, आणि अन्य वाङ्मयप्रकारांतील पुस्तकांचा, 'महामूर पूर' आला. त्यात कच्च्या, अर्ध्याकच्च्या, घाईघाईत उबवलेल्या लिखाणाचीच भरती अधिक होती. तेव्हा 'उत्तेजकांनी' सावध राहायला पाहिजे; इतकेच.

विनोदाचा कमीअधिक वावर लेखनाच्या कित्येक अन्य क्षेत्रांत आहेच. त्यात बऱ्यावाईटाच्या विविध परी असतातच. एका टोकाला केवळ विनोदासाठी विनोद या हट्टातून उपजलेले बटबटीत लेखन. दिवाळीच्या मोसमात ते फार फोफावते, कारण तेव्हा त्याला बाजारात विशेष उठाव असतो. भल्याभल्यांच्या हातून तसा बटबटीतपणा घडतो. दुसरे टोक म्हणजे गहिऱ्या वैचारिक लेखनातही पृष्ठभागाआड झरत राहून समजदार वाचकाला प्रसन्न करणारा आणि त्या लेखनाशी बांधून ठेवणारा विनोद. चटकन एक उदाहरण आठवते ते मे. पुं. रेगे यांचे. तत्त्वज्ञान, सौंदर्यशास्त्र असल्या (की ते एकच ?) दुरून आदर बाळगायच्या विषयांवर सुद्धा रेगे तसे लिहितात, आणि ते काय म्हणत आहेत ते वाचकाला समजते—प्रथम वाचनात समजावे तेवढे तरी; आणि तो अगदीच मट्टु नसेल तर.

हे सगळे हेतुपूर्वक विनोदाविषयी. म्हणजे लेखकाने जाणूनबुजून केलेल्या विनोदाविषयी. पण अभावित विनोदही मोठ्या प्रमाणावर होत असतो. उत्तरपत्रिकांत हास्योत्पादक चुका (हाउलर्स) आढळतात; त्यांचा उपयोग विनोदी पानपूरक म्हणून किंवा संभाषणासाठी मसाला म्हणून होत आला आहे. इंग्रजीत तर व्यंगचित्रांनी सजवलेले त्यांचे संग्रहही निघाले आहेत. अशा चुका बहुधा शब्दसाम्याने फसल्यामुळे होतात. का कोण जाणे, आपण इंग्रजीतील चुकांचा हशासाठी अधिक उपयोग करत असतो. त्या अधिक वापरात असतात म्हणून, की मराठीत तशा चुका फारशा होत नाहीत म्हणून; की आपण त्यांबाबत तेवढे जागरूक नसतो म्हणून ? मला वाटते, शेवटचाच तर्क सर्वांत खरा आहे.

इंग्रजीत अशा 'शाब्दिक' विनोदाचा एक खास प्रकार आहे. त्याला स्पूनरिझम असे नाव पडले आहे, ते बुइल्यम स्पूनर या ऑक्सफर्ड विद्यापीठातील एका प्राध्यापकावरून; कारण बोलताना तो जवळपासच्या शब्दांतील आरंभीच्या अक्षरांची अदलाबदल करीत असे, असा त्याच्याबद्दल गवगवा झाला होता. उदाहरणार्थ : सन्स ऑफ टॉइल बद्दल टन्स ऑफ सॉइल; ए ऋशिंग ब्लो ऐवजी अ ब्लशिंग क्रो; अवर डिअर ओल्ड क्वीन ऐवजी अवर विवअर ओल्ड डीन. आणखी एक : स्पूनरने इतिहासाचे आपले तास चुकवणाऱ्या एका विद्यार्थ्याला असा दम दिला होता : इफ् यू हिस् माय् मिस्टरी लेक्चर्स आय् विल् सेंड यू होम बाय् द टाउन ड्रेन. हे सांगणे नकोच की शब्दांवरील हा खेळ हा फार सोपा असल्यामुळे बिचाऱ्या स्पूनरच्या नावावर खपणारे असे अनेक घोटाळे कपोलकल्पित असतात. मराठीत यासारखा

गमतीचा प्रकार असल्यास मला ठाऊक नाही; पण तो जमवणे कठीण नाही. आपल्याच विनोदी क्लृप्त्यांचा वैयाग आलेल्या लेखकांनी प्रयत्न करून पाहावा. आणि नवथर लेखकांनीही.

शब्दसाम्यामुळे झालेल्या फसगतीविषयी वर लिहिले आहे. तो वाण तसा जुना आहे. इंग्रजीत त्याला मॅलप्रॉपिझम् म्हणतात ते शेरिडन या अठराव्या शतकातील नाटककाराच्या द राइव्हल्स या नाटकातील मिसिज् मॅलप्रॉप या पात्रावरून. ती असे शब्दांचे घोटाले करीत असते. एकच उदाहरण : 'अ नाइस् अरेंजमेंट ऑफ एपिथेटस्' ऐवजी 'अ नाइस् डिरेजमेंट ऑफ् एपिटाफस्'. शेक्सपियरच्या एका ऐतिहासिक नाटकातील एक स्त्रीपात्र मधूनमधून तेच करते. या स्त्रियांचा मराठी रंगभूमीवरील पुरुषावतार म्हणजे 'खडाष्टक' मधील वक्रतुंड. हे सगळे विनोद त्या पात्रांच्या दृष्टीने अभावित; लेखकाने अर्थातच ते जाणूनबुजून केलेले असतात. वक्रतुंडाला व्यसन असते जाडजूड संस्कृत शब्द वापरण्याचे. फक्त त्यांचा अर्थ त्याला ठाऊक नसतो. ध्वनिसाम्य त्याला पुरेसे असते. मॅलप्रॉप वाईचे तेच : 'स्वतःला समजत नसलेल्या कठीण शब्दांनी आपली निर्वृद्ध बडबड सजविणे' हा तिचा खाक्या. मराठी रंगभूमीवर वक्रतुंडाच्या जातीची आणखी कोणी माणसे आहेत का ? किंवा अन्य साहित्यात ?

असायला हवीत, कारण त्यांच्या संस्कृतप्राचुर्याच्या व्यसनाने पछाडलेली माणसे लेखकांच्या जमातीत भरपूर आढळतात. आणि व्यसन म्हटले की विवेक उरत नाही : आपण वापरतो त्या शब्दाचा नेमका अर्थ काय हे पाहाण्याचा. तो दिसायला आणि ऐकायला भारदस्त वाटला म्हणजे झाले. मात्र हे म्हटले पाहिजे की त्यांतील काहीजणांना नेमका अर्थ कळण्याइतके संस्कृत मुळातच येत नसते. मग ते विवेक कसला करणार ? ज्यांना संस्कृत समजते, आणि मराठीचीही जाण आहे, अशा वाचकांवर या वक्रतुंड साहित्यिकांचे ऋण असते—ते विनोद पुरवतात म्हणून. हा अर्थातच अभावित विनोद. ज्यांना संस्कृत समजत नाही, किंवा वक्रतुंडाइतकेच समजते, ते विनोदाला मुकतात. इतकेच नव्हे तर तशा—म्हणजे अ—संस्कृत—लेखनाने ते पुलकित, प्रभावित, वगैरे होतात. याची उदाहरणे किती म्हणून द्यावीत ? या व्यसनाचा. किंवा रोगाचा प्रसार गेल्या चाळीसपन्नास वर्षात विशेष झाला. म्हणजे वक्रतुंड लोकप्रिय झाल्यानंतर काही काळाने. म्हणजे जे रंगभूमीवर हास्यास्पद वाटले ते (साहित्यिक) व्यवहारात अनुकरणीय वाटले—असा विपरीत प्रकार !

क्षुद्र लेखक अथवा क्षुद्र नियतकालिके यांनी मराठीची अशी कुतरओढ केली तर ती त्यांच्या क्षुद्रतेचा भाग म्हणून तिकडे काणाडोळा करता येतो. पण चांगल्या समजल्या जाणाऱ्या लेखकांचे आणि नियतकालिकांचे काय ? मराठीच्या अभिमानाने वेळीअवेळी अलललडुरं करणाऱ्या काही दैनिकांतील आणि साप्ताहिकांतील अशुद्धांनी बुजबुजलेली भाषा पाहिल्यावर आश्चर्य वाटते, त्याहून वाईट अधिक वाटते. ती सगळीच अशुद्धे ज्याला (इंग्रजीच्या अज्ञानामुळे) मुद्राराक्षस म्हणतात त्याच्या माथी मारण्यासारखी नसतात. नियतकालिकांचे लेखन-संपादन घाईघाईत करावे लागते ही सबब असले अपराध झाकू शकत नाही. भापेबाबतची बेफिकीरी, किंवा भापेचे अज्ञान - किंवा दोन्ही - यामुळेच हे पुन्हा-पुन्हा घडत राहाते.

आजच एका फार चांगल्या मासिकाच्या अंकात गेली कित्येक वर्षे पुन्हा-पुन्हा पाहिलेली चूक आणखी एकदा पाहिली : एकदा नव्हे, दोनदा ! 'अनावृत पत्र' असा एका लेखाचा मथळा - लेखावर आणि अनुक्रमणिकेतही. 'उघडे' साठी अनावृत हा शब्द हवा; पण 'त्त' शब्दाला संस्कृत वजन पुरवत असावा ! त्याचा आणखी एक मासला. चाळीस वर्षापूर्वी एका प्राध्यापकाने लघुकथेचा एक नवा प्रकार बनवला त्याला नाव दिले; 'लघुत्तम कथा', म्हणायचे होते 'लघुतम' ! अजूनही तो शब्द वापरला जातो ! तेव्हा, घाईगदीत लिहिण्याची कामाठी करणारे पत्रकारच हे प्रकार करतात असे समजण्याचे कारण नाही.

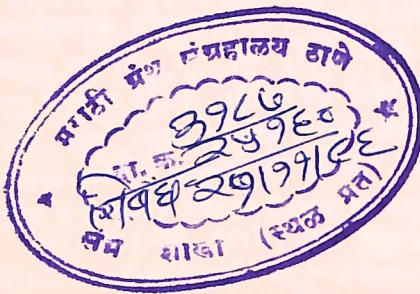
'महाराष्ट्र टाइम्स' आणि 'लोकसत्ता' या मुंबईतील प्रमुख दैनिकांत नुकतीच एक बातमी आली; ती पुण्याच्या महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने उत्कृष्ट दिवाळी अंकांना दिलेल्या बक्षिसांबाबत. तिच्यात पुढील मजकूर आहे : "या तीन अंकांना अनुक्रमे के. आर. मित्रा, एस. व्ही. किलोस्कर आणि विविधज्ञानविस्तारतर्फे आर. आर. मोरांकार या तीन दिवंगत संपादकांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ . . ." इत्यादी. 'तर्फे' ऐवजी 'कर्ते' हा क्षुल्लक फरक आणि न्हस्वदीर्घाची एखादी चूक सोडल्यास दोन्ही पत्रांत तेच वाक्य आहे, आणि ती सगळीच बातमी त्या त्या पत्राच्या प्रतिनिधीकडून आल्याचे नमूद आहे ! हे जरा चक्रावून टाकणारे आहे. त्याहून चक्रावून टाकणारे म्हणजे ज्या श्रेष्ठांच्या 'स्मृतिप्रीत्यर्थ' ही बक्षिसे दिली जातात त्यांची घड नावेही या पत्रकारांना ठाऊक नसावीत हे. काशिनाथ रघुनाथ मित्र, शं. वा. (शंकर वामुदेव) किलोस्कर आणि रामकृष्ण रघुनाथ मोरमकर ही ती

नावे ! अशी ही दोघा (?) पत्रकारांची जोडकरामत. विनोद म्हणून हसा-
यचे ? पण आपण दुसरे काय करणार ? असले प्रकार हरघडी होत
असतात. लेखनात, टी. व्ही. वर. पण त्यांचे कोणाला सोयरसुतक नसते.
आपण फक्त 'मराठीला वाचवा' यासारख्या नाटकी घोषणा तारस्वरात
करीत राहायचे !

□

२३ जानेवारी १९८३

जोरदार नाच (चित्रपटांत विशेष उपयोगी) आणि कोळ्यांच्या नाचा-सारखी 'लोकनृत्ये' ('विविध करमणुकी'च्या विशेष सोयीची) यावर पोसलेल्या रुचीला कथकळी, भरतनाट्य, असले शास्त्रीय नृत्यप्रकार मानवत नाहीत. इतकेच नव्हे तर संशयास्पद, किंबहुना हास्यास्पद, वाटतात !

पण हेही जुने, पारंपरिक केरळ - म्हणजे आता ते नाच धारण करणारा प्रदेश. आताच्या केरळची दोन वैशिष्ट्ये मनात ठसलेली. पहिले : तेथील साक्षरतेचे प्रमाण सर्व राज्यांत अधिक. दुसरे : तेथे वृत्तपत्रे आणि नियत-कालिके यांचा खपही लोकसंख्येच्या प्रमाणात सर्वाधिक. कोणाला वाटेल यांतील दुसरे सांगणे अनावश्यक; ते पहिल्याचा केवळ निष्कर्ष आहे. तसे नाही. साक्षरतेचे प्रमाण हा बराचसा कागदोपत्रीचा मामला आहे. त्याची आकडेवारी ही पुष्कळशा सरकारी आकडेवारीप्रमाणे तारतम्याने घ्यायची असते. गुनार मिर्झालेने भारत आणि पाकिस्तान या देशांतील साक्षरतेचे आकडे फुगवलेले असतात असे स्पष्टच म्हटले आहे. तो फुगवटा केवढाही असो, महत्त्वाचे हे की ही साक्षरता केवळ तांत्रिक असू शकते : म्हणजे लावून रटफ वाचण्याक्षतकी आणि (खरीखोटी) सही करण्यापुरती; आणि यापार गेली तरी कित्येकदा उपयोगात आणण्याची संधी न मिळाल्यामुळे ती गंजून जाऊ शकते. प्रौढ साक्षरांच्या हातात बालमुलभच नव्हे, तर बालिश लेखन दिले की त्याचा आपल्या साक्षरतेविषयीचा अभिमानही गळत असेल, म्हणून साक्षरता आणि वाचन यांचे प्रमाण सम असेलच असे नाही.

त्याचप्रमाणे, शिक्षणाचा प्रसार आणि वाचन यांचेहि प्रमाण सम नसू शकते. आपली शिक्षित (अगदी 'सु') माणसे काय वाचतात हा मुद्दा सोडला तरी किती वाचतात याबद्दल जबर शंका आहे. मराठी माणसे ही वाचनप्रेमी असतात असा आपल्याविषयी काही अन्य प्रांतांत गैरसमज आहे; आपणही तो गोडपणे मानून घेत आलो आहोत. तेच बुद्धीविषयी. आपण खड्डे-घाशी करणाऱ्यालाही बुद्धिजीवी म्हणतो. आपल्याकडे डझनावारी 'विचार-वंत' आहेत. तरीही वाचन एकंदरीने बरेच होत असावे. पण वाचन आणि पुस्तके-वृत्तपत्रे इत्यादींचा खप यांचेही प्रमाण सम नाही !

वृत्तपत्रांचेच घ्या. केरळची दोन प्रमुख दैनिके - मल्याळी भाषेतील 'मनोरमा' आणि 'मातृभूमी' - यांचा खप अनुक्रमे साडेपाच आणि साडेचार लाख आहे. आपल्या दैनिकाचा खप लाखावर गेला की मराठी अंगावर आनंदाचे षहारे येतात . . .

'मनोरमा' साप्ताहिकाचा खप दीड लाखावर आहे. त्यामागील रहस्य त्याच्या संपादकाला मुकुंदराव किलोस्करांनी विचारले होते म्हणे. आपल्या-

कडील दरिद्री खपाचे रहस्य किलोस्करांनी त्याला सांगितले असेल का ? आणि या तुलनेबाबत हे ध्यानात घेतले पाहिजे की महाराष्ट्राची लोकसंख्या केरळच्या जवळ जवळ अडीचपट आहे !

पुस्तकांबाबत तेच. त्यातील आपली दयनीय स्थिती, निदान आपल्यापुरती तरी जाहीर आहे. खपाप्रमाणेच लेखकांच्या मानधनाची. दोन हजारांवरची आवृत्ती म्हणजे कौतुकानंद, आणि पंधरा टक्के मानधन म्हणजे (इतर लेखकांना) पोटदुखी. म्हणून केरळमध्ये लेखकांच्या सहकारी प्रकाशन चळवळी-मुळे त्यांना तीस टक्क्यांपर्यंत मानधन मिळते याचा काही वर्षांपूर्वी उल्लेख होऊ लागला, तेव्हा कोणा व्यवसायचतुर प्रकाशकाने लिहून टाकले की हा काही तरी खोटा बनाव आहे. इतर अनेक प्रकाशकांना ते पटले असावे -- पुस्तक विक्रेत्यांनाही. आपण उद्योग करतो तो मराठीच्या प्रेमाने आणि (जवळजवळ) निःस्वार्थपणे असा या दोन्ही वर्गांचा विश्वास असावा. लेखक आणि वाचक यांच्यातील मध्यस्थांना शक्य तेवढे आवरणे म्हणजे धंदेवाईकांवर अन्याय करणे या विचारानेही कोणाकोणाला दुःख झाले म्हणतात. असो. पण मराठी वाचकांच्या दृष्टीने खडतर सत्य हे की पुस्तके महागडी होत आहेत, आणि त्यांच्या विक्रीची व्यवस्था अत्यंत अपुरी आहे. लेखकांच्या दृष्टीने हे की त्यांचे मानधन फार अपुरे असते.

मुळात खपच फार कमी म्हणून हे सगळे असे कोणी म्हणतात. असे हे त्रांगडे आहे. या त्रांगड्यावरचा ताज्यात ताजा उपाय 'ग्रंथाली' चळवळीचा. तो गाजतो आहे.

पुढच्या यात्रेत ग्रंथालीच्या दिंडीविषयी - आणि याच विषयावर आणखी काही.

□

६ फेब्रुवारी १९८३

○ केरळ आणि महाराष्ट्र ○

शेवटी एकदा मला केरळ घडले ! इतका खोल निश्वास टाकण्याचे कारण असे की त्या प्रदेशात जाण्याचे मनसुबे वर्षानुवर्षे करीत आलो होतो, पण ते बोलण्यापार कधी गेले नाहीत. आता जमले ते अवचित : एका साहित्यविषयक समारंभाच्या निमित्ताने. साहित्याचा हाही एक उपयोग आहे. कधीकाळी घाळेत पाठ केले होते : 'केल्याने देशातन पंडितमैत्री, सभेत संचार'. (माझ्या विस्मरणशक्तीवर मात करून ती ओळ अजून मनात वस्तीला आहे !) अलीकडे सभासमारंभामुळे देशाटनाची संधी लाभते. अशी कार्यकारणभावात उलटापालट झाली आहे. सभास्थानी जमणारे सर्वजण पंडित असतात असे म्हणायला सौजन्याशी अतिरेक करावा लागेल. पण पांडित्याच्या इतक्या जाती आणि श्रेणी असतात की ते अशा अतिरेकाचीही सोय पाहील. सुदैवाने माझा या केरळभेटीत काही खऱ्या पंडितांचा परिचय झाला. 'खऱ्या' अशासाठी म्हटले की या नव्या परिचितांपैकी एकाने आपल्या भाषेतील साहित्याचे पंधरा की सोळा खंड आपण एकहाती 'प्रत्येक पुस्तक वाचून आणि कोणाचे काही न घेता' - कसे लिहून काढले, व आणखी चार की पाच कसे लौकरच तयार होतील, हे आम्हांला ज्या आत्मसंतुष्ट सुरात पुन्हा पुन्हा सांगितले त्यावरून त्याच्या कष्टाळूपणाबद्दल आदर वाटला तरी त्याच्या टीकालेखनविषयक वृत्तीबद्दल आदर वाटणे कठीत होते. तेव्हा मराठीतील असे अतिकष्टाळू सुलभ-ग्रंथ-प्रसू, आणि आत्मसंतुष्ट विद्वान आठवले. त्यांतील काहीजणांच्या विद्वत्तेचा ऐवज बराचसा उसनापासना असतो हे निराळे.

न पाहिलेल्या कोणत्याही प्रदेशाबद्दल मला तसे कमीअधिक कुतूहल नेहमीच वाटत आले. पण केरळबद्दलचे कुतूहल फार प्रबळच नव्हे, अनेकांगी होते.

जसे बंगालबद्दल. इतर स्थळांच्या आकर्षणात फार मोठा वाटा असतो इतिहासाचा. प्राचीन इमारती, स्मारके, देवालये, कलाकृती यासारख्या वैभवाचा. त्याबद्दलचे तऱ्हेतऱ्हेचे जुजवी किंवा अभ्यासू लेखन आपण वाचीत आलेलो असतो; आणि त्यांची चित्रे, छायाचित्रे इतक्यांदा पाहिलेली असतात की त्या मूळ वास्तूच आपण पाहिल्या आहेत असा समज होतो. (माझे तर ते माणसांबद्दल सदैव होत आले आहे.) अलीकडच्या काळातील काही वैभवही तसेच : प्रचंड धरणे आणि भौतिक शास्त्रांचे अन्य पराक्रम, इत्यादी. पण तेही सगळे वाचनातून अतिपरिचयाचे झालेले असते. आणि त्यामुळे पाहतापाहता ऐतिहासिक बनलेले असते. 'आधुनिक तीर्थस्थळ' असा नेहरू त्यांच्यावर उपयुक्त शिक्का मारून गेले. पुन्हा त्या वास्तूच - स्थिर आणि चित्रांतून भेटू शकणाऱ्या. जनजीवनाशी त्यांचा साक्षात संबंध कमीच. पयंटकांशी, विशेषतः परदेशी चलन खुळखुळविणाऱ्या, अधिक. त्यांच्यासाठी तयार केलेल्या पुस्तिकांतूनच त्यांची देखणी, रंगीत चित्रे अधिक भेटतात.

असो. केरळ राज्य तसे अलीकडचे. स्वातंत्र्यानंतर मोडतोड आणि जुळवाजुळव करून उभ्या केलेल्या राज्यांपैकी एक. त्रावणकोर संस्थान हा त्यातील सर्वांत मोठा तुकडा. या शतकारंभी राजा रविवर्मा यांची चित्रकला फार गाजत होती; ते त्रावणकोरच्या राजघराण्याचे आप्तसंबंधी. महाराष्ट्रात त्यांचे माहात्म्य विशेष होते. मळवलीला त्यांचा छापखाना उभा राहिला. तेथे त्यांची चित्रे छापली जात. आणि रविवर्म्यांच्या चित्रांतील स्त्रियांची वेशभूषा महाराष्ट्रीय असे - विशेषतः नऊवारी साडी हा प्रकार सर्वोत्कृष्ट असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे तर मराठी लोकांना त्यांच्याबद्दल आदराचे, आणि आपल्याबद्दल प्रेमाचे, फार भरते येई - चित्रकलेचे कसलेही सोयर-सुतक नसणाऱ्यांनाही. धरोधरी राजा रविवर्म्यांची चित्रे टांगलेली असत. साहित्याचे सोयर असणारी माणसे मुळातच थोडी. त्यांतील थोड्यांना त्या काळात तेवीस वर्षे कोचीनहून प्रसिद्ध होणारे कृ. ना. आठल्ये यांचे 'केरळ-कोकिळ' हे मासिक महत्त्वाचे वाटत असे. केरळ-महाराष्ट्राचा भौगोलिक लागाबांधा असा की 'आपले' कोंकण आणि केरळ हा सलग किनारी पट्टाच नाही, तर पुराणकथेप्रमाणे ती सगळी भूमी परशुरामाने निर्माण केलेली : म्हणजे परशुरामक्षेत्र किंवा भार्गवक्षेत्र.

तसे केरळ फार वेगळेही आहे हे तेथील मातृसत्ताक कुटुंबपद्धतीविषयी वाचले तेव्हा घ्यानात आले. ती पद्धत इतकी वेगळी की तिच्याविषयी कित्येकांत भलते गैरसमजही होते. कथकळी हा केरळचा खास नृत्यप्रकार. आपल्या परंपरेत असे शास्त्राने बांधलेले प्रगल्भ नृत्य नाहीच. तमाशातील

जाहिरातीत चित्रकाराचे नाव लेखकाइतक्याच ठळकपणे येई. असा मुख-पृष्ठाचा महिमा होता.

अर्थात सर्वत्र प्रकाशक या जातीचे नव्हते. पुढे अशाही काही प्रकाशनसंस्था आल्या की ज्यांच्या चालकांना पुस्तक म्हणजे नफा मिळवण्याचा माल वाटत नव्हता. त्यांनी बाहेर ठाण मारून बसलेली रंगीत बाई तिथून उठवली. पण रंगीत मुखपृष्ठांची सद्दी कमी झाली नाही; मात्र चित्र आणि पुस्तक यांत थोडीफार संगती दिसू लागली. तरी पुस्तकावरचा मुखपृष्ठाचा बोजा काही कमी होईना. पर्यायाने, वाचकावरचा !

'ग्रंथाली' चळवळीचे 'वाचकांची चळवळ' हे वर्णन सार्थ ठरले आहे. पुस्तके ही शेवटी वाचकांसाठी असतात; प्रकाशक, मुद्रक, विक्रेते, कागदाचे व्यापारी, इत्यादींसाठी नसतात. आणि लेखक वाचकासाठी लिहितो (म्हणतात); तेव्हा त्या दोघांतील अडसर शक्य तेवढे कमी करावेत; निदान कमी तापदायक करावेत, हा ग्रंथालीचा हेतू पुष्कळसा सफल झाला आहे. मुखपृष्ठाचा भपका तिने टाळला आहे. आणि तरीही ते आकर्षक होऊ शकते हे दाखवले आहे.

ग्रंथालीच्या सभासदांना तिची प्रकाशने निम्म्या किंमतीत मिळतात. प्रकाशनांची निवड जाणकारीने होते, आणि त्यांत विविधता असते. दया पवार आणि लक्ष्मण माने या 'दलितां'ची आत्मचरित्रे फार गाजली. कवितेत मोठे नाव मिळवलेल्या नारायण सुर्व्यांच्या संग्रहाबरोबर, जवळजवळ अनामिक असलेल्या नवख्या कवींचा 'दशकाची कविता' हा संग्रहही आला - आणि हातोहात खपला. आणि गं. बा. सरदारांचे जोतिबा फुले हे पुस्तक तर निघतानिघताच मिळनासे झाले. अशी अन्य 'वैचारिक' पुस्तकेही आहेत. वाचकांना अशी तऱ्हेतऱ्हेची चांगली पुस्तके हवी असतात, फक्त ती त्यांना परवडणारी हवीत, हे या चळवळीने सिद्ध केले - आणि ते तिचे खरे शुभ फलित. म्हणजे मराठी वाचक आपल्याला वाटत होता तेवढा मागासलेला नाही हा दिलासा तिने दिला.

पुस्तकप्रकाशनाशिवाय आणखी काही साहित्यविषयक उद्योगही ग्रंथाली करीत आली. पुस्तक-प्रदर्शने, चर्चा, असले नेहमीचे, आणि अलीकडे 'साहित्य-दिंडी' सारखे अभिनव, हजारांचे लक्ष खेचून घेणारे, कार्यक्रम. आणि ही दिंडी साहित्यसंमेलनातील एक परंपरा होऊन बसणार असे एवढ्यातच दिसू लागले आहे. अगदी पालखी, गजर, टिळामाळांसह ! कोण जाणे, आपण कोठल्यातरी बाबतीत 'पारंपारिक' व्हावे यात ग्रंथालीवाल्यांना आनंद असेल का ? 'परंपरा घालून देणारे' या त्यांच्या अर्थाने असायला हरकत नाही !

ग्रंथालीने काही शहरांत आपली केंद्रे सुरू करून पुस्तक-प्रसाराचे काम नेटाने केले. गेल्या डिसेंबरात मात्र ती मोठ्या प्रमाणावर मुलुखगिरीला निघाली. पस्तीस एक ठिकाणे निवडली. कार्यक्रम करणाऱ्या ताप्यासाठी साहित्यिक निवडले; वाहन, वास्तव्य, खानपान, असल्या नैमित्तिक व्यवहाराच्याही नेमवया योजना आखल्या. आघाडीची तुकडी ('सॅपर्स अँड मायनर्स') पुढच्या मुक्कामाची तयारी करण्यासाठी जाई. सगळी मोहीम शिस्तबद्ध; अगदी युद्धपातळीवर ! आणि एकेक ठिकाण पादाक्रांत करीत सेना निघाली. कधी कूच करताना वाटेत लागलेल्या गावांतही 'वाचनवृत्तीचे रान उठवले.' (हे सेनापती दिनकर गांगलांचे शब्द.)

या मोहिमेच्या यशाची दोन गणिती गमके अशी : सुमारे तीन लाखांची विक्री झाली, आणि दोन हजारांवर सभासद ग्रंथालीने मिळवले. पण अगणित लोकांत पुस्तकांबाबत उत्साह जागृत झाला हे तिचे यश अधिक महत्त्वाचे. ही ग्रंथप्रसार यात्रेइतकीच प्रचारयात्राही होती.

ही नवी जाग, हा उत्साह, किती काळ टिकणार आहे असे शंकेखोर विचारणारच. पण शंकेखोर म्हणजे विरोधक किंवा वैरी नव्हेत. ही लाट ओसरली - आणि ओसरणे हा लाटेचा धर्मच असतो - तरी अशा आणखी लाटा क्रमाने येत राहिल्या की ती जाग जागती राहील, आणि मराठीचे भले होईल.

पण एक सल टोचत राहतेच. पाच कोटींच्या महाराष्ट्रात एवढ्या प्रचंड खटाटोपानंतर काय दोनतीन लाखापर्यंतच्या विक्रीने आपण आपली पाठ थोपटून घ्यावी ?

केरळ (आणि मल्याळी) विषयी गेल्या अंकात लिहिले आहेच. बंगाल-विषयी काही वर्षांपूर्वी लिहिले होते. कलकत्यात आठ की दहा दिवसांची ग्रंथजत्रा भरली तेव्हा विक्रीने एक कोटी रुपयांचा आकडा गाठला होता. आणि तिथली पुस्तकखरेदी अशा जत्रांसारख्या सणवारांपुरती नसते. तिथे शहरभर पुस्तकदुकानांची दाटी आहे. आपल्या शहरांतून दाटी असते ती निराळ्या जातीच्या दुकानांची. असो. 'कलकत्ता तो बहोत दूर है' म्हणायचे, आणि निःश्वास टाकायचा - पण तो असमाधानाचा, काहीसा हताशपणाचा !

□

२० फेब्रुवारी १९८३

○ ग्रंथालीची ग्रंथयात्रा ○

मल्याळीतील नियतकालिकांचा आणि पुस्तकांचा प्रचंड खप याविषयी लिहिताना गेल्या यात्रेत तुलनेने मराठीचे कंगालपण कसे उठून दिसते याचा उल्लेख केला होता. आणि त्या संदर्भात ग्रंथाली चळवळीचा.

तशी ग्रंथाली चळवळ गेली सातआठ वर्षे सुरू आहे. मुंबई हे तिचे केंद्र. चांगल्या पुस्तकांचा खप वाढावा, म्हणजेच चांगली पुस्तके माफक किंमतीत मिळावीत, हा चळवळीचा हेतू. या वर्षात सभासद किती मिळाले, किती पुस्तके प्रसिद्ध केली, आणि त्यांचा किती खप झाला याची आकडेवारी हाताशी नाही. पण तिच्याशिवाय अडत नाही. चळवळीने फार मोठे यश मिळवले हे स्पष्ट आहे.

हे यश 'अभूतपूर्व' असेच म्हटले पाहिजे : अगदी शब्दार्थाने. विशेषण-बाजीच्या सैलपणाने नव्हे. मला आठवते त्याप्रमाणे पूर्वी यासारख्याच हेतूने वेळोवेळी काही ग्रंथमाला निघाल्या होत्या. उदाहरणार्थ, य. गो जोशींची वादविवेचन माला, अथवा श्री. ना. बनहट्टींची नवभारत माला. बडोदे सरकारची श्रीसयाजी ग्रंथमाला होतीच. मात्र या सर्वच मालांना ललित साहित्य वर्ज्य असे. कथाकादंबऱ्या लोकप्रिय असतात, म्हणजे त्यांना बाजारात उठाव असतो, म्हणजे त्यांना प्रकाशक मिळणे कठीण नसते. पण 'वैचारिक' वाङ्मयाला वाचक कमी, म्हणून प्रकाशक दुर्लभ. तेव्हा व्यवहार गौण मानून ते वाचकांपर्यंत पोचवावे हा अशा मालांचा थोर उद्देश. त्यांतील पुस्तकांना विषयाचे सूत्र असे, आणि त्या त्या विषयांतील तज्ञांकडून ती लिहून घेण्याची योजकता असे. पण शेवटी व्यवहारापुढे अशा थोरपणाला, अशा ध्येयवादाला, हात टेकावे लागतात. ललित साहित्याच्या प्रांतात शिरूनही व्यवहाराशी मुकाबला करण्याचे प्रयत्न वामनराव भटांसारखे निष्ठावंत प्रकाशक करीत

आले. पण ते अपवादांसारखे. मढेंकरांचे 'काही कविता' हे पुस्तक प्रकाशित करणारे भटच; त्यात त्यांना व्यवहाराबरोबर सरकारशीही मुकाबला करावा लागला. नवशिक्यांचे, त्याचप्रमाणे उपेक्षितांचे, वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याचे व्रत भटांनी अजूनही पाळले आहे.

अलीकडच्या काही वर्षांत पुस्तकांचे भाव कडाडले; इतर वस्तूंप्रमाणेच जाडजूड ग्रंथांचे सोडा, पण मध्यम आकाराच्या कादंबरीला चाळीस-पन्नास रुपये मोजण्याची पाळी आली. हे का व्हावे याचा अन्वयार्थ प्रकाशक, मुद्रक, विक्रेते, आपापल्या सोयीप्रमाणे सांगू लागले; आणि अर्थशास्त्री आपापल्या ग्रंहांप्रमाणे. ते काही असो, याचा एक स्वच्छ परिणाम असा की स्वतःसाठी पुस्तके विकत घेणारे वाचक घटत गेले. असे वाचक सामान्यतः चोखंदळ असतात. घाऊक वाचकांसाठी पुस्तके खरेदी करणारे असतात — ग्रंथपाल, आणि भाड्याने पुस्तके वाचायला देणारे फिरते वाचनालयवाले. काही सन्मान्य अपवाद वगळता त्यांची गणिते निराळी असतात. त्यांत चोखंदळ-पणाला वाव नसतो. प्रश्न आहे पुस्तकप्रेमी वाचकाचा — म्हणजे प्रेमाने पुस्तक जवळ बाळगू इच्छिणाऱ्याचा. भाड्या — बिनभाड्याने उसनवारी करणाऱ्याचा नव्हे. ग्रंथाली चळवळ त्याच्यासाठी आहे.

पुस्तकांच्या किमतीसंबंधी एक प्रामाणिक प्रश्न — कोणाला तो भावडा वाटेल, कोणाला फालतू : किमतीपैकी किती भाग निमित्तीखर्चाचा; किती भाग विक्रेत्याच्या दलालीचा; आणि निमित्तीखर्चापैकी 'बहिरंगा'चा, म्हणजे मुखपृष्ठादीचा, भाग किती ? शेवटचा प्रश्न फार वर्षे मनात घर करून आहे 'पस्तीसचाळीस सालच्या सुमाराला 'गुळगुळीत आर्टपेपर'वरील तिरंगी (किंवा अधिकरंगी) चित्रांच्या मुखपृष्ठांचा बाजारू जमाना सुरू झाला. चित्र अर्थात तरुण, सुंदर, वगैरे स्त्रीचे. कसल्याही ललित-कृतीला ती स्त्री चाले; पुस्तकाशी तिचे नाते असण्याची गरज नव्हती. अशा स्त्रीवर—म्हणजे ती रेखाटणारा चित्रकार, तिचा ठसा करणारा ब्लॉकमेकर, तिची अनेकरंगी छपाई, आणि तिला साजेसा गुळगुळीत आर्ट पेपर, यांवर आपण कित्येकदा मानघनाहून अधिक खर्च करतो अशी प्रौढी सांगणारे प्रकाशक प्रतिष्ठित होऊ लागले. प्रतिष्ठित लेखकांनाही अशा प्रकाशकाची मुद्रा मिरवण्यात मानहानी वाटत नसे. हिरवट ग्राहकालाही त्यात खुषी असावी — त्या सुंदर स्त्रीचा गुळगुळीत हात त्याच्या खिशात असला तरी ! न खपणारी पुस्तके अशी नवीन रंगीत मुखपृष्ठे चढवून आणि किंमत वाढवून पुन्हा बाजारात येऊ लागली; काहींनी तर आकर्षक नवे नावही धारण केले. म्हणजे मुखपृष्ठावर आणि आरंभीच्या पृष्ठांवर; उरलेल्या सगळ्या पृष्ठांवर जुनेच नाव राहून जायचे ! पुस्तकाच्या

मजकूर बडवून काढावा लागत असे. ते पुस्तक परीक्षण असो, किंवा नाटक सिनेमाचे, की भविष्य-लेखन, की खेळाचे वर्णन. अशा लेखनातून पुष्कळ अभावित विनोद वाचकाच्या पदरी पडे. त्या गोटातल्या एखाद्याकडून तिथल्या सामान्य अज्ञानाच्या गमतीही कानी पडत. अशाच ओळखीने जवळजवळ पन्नास वर्षांपूर्वी क्रिकेटचा पहिला कसोटी सामना मुंबईत झाला तेव्हा एक दिवस बातमीदारांच्या तंत्रूत बसण्याची संधी मिळाली होती. भोवती काही मराठी बातमीदार होते. तेव्हा त्याचा थोडा पडताळा आला. तो तर धुंदीचा दिवस होता. (भारतीय क्रिकेटच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्याचा, वगैरे.) पोरसवदा लाला अमरनाथने त्या दुपारी इंग्लंडविरुद्ध वादळी शतक ठोकले. माझे, तेथील हजारांचे, डोळे त्याच्यावर व त्याचा जोडीदार सी. के. नाथडू याच्यावर खिळले होते. पण कान मात्र शेजाऱ्यांचे बोलणे ऐकत होते हे कबूल केले पाहिजे. आता पत्रकारांचे पगार भरगच्च झाले असले तरी अज्ञानाची पातळी फार उतरलेली नाही असे कोणी म्हणेल. कोण जाणे !

मात्र अलीकडच्या काही वर्षांत काही पत्रांत तरी वाचणे शक्य आहे अशी क्रिकेटवर्णने येतात. कोठेकोठे तर वाचावीत असे वाटण्याइतका त्यामागे अभ्यास असतो, खेळाच्या बारकाव्यांची नेमकी जाण असते. त्या विभागासाठीच खास उपसंपादक असतो, तेव्हा हे काहीसे अपेक्षितच आहे. क्वचित एखाद्या मोठ्या खेळाडूकडूनही लिहवून घेतले जाते. जसा केसरीत अजित वाडेकर. काही साप्ताहिकांतही असे मोसमी लेखन छान फुलते. पण उगाच नावनिशी नको. पक्षपाताचा आरोप येईल.

मग इंग्रजी आठवणारच. आपल्याकडची जी काही प्रमुख दैनिके आणि अन्य पत्रे पाहायला मिळतात त्यातील क्रिकेटवरचे, सगळ्याच (साहेबी) खेळांवरचे लेखन चवीने वाचावे असे असते; त्यांतील प्रत्येकाचा स्वाद निराळा. काहीजणांत तर भाषेचीही खास लज्जत असते. मग खुद्द इंग्लंड-मधील पत्रकारांचे काय विचारावे ? पत्रकारच कशाला, इतरही गाजले आहेत. नेविल कार्डिसची गाज अशी की वर्षानुवर्षे कानांत भरून राहणारी, तेथे जपून ठेवावी असे वाटण्यासारखी. कार्डिसला अलंकारांचा, शब्दांच्या नखऱ्याचा, काव्याचा वास देण्याचा फार सोस, म्हणून कोणी नाके मुरडोत; पण ते सगळे साजरे दिसते. ते तकलुपी नसते, की ओढून ताणून आणलेले नसते - आपल्या काही गाजवलेल्या लेखकांच्या केविलवाण्या लालित्यासारखे.

आकाशवाणीवरील क्रिकेटचे मराठीतून 'घावते समालोचन' पुढील यात्रेसाठी राखून ठेवावे.

□

६ मार्च १९८३

तेवीस

○ आकाशवाणी, मराठी आणि क्रिकेट ○

क्रिकेटवर मराठीत ज्या तऱ्हेचे लेखन होत आले त्याचा थोडा परामर्श गेल्या 'यात्रेत' घेतला. आकाशवाणीवरून त्या खेळाच्या सामन्यांची वर्णने होतात, किंवा त्यांविषयी भाषणे होतात, त्यासंबंधी आज थोडेसे. तेही मुख्यतः वर्णनांविषयी.

अशी वर्णने आपल्या रेडिओवर सुरू झाली ती अर्थातच इंग्रजीत. अर्थातच, कारण इंग्रजी ही तेव्हा राजभाषा होती; आणि उपराजभाषा म्हणायचीच तर हिंदुस्तानीला म्हणावे लागले असते. गांधीजींचा आग्रह होता ती हिंदुस्तानी - म्हणजे लोकव्यवहारातील सीधीसोपी भाषा. पण रेडिओच्या पहिल्या अमदानीत तेथे वरचष्मा होता तो झिरझिरीत हिंदुस्तानीच्या बुरख्याआड मिरवणाऱ्या तालेवार उर्दूचा. वजनदार अरबी-फार्सी शब्दांनी मढवलेल्या, सरंजामी ढंगाच्या भाषेचा. कानाला मोठी डौलदार वाटे. डोळे मिटून ऐकत राहावीशी, गुंगवणारी. पण मन मिटूनही, कारण तिचा अर्थ नीटसा आत पोचतच नसे. हे आमचेच नव्हे, तर उर्दू ही आपली मातृभाषा म्हणून कट्टरपणे नोंदणाऱ्यांपैकी फारजणांचे तेच होत असावे ! फुटीच्या राजकारणाच्या अधिकाधिक गडद होत जाणाऱ्या, अधिकाधिक काळवंडणाऱ्या छायेतील भाषाकारण होते ते. हिंदीलाही त्याची कडवी वाधा झाली होती. आणि संस्कृत कोशातून ओरबाडून काढलेल्या शब्दांनी 'नव्या' हिंदीची बनावट चालू होती. रेडिओवर तिला स्थान नव्हते; 'खडी बोली'लाही नव्हते. तेथे जोर होता तशा अरबी-फार्सी-युक्त उर्दूचा. वरिष्ठ पदांवर तेव्हा दोन बुखारी बंधू होते. त्यांच्यामुळेच की काय, कोण जाणे.

मराठीची अवस्था काय विचारावी ? मुंबई हा तिचा एकला आसरा. हे साहजिकच, कारण हाताच्या वोट्यांवर मोजण्याइतकी रेडिओ केंद्रे तेव्हा होती.

○ क्रिकेट आणि मराठी ○

क्रिकेट सामन्यांच्या वर्णनाला मराठी भाषा पुरी पडेल काय ?

आज हा प्रश्न जरा मूर्खपणाचा वाटेल. हिवाळ्यात क्रिकेटची साथ आली की हजारो का, लाखो तोंडांना तो एकला विषय होतोच. पण दैनिकांसाप्ता-हिकांच्या स्तंभांतूनही तो झरू लागतो. अर्थात प्रश्न विचारला जातो तो लिहिण्याविषयी, बोलण्याविषयी नव्हे. लिहिणे आणि बोलणे या क्रिया आपण परस्परांपासून केव्हाच वेगळ्या काढल्या आहेत.

पण हा प्रश्न एकेकाळी पुन्हा पुन्हा विचारला जात असे. बहुधा कुचेष्टेने. आणि तिचा रोख असे त्या खेळात वापरल्या जाणाऱ्या इंग्रजी शब्दांचे हट्टाने मराठीकरण होई त्यावर. तशा खुळचट किंवा आचरट मराठी बनावटीचे मासले त्या खेळाचे ओ की ठो न कळणाऱ्यांच्या तोंडीही असत - हुकमी हशासाठी !

मला स्पष्ट आठवते की ' रत्नाकर ' मासिक निघू लागले, आणि पाहाताः पाहाता त्याला मोठा लौकिक मिळाला, आणि तो सार्थ होता. ज्या मर्यादित वाचकवर्गासाठी ते मासिक होते त्यापुरता तो लौकिक हे सांगणे नकोच. असो. त्या लौकिकाचे एक कलम असे होते की ते प्रतिष्ठित मासिक खेळांवरचे लेखे प्रसिद्ध करी. हा त्याचा चतुरस्रपणाचा भाग होता. त्याची दोन उदाहरणे कौतुकाने सांगितली जात. : दि. ब. देवघरांचा चौरंगी क्रिकेट सामन्यांवरचा लेख आणि ना. सी. फडक्यांचा हॉकीवरचा - ' हॉकीचा जादूगार ' ध्यानचंद याच्यावरचा. फडके रत्नाकरचे संपादक होते, आणि त्याच मासिकातून प्रसिद्ध झालेल्या ' जादूगार ' या विलक्षण लोकप्रियता मिळविलेल्या कादंबरी-मुळे ' मराठीचा (किंवा मराठी कादंबरीचा) जादूगार ' हा झगझगीत ताजा तुरा त्यांना चढवण्याची टूम सुरू झाली होती. पुस्तकाच्या नावावर, किंवा

कसल्याही नावावर, असा वालिश खेळ प्रौढ वाटणारे लेखक अजूनही करत असतात. असो. खेळाच्या त्या दोन्ही विषयांनाही तेव्हा झळाळी होती. चौरंगी सामने हा त्याकाळाच्या क्रिकेटचा सर्वांत महत्त्वाचा सोहळा. स्वतः देवधर हिंदू संघाच्या आधारस्तंभांपैकी एक. म्हणजे 'आपल्या' संघाच्या ! आणि हॉकीत आपण ॲमस्टरडॅमला नुकत्याच झालेल्या ऑलिंपिक सामन्यात अजिंक्यपद मिळविले होते. आणि ते ध्यानचंदच्या नेतृत्वाखाली, आणि मुख्यतः त्याच्या विलक्षण खेळामुळे. असा हा औचित्याचा योग जुळून आला होता. आणि प्रोफेसरांनी (प्रो. चा प्रा. तेव्हा झाला नव्हता, तो पाचसहा वर्षांनी 'आचार्य' अत्र्यांनी करून टाकला.) खेळांवर लिहावे हे अप्रूपही होते ! आज देवधरांचा लेख बाळबोध वाटेल. पण फडक्यांचा मात्र फडक्यांसारखाच वाटेल. सुबक, ललित, वगैरे.

काही वर्षांनी 'नवाकाळ' हे कृ. प्र. खाडीलकरांचे दैनिक चौरंगीतील क्रिकेट खेळाचे तपशिलाने वर्णन देऊ लागले. एकदा तर बॉलिंगचे अचाट तंत्र वापरून धुव्वा उडवणाऱ्या खेळाडूविषयीची लघुकथाही त्यात प्रसिद्ध झाली होती. पण विशेष म्हणजे नवाकाळ क्रिकेटची आपली परिभाषा घडवू लागला. पुऱ्या देशी हंगाची परिभाषा. क्रिकेट म्हणजे चेंडूफळी, बॅट्समन हा फलंदाज आणि बोलर हा गोलंदाज (तेवढाच समर स्पर्श). विकेटकीपर हा यष्टिरक्षक; स्टंपड म्हणजे यष्टिचीत. यष्ट्या तीन, तेव्हा 'बोल्ड'ला 'त्रिफळाचीत' हा काहीसा चित्रप्राय, काहीसा अतिशयोक्त, आणि बराचसा विनोदी 'शब्द' उभा केला. आणखीही काही पत्रे या खेळात सामील झाली. नव्याची टर उडवावी, निदान टवाळी करावी, या लोकप्रिय वृत्तीमुळे या मराठीकरणाची जरा अवाजवी बदनामी झाली. पण काळाच्या आणि कुचेष्टेच्या चाळणीतून काही सोपे, सुटसुटीत शब्द वाचले आणि रुळले. त्यावेळी तरी जडजंबाल, शुद्धीकृत प्रतिशब्दांचा डॉ. रघुवीर-प्रणीत कारखाना - चुकलो, कार्यशाळा - उद्योगप्रवण झाली नव्हती; असती तर हास्यास्पद शब्दांचा याही क्षेत्रात पूर आला असता. पण मला असा संशय आहे की हे त्रिफळादी प्रयोग वात्रट पत्रकारांनी जाणून बुजून हशासाठी पैदा केले असावेत ! पण अशा बहुतेक वर्णनात वात्रट किंवा कडवे मराठीकरण खेळाच्या ज्ञानापेक्षा उठून दिसत असे. एक उत्तम अपवाद मात्र इतकी वर्षे स्मरणात घट्ट राहिला आहे. एका वर्षीच्या चौरंगी सामन्यातील अंतिम सामना सुरू होण्यापूर्वी 'अब शुरु हुवा है जंग' या मथळ्याचा विविधवृत्तातील लेख. त्यात जाणकारी होती. रंगत होती. पण अपवादच ! आणि ते साप्ताहिक.

मराठी दैनिकांतील उपसंपादक, बातमीदार, वगैरे मंडळींना तुटपुंज्या पगारावर आपली आणि पत्राची वेळ भागवण्यासाठी कसल्याही विषयावर

नागपूरकरांसाठीही मुंबईच ! तेथे ती कोपऱ्यांत अंग चोरून उभी असे. दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यावर काही काळाने मराठीतून थोडा वेळ बातम्या येऊ लागल्या. त्याही दिल्लीहून. मुंबईचे मराठी कार्यक्रम थोडे आणि त्यांच्या घोषणाही हिंदुस्तानीतच - म्हणजे उर्दूत. न. चि. केळकरांनी एकदा कसल्याशा विषयांवर 'तक्रीर' केल्याचे स्मरते ! पण शेवटी साम्राज्य इंग्रजीचे.

रेडिओवरील भाषांवाबतचे विषयांतर फार लांबले. आता प्रस्तुताकडे वळावे. मुंबई तेव्हाही अतिशय क्रिकेटवेडी होती. खेळ पाहण्याची ज्यांना संधी मिळते त्याहून त्याविषयी बोलणाऱ्या-एकणाऱ्यांची संख्या कितीतरी पट. चौरंगी सामना हा तर दहा दिवसांचा वार्षिक उत्सव. सदतीस साली चौरंगीचा पंचरंगी झाला. उत्सवाचे तीन दिवस वाढले, आणि स्थलांतरही झाले - 'कापाच्या' मैदानावरील मुंबई जिमखान्यातून ब्रेबर्न स्टेडियमवर. तेथे चारपाचपट प्रेक्षक सामावू लागले, पण बाहेरच्या लक्षावधी अभागांचे काय ? त्यांनी काय वृत्तपत्रासाठी ताटकळायचे ? तेव्हा संपूर्ण खेळाचे धावते वर्णन - बॉल-बाय-बॉल कॉमेंटरी - रेडिओने सुरू केली. १९२६-२७ मध्ये इंग्लंडचा एम्. सी. सी. संघ आला होता; १९३३-३४ मध्ये पुन्हा आला तो कसोटी सामनेही खेळायला. दोन वर्षांनी एक ऑस्ट्रेलियन संघही आला. आणि वेड फारच चिघळत गेले. ते दोन देश म्हणजे क्रिकेटच्या जगातील सर्वोच्च शिखरे. त्यांची द्वैवार्षिक टक्कर हा अनेकांना महान सोहळा. तसा हजारो मैलावरचा, पण श्रवणभवती आणि वाग्भवती यांना भौगोलिक अंतराचे काय ? ते कसोटी सामने इंग्लंडमध्ये होत, तेव्हा उत्साही मंडळी रात्री अकरापर्यंत, म्हणजे खेळ संपेपर्यंत, बीबीसीला कान लावून बसत.

आपल्या रेडिओचे भाग्य हे की त्याला ए. एफ. एस्. तल्यारखानसारखा अफलातून 'कॉमेंटॅटर' लाभला. अख्खा दिवस तो एकटा बोलायचा, आणि ते असे की खेळापेक्षा त्याचे वर्णन अधिक रुचकर होई. खेळाची बारीक जाण, गहिरा आवाज, थोडा विनोद आणि सच्चे इंग्रजी. काही वर्षांनी कसल्यातरी मतभेदामुळे त्याने रेडिओशी काडीमोड घेतली. आणि मग तऱ्हेतऱ्हेची माणसे आली. तिघेतिघे त्या कामावर बसू लागले. आणि (कधीकधी) कंटाळ्याचे तीन प्रकार पुरवू लागले. काही चांगली माणसेही होऊन गेली, अजून आहेत - पण त्यासम तो. इंग्रजी कॉमेंटरी हा येथे विषय नाही - पण आटपण्यापूर्वी त्यातील कामगिरीच्या दुसऱ्या टोकाचा उल्लेख केला पाहिजे. तो म्हणजे विजयानगरम्चे महाराज-कुमार - म्हणजेच 'विक्षी'. १९३६ च्या इंग्लंड दौऱ्यातील तो कप्तान; तेव्हाचे त्याचे पराक्रम प्रसिद्ध आहेत. पुढे तो 'कॉमेंटॅटर' म्हणून हास्यास्पद

झाला. (कंसांत पुन्हा एकदा पहिल्या टोकाला : पाकिस्तान टी. व्ही. वरील कॉमेंटेटर पाहिल्या—एकल्यावर आपल्या त्यातील, आणि रेडिओ-वरीलही वर्णनाच्या दर्जाबद्दल फार अभिमान वाटत नाही—खेळातल्या दर्जाबद्दल वाटत नाही तसाच ! विशेषतः इफ्तिकार अहमदचा डील आणि आदब तल्यारखानहून तो उजवा वाटावा अशी, आणि इंग्रजी त्याच तोडीचे !)

आता आपल्या मराठीचा मामला. क्रिकेटच्या खेळाचे मराठीतील रेडिओ-वरून वर्णन साठ साली सुरू झाले असे आठवते. लेखी वर्णनाबाबतच्या आरंभीच्या कुशंका आणि कुचेष्टा यांची येथेही पुनरावृत्ती झाली. पण लेखनाचे मान सुधारत गेले तसे याचे झाले असे म्हणवत नाही. किंबहुना पाच मिनिटे तरी सलगपणे ऐकत राहावे असा निवेदक विरळा. कधी ऐकलेच तर ते काय घडत आहे, नेमका स्कोअर काय आहे, हे जाणून घेण्यापुरतेच; ते कळले की रेडिओची मुस्कटदाबी. कधी थोडा अधिक वेळ ऐकले तर ते मनोरंजनासाठी—म्हणजे बोलण्यातील अभावित विनोदासाठी.

खरे म्हणजे रेडिओवरील क्रिकेटचे इंग्रजीतून वर्णन उत्साहाने ऐकणाऱ्या लाखो लोकांपैकी बहुतेकांचे ध्यान फक्त आकड्यांवर असते, बाकी मोघमपणे समजले, किंवा न समजले, तरी चालते. त्यांच्या इंग्रजीचा आवाकाच तेवढा असतो. 'देशी' भाषा यासाठी राववण्यामागे हाच विचार असावा की त्या भाषेच्या श्रोत्यांना अधिक तपशील समजावा, अधिक बारकावे कळावेत. आणि तो अर्धामुर्धा साध्यही होतो. थोडेबहुत इंग्रजी शिकलेल्या माणसाच्याही कानी ज्या तऱ्हेचे इंग्रजी पडलेले असते ते आणि रेडिओवरील इंग्रजी यांचा पुष्कळदा मेळ बसत नाही. उच्चारत नाही, लयीत नाही. पण आपली भाषा निदान समजते तरी—म्हणजे पुष्कळशी. खेळाचा तपशील नीट समजायला तो निवेदकाला नीट सांगता यावा लागतो, आणि बारकावा समजायला तो त्याला स्वतःलाच कळावा लागतो. पुन्हा त्याला भाषेवरही तेवढी हुकमत हवी, आणि वाणी स्वच्छ हवी, हे किमान गुण.

मराठीतील ही क्रिकेट वर्णने मी नेहमीच ऐकतो, किंवा फारशी ऐकली आहेत, असे नव्हे. जी काही ऐकली आहेत त्यांच्या प्रभावामुळे त्यांबाबत उत्साह नसतो हेच खरे. एकदोनच अपवाद आठवतात. अनुभवी खेळाडूंत अर्थात जाणकारी असते—पण ती खेळाची; भाषेची, आणि तीही वरच्या प्रतीची, असतेच असे नव्हे. एक उदाहरण सांगतो. आरंभीच्याच काळात महाराष्ट्रसंघासाठी काही वर्षे खेळलेल्या एका सुशिक्षिताला या कामासाठी रेडिओने पाचारण केले. तेव्हा आता चांगले ऐकायला मिळेल, मराठीची

(याबाबत तरी) मान थोडी उंचावेल अशी आशा वाटली. पण घोर वगैरे नसली तरी चांगलीच निराशा झाली. त्याचे बोलणे जेमतेम होते. चुकाबिका नसत; पण सपाट, मंद, नीरस. भाषा वापरण्याची सवय नसावी म्हणावे तर तो क्रिकेटवर बरेच लिहीतही असे. अशा वर्णनात सहज चैतन्य असावे, खेळाच्या प्रकृतिमानाप्रमाणे त्याच्याही सुरात आणि लयीत विविधता असावी, वर्णन करण्यासारखे काही घडत नसले की वेळ भरून काढण्यासाठी श्रोत्याचे लक्ष ओढून घेईल असे काही पुरवावे, या एका अर्थाने प्राथमिक अपेक्षाही नीटशा पुऱ्या होत नव्हत्या. मग चुरचुरीतपणा, विनोद, असल्या अपेक्षा दूरच राहिल्या ! तज्ञ म्हणून उच्च श्रेणीच्या - विशेषतः कसोटी सामने खेळलेल्या - खेळाडूला त्या कामी लावणे हे नेहमी फलदायी नसते, हा अनुभव इंग्रजी वर्णनांतही मधूनमधून येतोच. त्यांचे खेळाचे ज्ञान, अनुभव, निर्विवाद. पण म्हणून त्यांना बोलण्याचे कौशल्य बहाल करणे हे मुळातच वावळटपणाचे. प्रो. देवधरांसारखा खंदा 'फलंदाज' ही दुबळा वाटला. पण हेही म्हटले पाहिजे की बापू नाडकर्णी, माधव मंत्री, यांसारख्यानी आपले काम चोख बजावले, ते तज्ञ म्हणून. पण तज्ञाला, तो वाचाळ नसला तर, फारसे बोलायचे नसतेच.

अलीकडेच एकदा महाराष्ट्रातल्या एका शहरी रणजी सामना खेळला गेला. त्याचे वर्णन सहज म्हणून लावले व ते सोडवेना ! इंग्रजीतून बोलणाऱ्यांचे लक्ष आपल्या इंग्रजीवरच अधिक असावे असे वाटले : आपले उच्चार त्याला 'स्मार्ट' वाटत असावेत. पण ते कृत्रिम होते, त्यात खूप चुका होत्या. आणि व्याकरण उच्चारांच्या तोडीचे होते ! काय चालले आहे याचा तपशील नीटसा समजत नव्हता. पण हे इंग्रजीबाबत - आपल्या विषयाबाहेरचे. मराठीचे काय ? त्यासाठी दोन माणसे होती. ती इंग्रजीवाल्याला बरा म्हणावे अशी. एकाला तर पुरे वाक्य बनवायलां कष्ट पडत होते. दोघेही बेंगरूळपणे; चाचरत बोलत होते. 'स्मार्ट' बोलण्याचा केविलवाणा प्रयत्न ते करीत नव्हते, हे मात्र थोडके नव्हते. वाईटपणाच्या अन्य परी इतर निवेदकांच्या कामात दिसतात.

हे का व्हावे ? मराठीतून रेखीवपणे, सहजपणे, बोलता येऊ नये - तेही अशा महागड्या माध्यमातून - हे लाजिरवाणे वाटते. त्याहून वाईट म्हणजे मराठीतून खेळाचे नीट वर्णन करणे कठीण, ती भाषा तेवढी समर्थ नाही, या अनेकांच्या खुळ्या पूर्वग्रहाला याने बळकटी येते; आणि मराठीतील वर्णन हे अडाणी, गावंढळ श्रोत्यांपुरते ठीक आहे असा समज होतो.

□

२० मार्च १९८३

○ साहित्य संस्थांविषयी ○

पं धरवड्यापूर्वीच ग्रंथालीने एक अनौपचारिक चर्चा घडवून आणली. विषय होता 'समाज आणि साहित्य संस्था'. चर्चेपूर्वी वा. रा. ढवळे यांचा त्यांना पाऊणशे वर्षे झाली या निमित्ताने सत्कार करण्यात आला. हे दोन कार्यक्रम एकत्र करण्यात मोठे औचित्य होते. कारण श्री. ढवळेयांची आजवरची मुख्य कामगिरी साहित्यसंस्थांतील. त्यात संपादनही आले. ज्या अनेक नियतकालिकांचे त्यांनी वेळोवेळी संपादन केले, त्यातील काही — उदा-हरणार्थ, 'साहित्य' अथवा 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका' — ही साहित्य संस्थांची होती. आणि तशी नसलेली, 'ज्योत्स्ना', अथवा 'समीक्षक' सारखी ही संस्थावजा होती. ज्योत्स्नेला तर सात संपादक होते. हा विक्रम असावा, आणि तोही मराठीपुरताच नव्हे ! हे सहसंपादन प्रत्यक्षात कसे चाले याविषयी मला फार काळ कुतूहल वाटत आले आहे. ढवळेयांनी ते कधीतरी पुरे करावे : लिहून किंवा सांगून. सांगूनच बरे, सगळे काही लिहिता येत नाही. असो. ढवळेयांच्या अशा उद्योगाला माझ्या आठवणीप्रमाणे यंदाच पन्नास वर्षे पूर्ण झाली. 'पारिजात' मासिकापासून आरंभ घरल्यास, म्हणजे कार्याचाही सुवर्णमहोत्सव असा दुहेरी शुभयोग जुळून आला असल्यास, समारंभातील औचित्यही दुहेरी झाले. वयाचा मुलाहिजा बाळगूनही ढवळेयांनी आपला उल्हास ढेपाळू दिला नाही, आणि आशावादही बराचसा ताठ ठेवला आहे. अर्थात आशा उभी आहे म्हणून उत्साहाला आधार. आणि हे तऱ्हे-तऱ्हेचे अनुभव पचवून पाऊणशे वयमान झाले तरी त्यांच्या डोक्यात योजना बागडत असतात — म्हणजे साहित्यातील; तो त्यांचा 'एकला विषय'.

अशा प्रसंगी दोन इंग्रजी विनोद करण्याची प्रथा आहे. पुन्हापुन्हा केल्या-मुळे त्यांच्यातील वारा निघून गेला आहे — अभावित श्लेषाची माफी

असावी: तरीही ते करावेत. व्हिस्कीत व्हिस्की स्काँच, तत्रापि च जांनी वाँकर; अशी त्याची थोरवी असे. आणि दारू पिणे हा या पवित्र देशात आता गुन्हा राहिला नसला (गुजरातसारखा गांधीपुनीत म्हणून अतिपवित्र प्रदेश सोडल्यास) तरी तिची जाहिरात करणे बेकायदेशीर आहे - निदान आपल्या महाराष्ट्रात. तेव्हा स्वातंत्र्योत्तर साक्षरांना जांनी वाँकरचे शुभनाम कदाचित ठाऊक नसेल, पण उतारवयातीलही त्याची गरगरीत, लालबुंद आकृती, तिच्याखाली दाखवल्यासारखे 'स्टिल गोइंग स्ट्रॉंग' हे शब्द, एकेकाळी लोकप्रिय असत -- दारूशी दुरूनही संबंध न येणाऱ्यांतसुद्धा. त्या शब्दांत विनोद नाही, तो आहे त्या आकृतीत. पण आकृती गेली आणि शब्द राहिले -- विनोदाच्या उपयोगासाठी. पण वामनराव ढवळ्यांचाबाबत असा मंदिर विनोद करणे यात कोणाला अनौचित्य वाटणार नाही ना ? निदान त्यांना वाटणार नाही, इतकी त्यांची विनोदबुद्धी शाबूत आहे. पन्नास वर्षे संपादन-कर्म केलेल्याची असलीच पाहिजे. दुसरा विनोद आहे - 'सेवन्टी-फाइव्ह इअर्स यंग'. त्यात उत्साहवित्साह येतो. उच्चूखलपणा किंवा पंचविशी पोरकटपणा येत नसावा; नाहीतर तो साफ अनुचित होईल. मी पन्नास वर्षापूर्वी ढवळ्यांना प्रथम पाहिले तेव्हाही, म्हणजे भर पंचविशीतही, ते फार भारदस्त भासत - आणि असतही ! असो. ढवळ्यांचा उत्साह आणि कार्य अशीच अम्लान राहोत.

आता त्या चर्चेच्या विषयासंबंधी : खरे म्हणजे, मुख्यतः त्यातील उत्तरपदासंबंधी. साहित्यसंगीतादी कला या खऱ्या अर्थाने सुसंस्कृत समाजाच्या गरजाच आहेत. त्या पुरवण्याचे मार्ग इतर गरजा पुरविण्याच्या मार्गांपेक्षा निराळे असणारच; म्हणून त्यासाठी संघटनाही वेगळ्या तऱ्हेच्या. पण समाजासमाजातही, त्याच्या या गरजेचे स्वरूप आणि निकड या बाबतीत फरक राहणारच. म्हणून आपल्या समाजासाठी परदेशी अनुपाने नकोत; परप्रांतीय अनुपानेही लागू पडतीलच असे नाही. पण 'आपला समाज' म्हणजे तरी काय ? त्याच्या इतक्या चिरफळ्या झाल्या आहेत की त्या सर्वांची दखल घेऊन सरसकट 'सांस्कृतिक' विधान करणे अडचणीचे आहे. तशी केली जातात ती सभासंमेलनात साजरी दिसतात -- आणि त्या प्रकृतीच्या लेखनात. येथे त्या विषयाला स्पर्श करण्याचा इरादा नाही.

आता आपल्या साहित्यसंस्थांविषयी. साहित्य संमेलन ही 'संस्था' म्हटली तर महादेव गोविंद रानडे आणि लोकहितवादी यांच्या प्रेरणेने १८८६ मध्ये भरलेले 'मराठी ग्रंथकारांचे संमेलन' ही पहिली संस्था. ते संमेलन फक्त ग्रंथकारांचे - अर्थात ग्रंथकार हा शब्दही जरा मोघमच. श्री. कृ. कोल्हटकरांचे पांडूतात्याही ग्रंथकार ! पुढे काही वर्षांनी मराठी साहित्य संमेलन भरू

लागले, आणि त्याच्या व त्याला पोषक अशा बारमाही कार्यासाठी महाराष्ट्र साहित्य परिषद निर्माण झाली. पुढे मग परिषदेची कचेरी मुंबईत असावी की पुण्यात याबाबत खळखळ झाली. हळूहळू इतर विभागांच्या परिषदा निघाल्या; आणि 'महाराष्ट्र साहित्य परिषद' म्हटले तरी ती पुण्याची, म्हणजे विभागीय, तेव्हा मराठी साहित्य संमेलन भरवण्याचा तिला अधिकार काय असा प्रश्न उपस्थित करून त्या वार्षिक उद्योगासाठी 'साहित्य महामंडळ' स्थापण्यात आले. त्याने लौकरच साहित्यसंमेलनही 'अखिल भारतीय' करून टाकले. सगळेच 'महा'. उद्या 'वैश्विकही' होईल. महामंडळातील रणशीखेचीने तर त्याला (महाराष्ट्रापुरती) दिगंत कीर्ती मिळवून दिली आहे. प्रादेशिक संस्थांतील, निदान काहीतील, राजकारणे मधूनमधून वाजत असतातच; निवडणुका आल्या की वरच्या स्वरात. आणि संमेलनाध्यक्षांच्या निवडणुकांत कित्येकदा नगरपालिकेच्या, किंवा सहकारी साखर कारखान्याच्या, किंवा अगदी पोर-थरावर कॉलेज युनियनच्या निवडणुकांतील लटपटी चालतात. सुरेख छायाचित्रासह उमेदवाराच्या कर्तृत्वाचा तपशील सादर करून मतमागणी केली जाते - अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाच्या महामानासाठी ! हेच कमीअधिक प्रमाणात कित्येक साहित्यसंस्थांत होत असते. 'लोकशाही मूल्ये पायदळी तुडवणे' असले घोर (भाषेतले) आळ येऊ नयेत म्हणून वेळच्या वेळी; किंवा वेळ साधून, निवडणुकांचे नाटक पार पाडले जाते; सगळे साखसुरळीत चालू राहाते.

पण मोठ्या संस्थेचा कारभार सुरळीत चालायला कारभारी हुशार असावे लागतात - म्हणजे चांगल्या अर्थाने. संघटनकौशल्य म्हणतात ते अवश्य असते. हजारांच्या - नव्वे, अलीकडे तर लाखांच्या - उलाढाली पासून पाहुण्यांच्या हारचहापाण्यापर्यंत सगळे व्यवस्थित व्हायला हवे. त्यासाठी तरबेज आणि कामसू माणसे हवीत. केवळ साहित्यिकांत अशी माणसे आढळणे कठीण. हे लेखणीचे कलावंत व्यवहारशून्य असतात, कल्पनाविश्वात वर्गरे विहरत असतात, हे हिरवट वयाच्या (शारीरिक आणि बौद्धिक वयाच्या) मंडळींना खरे वाटते. पण ते खरे असते फार थोड्या अपवादांपुरते. बहुसंख्य साहित्यिक आपला व्यवहार डोळ्यात तेल घालून वाकबगारीने सांभाळतात. आणि त्यांनी तसे का करू नये ? त्यांच्याही गरजा असतात - काहींच्या अधिक, अगदी अचाट असतील, एवढेच ! ते 'वरचे' विश्व लेखन - कर्म घडत असताना उपयोगी, आणि साहित्यिक हा व्यवहाराबाबतही स्वयं-केंद्रित असण्याचा संभव फार. इतरांचा, संस्थांचा, व्यवहार त्याला जमेलच असे नाही. तात्पर्य, मोठा बारदाना असलेल्या साहित्यसंस्था चालवायला

साहित्याशी, असलाच तर, जेमतेम संबंध असलेली माणसेच शेवटी कामी येतात.

माणसेच ती, त्यांना संस्थांच्या कारभाराची इतकी सवय होते की त्याचे व्यसन जडते; बऱ्यापैकी संयम असला तरी अधिकाराची चटक लागते. ती पुरवून घेण्याच्या आड येणारी माणसे नकोशी वाटतात. 'ही ब्रुकडू नो राइव्हल् निअर द थ्रोन्' असे अठराव्या शतकातील एका मोठ्या लेखकाने दुसऱ्या मोठ्या लेखकाचे खोचदार वर्णन केले ते आठवते. तेथे साहित्य-संस्था नव्हती, गट होता. आणि आपल्या अशा संस्थांत अधिकाराचा ऐवज, त्याचा गाभा, असतो तो एखाद्या गटापाशीच; मग वरून कितीही साली, पापुद्रे, टरफले असोत. गट स्थायी होऊ पाहातो; संस्थेचे संस्थान होते. आणि संस्थानिकांची महत्त्वाकांक्षा इरेस पेटली, भडकली, की आपल्या संघटना-चातुर्याच्या, आणि संस्थानाच्या खजिन्याच्या बळावर, आपले साम्राज्य उभे करण्याची, लहानखोर संस्थांना आपले मांडलिक बनवण्याची, हाव सुटते. अशा साहित्यिक सिंहासनांवर अरुण सात्रूंनी लिहिण्यासारखे आहे.

ही अर्थात एक बाजू झाली : काळी बाजू. दुसरी शुभ्र बाजू आहेच, पण ती फिकट आहे. डोलारे फुगू लागले की ते सावरायला खांदेबाज माणसे लागतात; साहित्याची जाणकारी आहे, रसिकता आहे, आस्था आहे, एवढ्याने भागत नाही. कार्याच्या गदारोळात अशी केवळ सज्जन माणसे लेचीपेची ठरतात.

पण या संस्थांच्या कारभारात साहित्याची जाणकारी ज्यांना आहे अशी माणसे नसली, तरी ज्यांच्यापाशी ती आहे अशा जवळपासच्या माणसांचे मार्गदर्शन घेण्याची बुद्धी असली तर बरेच होऊ शकेल. जुना अनुभव आहे : चाळीसाहून अधिक वर्षांपूर्वीचा. तेव्हा साहित्य संस्थांकडे द्रव्यबळ फारसे नसे. स्वयंसेवक वृत्तीची माणसे लष्करच्या भाकऱ्या भाजण्याचे कष्ट उपसायला तयार असत. अशा एका संस्थेचे ग्रंथालय जे कसोशीने चालवत त्यांना स्वतःला पुस्तकांतले बरे वाईट फारसे कळत नसे. पण अधिकारातून येणारा तोरा आणि सर्वज्ञता त्यांच्यापाशी नसल्यामुळे समितीवर जोडून घेतलेल्या, कधी बाहेरच्याही जाणकारांच्या मार्गदर्शनानेच ते पुस्तके खरेदी करीत. आणखी असे की अशा ग्रंथालयासाठी ध्यायची बहुतेक पुस्तके 'ताजी' असतात. म्हणजे नव्याने प्रसिद्ध झालेली. 'ललित' आणि 'ताज्या' विषयांवरील 'अन्य' पुस्तके : म्हणजेच 'समकालीन' पुस्तके. तेव्हा त्यांसाठी ज्यांचे मार्गदर्शन ध्यायचे त्यांचा व्यासंग 'समकालीन' साहित्यातील हवा - मुख्यतः जुन्या साहित्यापुरताच ज्यांचा व्यासंग, अशांना 'समकालीन'

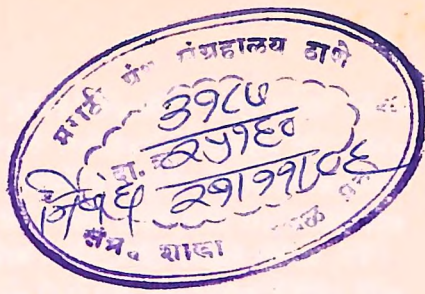
साहित्यातले फारसे कळत नाही; इतकेच नव्हे, तर त्याविषयी त्यांच्या मनात तुच्छता असण्याचाच संभव फार. तेव्हा अशांचे मार्गदर्शन चुकवणेच इष्ट. मी वर उल्लेख केला त्या ग्रंथालयाच्या चालकांना ती समज चांगलीच होती. असो. सगळ्या ग्रंथालयांतून हे होत नसते. आणि ज्यांच्याकडे पैसा फार त्यांच्या गफलतीही मोठ्या असण्याची शक्यता फार. तरी मोठ्या साहित्य संस्थांच्या मानाने ग्रंथालयांचे सांपत्तिक मोठेपण ते किती ?

या सगळ्याला उपाय काय ? संस्थांचा व्याप फार वाढू न देणे ? अधिकारपदांवर कालमर्यादा घालणे (आणि ती पाळणे) ? या कालमर्यादेच्या उपायाचे राजकारणात, सरकारात, कसे तीन तेरा झाले हे आपण पाहात बालोच. मग काय करावे ?

येथेच थांबावे. 'दिनांक'च्या स्तंभांचा व्याप जरा लहानच आहे !

३ एप्रिल १९८३

पंचवीस

○ तेच कवी, त्याच कविता ○

पुरवाच कुठेतरी हा विषय पुन्हा एकदा निघाला. आपले कित्येक चांगले कवी आणि अनेक उत्तम कविता यांची आणि बहुतेक आस्थे-वाईक काव्यवाचकांची गाठच पडलेली नसते. अगोदरच असे वाचक फार थोडे; तेव्हा तसे कवी, आणि तशा कविता, अंधारातच राहिल्यासारख्या आहेत. हे अर्वाचीनांविषयी. प्राचीनांची गोष्टच वेगळी. त्यांना सक्तीचे वाचक लाभतात. ते परीक्षार्थी, आणि म्हणून त्यांची धाव सहसा वेच्यांपुरती. वेचे, किंवा अध्याय, किंवा पर्व, किंवा काय असेल तो भाग, ठराविक. तेवढ्यापुरता काय उजेड पडत असेल तो. केवळ भक्तिभावाने वाचणारे पुष्कळ; भक्तीच्या संधि-प्रकाशात त्यांना सगळेच फार साजरे दिसते. उरलेल्या थोड्यांच्या दृष्टीला ती प्राचीन कविता स्वच्छपणे दिसते. खरे म्हणजे त्या थोड्यांपैकीही थोड त्या कवितेत कटाक्षाने पाहातात ते तिच्यातील काव्य नव्हे; तर पंथ, तत्त्व-ज्ञान, भाषा, व्याकरण, पाठाची शुद्धाशुद्धता, इत्यादी काव्यबाह्य कलमे. हे संशोधक; त्यांचे ऋण मोठे आहे. आणि त्यांच्यापैकी काहीजणांना काव्याचीही बारीक दृष्टी असते; हा तर दुग्धशर्करायोग ! असो.

तसे आधुनिक कवितेलाही परीक्षेपुरते वाचकच फार; पण अन्य वाचक प्राचीन कवितेच्या तुलनेने पुष्कळ; त्यांना कवितेची गोडी लागलेली असते. ती निरनिराळ्या कारणांनी लागू शकते. शाळाकॉलेजात कविता शिकल्या-मुळे (कोणी म्हणेल, शिकूनसुद्धा !) किंवा सहज ऊर्मीने ती वाचीत अथवा ऐकत राहिल्यामुळे; किंवा काव्यवेड्या माणसांच्या संसर्गामुळे. अलीकडच्या काही वर्षांत काव्यवाचनाच्या कार्यक्रमांना छोट्या शहरीही तुफान गर्दी जमते. मग ते लोकप्रिय कवींचे असोत, की साहित्य संमेलनासारख्या प्रसंगी भरणारी लहानमोठ्या कवींची संमेलने असोत. ही सगळीच गर्दी निव्वळ काव्यप्रेमाने लोटत असेल असे मानणे भावडेपणाचे होईल. गर्दी अधिक गर्दी

खेचते; कोणी तीच पाहण्यासाठी येतात, कोणी 'कवि तो दिसतो कसा आननी' या कुतूहलाच्या शमनासाठी येतात; कोणी गंमत पाहावी, आणि जमल्यास उडवावीही, म्हणून येत असणार. कसे का येईनात, त्या हजारांपैकी काहीजणांना तरी काव्यप्रेमाचा नव्याने दंश होत असेल. हे थोडके नव्हे.

पण, आरंभी म्हटल्याप्रमाणे, अशा आस्थेवाईकांपैकीही बहुतेकांचे वाचन काही सुप्रसिद्ध कवींपलीकडे जात नाही -- आणि, सहसा त्यांच्याही सुप्रसिद्ध कवितांपलीकडे. असे का व्हावे? मला वाटते, आपण नाममाहात्म्य मानणारी मंडळी. मोठेपणा मिळवलेल्या देव्हाऱ्यात बसवलेल्या नावांपुढे आपले धूपदीप-संस्कार. तो मोठेपणा तपासणे, देव्हाऱ्यांपारच्या मोठेपणाचा आपल्या नाकाने दास काढणे, असली स्वतंत्र बुद्धी दाखवणे नको असते. साहित्यसृष्टीतील चालू भाषेत प्रथितयश, ख्यातनाम, ख्यातकीर्त, असले काहीतरी बनलेल्या-पुरता आपला वाचनसंसार आवरून ठेवला की डोक्याला ताप नसतो. कवितेत तर विशेष. आता एखादा कवी तसे काहीतरी का बनतो, आणि दुसऱ्याची ती संधी का हुकते, याचे काही निश्चित गणित नाही. पहिल्याच्या कुंडलीत ते असते, दुसऱ्याच्या नसते. पहिला मोक्याच्या क्षणी येतो, दुसरा फार अगोदर किंवा फार नंतर येतो. हे इतिहासाचे अपघात. पुन्हा माणसांच्या कारवाया-एखाद्याचा गजर करीत राहिले की त्याचा प्रभाव पडतो, आणि देव्हारा लाभतो क्वचित असेही घडते की गजर ओसरला की देव्हारा खाली करावा लागतो, किंवा मोठ्या देव्हाऱ्यातून लहान देव्हाऱ्यात जाण्याची (शासकीय भाषेत) 'पदावनती' होते. पण हे एकंदरीने क्वचितच.

आधुनिक कवितेत अशी नेमकी चौवीस नसली तरी जवळपास तेवढी संध्येतल्यासारखी ध्यायची पवित्र नावे आहेत. त्यांत ज्यांची वर्षा नाही त्यांच्या नशिबी फार वाचक नाहीत. चटकन एक उदाहरण आठवते ते 'बी' कवींचे. चौतीस साली त्यांचा 'फुलांची ओंजळ' हा कवितासंग्रह प्र. के. अश्यांच्या दीर्घ प्रस्तावनेनिशी निघाला, आणि वाचकांना त्या कवींची बातमी लागली. बींचा जन्म १८७२ चा, म्हणजे केशवसुतांहून ते फक्त सहा वर्षांनी लहान; पण इतकी वर्षे अडगळीत पडून होते. खरे म्हणजे, खुद्द अत्रेच त्या सुमारास गाजू लागले होते -- हे बींचे भाग्य ! आणि बींच्या कवितेइतकाच, किंबहुना त्याहूनही अधिक, अश्यांच्या प्रस्तावनेचा बोलबाला झाला ! पुढे त्या संग्रहाच्या पाचसहा आवृत्त्या निघाल्या, कारण तो विद्यापीठाच्या परीक्षांसाठी पाठ्यपुस्तक बनला. अशा 'लागलेल्या' कवितांवर किती विद्यार्थ्यांचे प्रेम जडते हा प्रश्नच आहे. आणि असले ओढूनताणून आणलेले वाचक सोडल्यास बी किती जण वाचत असतील या विषयी मला जबर शंका आहे. संध्येत त्यांना स्थान नाही.

पण निदान त्यांचे नाव कानावरून जात असते; आणि त्यांच्या वेगळेपणा-मुळे कोणी कान टवकारत असतील. त्यांचे खरे म्हणजे संपूर्ण नाव काय याचा पत्ता फारच थोड्यांना असतो. अर्थात बहुतेक टोपणनावांची हीच अवस्था असते. एम्. ए. (मराठी) च्या एका उमेदवाराला तोंडी परीक्षेत केशवसुतांच्या वडिलांचे नाव विचारले तेव्हा 'सुत' असे त्याने उत्तर दिल्याची सत्यकथा आहे. तसा प्रश्न विचारला त्या अर्थी केशवसुत त्या परीक्षेला 'लागले' असणार ! असो. पण पाठ्यपुस्तकांच्या गंगेत ज्यांचे घोडे कधी न्हाले नाही अशांचे काय ? त्यांचे नाव आळीमिळी गुपचिळीप्रमाणे थोडक्यांपुरतेच असते. जणू एखाद्या गुप्त संस्थेच्या सभासदांपुरते. दोनतीन नावे सहज आठवतात. एक जयकृष्ण केशव उपाध्ये. त्यांच्या 'चालचलाऊ भगवद्गीता' या विडंबन कवितेचा उल्लेख मी एका 'यात्रे'त केला होता. पण उपाध्यांनी विनोदी कवितांप्रमाणेच इतरही काही सुरेख कविता लिहिल्या. 'पोपटपंची' हा त्यांचा संग्रह १९२९ चा. पन्नास वर्षे होऊन गेली. त्याची वास्तपुस्तही नाही. श्रीनिवास रामचंद्र बोवडे हे नाव किती जणांना ठाऊक आहे. त्यांच्या संग्रहालाही चाळीस वर्षे होऊन गेली; त्यातही काही सुंदर कविता आहेत. भालचंद्र लोवलेकरांच्या दोनतीन कविता तीस-पस्तीस वर्षांपूर्वी 'अभिरुची'त आल्या, आणि समजदार वाचकांचे लक्ष त्यांनी वेधून घेतले. लोवलेकर इंदूरचे, आणि त्या कवितांत खास माळव्याचा ढंग होता--म्हणजे पुण्यामुंबईहूनच नव्हे, तर येथे 'ग्रामीण' असे म्हटल्या जाणाऱ्याहूनही, फार निराळा. लोवलेकर तरुण वयातच गेले. पुढे त्यांच्या कवितांचा छोटासा, आणि गचाळ छपाईचा, संग्रह निघाला. निघाला इतकेच, कितीजणांच्या तो नजरेस पडला असेल कोण जाणे ! अशी आणखीही नावे सांगता येतील. तात्पर्य हेच की, संग्रह प्रसिद्ध होऊन भागत नाही, चांगला कवी प्रसिद्ध होणे न होणे हा कसल्यातरी जुगाराचा भाग आहे.

मग ज्यांच्या कवितांचा संग्रह झालेला नाही त्यांचे काय विचारावे ! संग्रह प्रसिद्ध करण्याची प्रथा या पन्नाससाठ वर्षांतील. 'आधुनिक कवितेचे जनक' वगैरे केशवसुत १९०५ मध्ये वारले; पण त्यांचा संग्रह निघाला १९१७ मध्ये, आणि तो हरि नारायण आपट्यांच्या खटपटीमुळे. बालकवींची मोहिनी तशी अधिक, पण ते गेल्यावर (१९१८) सात वर्षांनी त्यांचा संग्रह निघाला. आणि ज्या गोविंदाग्रजांनी (राम गणेश गडकरी) महाराष्ट्राला वेड लावले होते असे आपण गहिवरून म्हणतो त्यांचा संग्रह ('वाग्वैजयंती') निघायला त्यांच्या मृत्यूनंतर (१९१९) तीन वर्षे जावी लागली. म्हणजे 'याचि डोळा' आपला काव्यसंग्रह पाहाण्याचे भाग्य विरळा. पुढे रविकिरण मंडळाच्या उद्योगामुळे, आणि प्रभावामुळे, कवींना प्रसिद्धीकरणाची संधी

अधिकाधिक मिळू लागली. नाव मिळवलेल्या कवींकडे प्रकाशकं खेटे घालू लागलेच, पण होतकरू कवींचीही सोय पाहणारे जाणकार प्रकाशक आले. अर्थात अगदी अलीकडे तर सरकारी अनुदानांमुळे उत्तेजित होणारे कवी आणि प्रकाशक यांचा सुळसुळाट झाला आहे. हे सोडा, पण ही साथ सुरू होण्यापूर्वीच्या, इतकेच नव्हे तर संग्रह प्रसिद्ध होणे थोडे सुकर होण्याच्या काळापूर्वीच्या, कवींचे काय ?

त्यातही दोन प्रकार आहेत, किंवा असू शकतील. संग्रह निघण्याइतक्या कविता लिहिल्या आहेत ते, आणि ज्यांनी फार थोड्या लिहिल्या आहेत ते. चांगल्या कविता हे अर्थात दोन्ही प्रकारांबाबत गृहीत धरायचे. कधी जुनी नियतकालिके चाळताना अशी एखादी कविता लखकन् डोळ्यात भरते; शोध घ्यावा तर त्या कवीच्या आणखी चारदोन कवितांचा पत्ता लागतो. एवढेच. मग या कविता तशाच पडून राहू द्यायच्या ? काळाच्या वाळवीवर सोपवायच्या ?

जळगावहून नारायण नृसिंह फडणिसांचे 'काव्यरत्नावली' मासिक निघत असे. त्याने केलेले कार्य फार मोठे आहे. ते मासिक १८८८ पासून १९३५ पर्यंत निघत असे. अर्थात अशा मासिकांची परवड होते त्याप्रमाणे मधूनमधून त्याचे अंक निघत नसत. त्यात पुढे गाजलेल्या अनेक कवींच्या कविता आल्या, पण इतरही पुष्कळांच्या आल्या. मी पाहिलेल्या काही अंकांत अशा विस्मृत कवींच्या कविता होत्या. हे एक उदाहरण; अशी आणखीही असणार. पंधरा-वीस वर्षांपूर्वी मी साहित्य अकादमीला सुचवले होते की अशा उत्तमोत्तम पण विस्मृत कवितांचा संग्रह तिने प्रसिद्ध करावा. सूचना मान्य झाली पण, पुढे काही झालेच नाही - कारण मराठी सल्लागार समितीच्या अध्यक्षांना तो व्यर्थ खटाटोप वाटला !

हे काम व्यर्थ नाही. यानून कितीतरी उत्कृष्ट कविता प्रकाशात येण्याचा संभव आहे. त्याने काव्यरसिक सुखावतील - आणि काव्येतिहासात रस असणारेही. यासाठी मान मोडून संशोधन करायला हवे, आणि तसा प्रकाशक हवा, किंवा साहित्यसंस्था.

पाठ्यपुस्तके म्हणून कवितांचे वेचे तयार करतात त्यांविषयी थोडेसे. अशा संपादकांनी जुनी नियतकालिके चिबडीत बसावे असे नाही. पण कवितांची निवड करताना तेच प्रथितयश वगैरे कवी आणि त्यांच्या त्याच ख्यातनाम वगैरे कविता यांच्यापार जाणे अवश्य आहे. संग्रह प्रसिद्ध होऊनही अपरिचित राहिलेल्या काही कवींची उदाहरणे वर दिली आहेत. ते आणि त्यासारखे संग्रह पाहायला फार कष्ट होणार नाहीत. नाहीतर मूळ संग्रह न पाहता दुसऱ्यांच्या वेच्यांवरून आपले वेचे तयार करणारे झटपट संपादक आहेतच.

वेच्यांत सुप्रसिद्ध कविता घेतल्या तर विद्यार्थ्यांना सोयीचे होते असे म्हणतात; शिक्षकांना ते सोयीचे होते हे अधिक महत्त्वाचे ! आणि संपादन करणारे नेहमीच शिक्षक असतात. □ १७ एप्रिल १९८३

तेच कवी, त्याच कविता / १२०

○ कोश आणि कोश ○

त्या दिवशी एका स्नेह्यांच्या घरी व्हर्जीनिया वुल्फचा एक पत्रसंग्रह दिसला. तो सहज चाळताना एका वाक्याने लक्ष वेधून घेतले. The beauty of my language is sick – आणि उरलेल्या पत्रात गुंतलो.

त्या वाक्यालाच खास व्हर्जीनियाबाईचा वास आहे. आरंभीच्या एका यात्रेत (२५ एप्रिल ८२) तिच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने लिहिताना तिची 'भाषेची कुसर' आणि तिच्या मंडळाच्याच लेखनातील 'नजाकतदार छानछोकी' यांचा उल्लेख केला होता. म्हणून हे भाषेचे 'सौंदर्य' आणि त्याचा 'मलूलपणा', वगैरे. असो. पण त्या मलूलपणाचे बाई पुढे कारण सांगते ते मला मीजेचे वाटले.

ते कारण म्हणे असे : 'कॉर्नहिल' या गाजलेल्या मासिकाच्या संपादकाने तिचे वडील सर लेस्ली स्टीवन यांना भेट म्हणून एक 'थिसॉरस' दिला. 'थिसॉरस' म्हणजे पर्यायी शब्दांचा महाकोश. मूळ ग्रीक शब्दाचा अर्थ खजिना, अथवा भांडार. असो. स्टीवन साहेबांना ती भेट अपमानास्पद वाटली. आणि त्यांनी तो कोश व्हर्जीनियाला देऊन टाकला. तो तिच्या भाषेच्या सौंदर्याला मानवला नाही. पिताजीचे विद्वान आणि लेखक म्हणून श्रेष्ठ स्थान होते. आपल्याला पर्यायी शब्दांच्या कोशाची आवश्यकता आहे अशी त्या भेटीमागे सूचना असल्याचा त्यांना संशय आला असावा, आणि साहजिकच त्यांचा अहंकार दुखावला असावा. विद्वत्ता आणि लेखनगुण या दोन्ही बाबतीत लेस्ली स्टीवनच्या जवळपासही न येऊ शकणाऱ्या आपल्याकडील कित्येक साहित्यिकांचा अहंकार अशा भेटीने अधिकच दुखावला गेला असता. त्यांच्याकडे विद्वत्ता आणि लेखनगुण यापेक्षा अहंकार अधिक हे एक

कारण, आणि दुसरे असे की आपण साधारणपणे विद्वान म्हणतो तो माणूस आणि पुष्कळ लिहिणारा साहित्यिक यांना सहज 'भाषाप्रभु' म्हणून टाकतो. त्यांना कोश कशाला ? पण स्टीवनचा अहंकार आणि आत्मविश्वास जरा जादाच वाटतो.

त्याला मिळालेला कोश रोजेचा 'थिसॉरस' असावा. तो १८५२ चा, आणि आतापर्यंत त्याच्या अगणित आवृत्त्या निघाल्या. ज्याला शब्दाची बूज आहे अशा इंग्रजीतील लेखकाला, आणि त्या भाषेच्या अभ्यासकाला, आजही त्या कोशाचे मोल फार मोठे आहे. त्याविषयी थोडेसे. पीटर मार्क रोजे (१७७९-१८६९) मूळचा फ्रेंच, आणि तोही स्वित्झर्लंडमधील जिनीवा या शहराचा. पण लहान वयातच इंग्लंडमध्ये स्थायिक झाल्यामुळे इंग्रजी ही त्याची मातृभाषाच झाली. फ्रेंचची खूण त्याच्या आडनावाच्या उच्चारात राहिली. Roget मधील शेवटचे व्यंजन अनुच्चारित आहे; याचा पत्ता नसल्यामुळे काहीजण लिहिण्याबोलण्यात त्याचा रोजेट किंवा रॉजेट करतात. वैद्यकशास्त्रात त्याने मोठे नाव मिळवले, आणि विज्ञानाच्या काही अन्य क्षेत्रांतही संशोधन केले, शोध लावले. त्याच्या कोशाचे पूर्ण नाव : थिसॉरस ऑफ इंग्लिश वर्ड्स अँड फ्रेजिस्. तो तयार करण्यासाठी तो पन्नास वर्षे खपत होता. आणि तो प्रसिद्ध झाल्यावर त्याच्यात तो भर घालीत राहिला. त्याच्या पश्चात मुलाने आणि नातवाने ते कार्य आनुवंशिक उत्साहाने चालू ठेवले; आणि अनेक भाषापंडितांनी. ते तर अत्यावश्यक होते, कारण ती भाषा एकसारखी समृद्ध होत राहिली. नवेनवे विषय, म्हणून नवेनवे शब्द आलेच, पण जुन्या शब्दांचेही रूप बदलत राहिले, आणि अर्थाच्या छटाही. परभाषांतून आयात चालू होतीच, पण काल अशिष्ट (स्लॅंग) म्हणून बाहेर ठेवलेले शब्द आज पंक्तिपावन होतात या भाषा व्ययहारानुसार तशीही आयात या पन्नास वर्षांत बरीच झाली - विशेषतः अमेरिकेतून. अतिसोवळे लोक अशा शब्दांना अस्पृश्य मानतात - निदान चारचौघांत; पण त्यांनी भाषेत ताजेपणा येतो, तिची रंग वाढते. जी. के. चेस्टर्टन हा तसा जहाल परंपरावादी, पण त्याने अशा अशिष्ट समजल्या जाणाऱ्या भाषेला 'द पोएट्री ऑफ द पीपल' म्हणून गौरविले आहे.

असा हा प्रचंड कोश, पण नेहमीच्या कोशाप्रमाणे तो शब्दांचे अर्थ देत नाही, किंवा केवळ समानार्थी शब्द देत नाही; तर विषयांचे बारकाईने विभाग, पोटविभाग पाडून साधारणपणे अर्थाच्या त्याच छटांप्रमाणे गट केलेले शब्द देतो; तसेच विरुद्धार्थाच्या छटांचे गटही. याप्रमाणे विशिष्ट अर्थाशी संबंधित असे शेकडो शब्द जवळपास सापडतात, आणि तेही नाम-

क्रियापद - विशेषण इत्यादी जातींत विभागून. थोडे कष्ट घेतले की आपल्याला हवा असेल तो नेमका, चपखल शब्द हाती लागतो. अर्थात शब्द-संवेदनाही हवी ! योग्य शब्द योग्य जागी म्हणजेच चांगले लेखन, म्हणून चांगल्या लेखकाला असा कोश उपयोगी पडू शकतो. मात्र त्यात एक मोठी उणीव आहे. त्यात साधारणतः मुख्यार्थ असतात; रूपकात्मक अर्थाना त्यात जागा नसते. लक्षणा आणि व्यंजना या शब्दशक्ती प्रगल्भ लेखक-वाचकावर सोपवलेल्या. हे सोडल्यास, शब्दाच्या वासावर राहून त्याचा माग काढणे, मनातील अस्फुट आणि तरल अर्थछटेला अनुरूप शब्द मिळवून देणे, यात रोमांचकारक आनंद असतो. त्याला कोणी भाषेचा ' रोमॅन्स ' म्हटले आहे ते योग्यच.

मग असा विचार येतो की मराठीत असा एखादा कोश आहे का ? असल्याचे ठाऊक नव्हे. पंधरावीस वर्षापूर्वी शिक्षणखात्यातील एक सेवानिवृत्त अधिकारी श्री. बी. बी. सामंत तसा कोश तयार करीत असल्याचे ऐकले होते. तो अजून प्रकाशित झालेला नाही पण मराठीतील पहिली कादंबरी ' यमुनापर्यटन ' हिचे लेखक बाबा पदमनजी यांनी १८६० साली प्रसिद्ध केलेली ' शब्दरत्नावली ' हा त्या दिशेने केलेला पहिला प्रयत्न असे आठवदा दिवसांपूर्वीच त्यांच्यावर लिहिलेल्या एका प्रबंधात आढळले. ' हेल्प टू मराठी स्टुडन्स अँड ऑथर्स ' हे त्या पुस्तकाचे वर्णनपर उपशीर्षक अर्थपूर्ण आहे त्यात तेरा हजार शब्द आहेत. " आपली ही मातवर भाषा आपल्याच लोकांस माहीत नसावी, आणि तिचा इंग्लिश लोकांनी शोध करावा व इंग्लिश शिकणारास मात्र तिचा लाभ व्हावा म्हणून दुःख वाटते. " हे बाबा पदमनजींनी प्रास्तविकात केलेले विधान आजही विचार करावा असे आहे. मोल्स्वर्थ, कॅडी, इत्यादींचे कोशकार्य त्यांच्यापुढे होते. पदमनजींचे पुढील विधान मनोरंजक आहे. " ही चोपडी अनेक प्रकारच्या मसाल्याच्या व किराण्याच्या थैलीप्रमाणे आहे. ती जर कुशल स्वयंपाक्याच्या हाती पडली तर ती परोपरीची अन्ने सिद्ध करण्यात जे जिन्नस पाहिजेत तेच परिमित मानाने घेऊन आपल्या पाकास सुवास, रुचि, माधुर्य व पुष्टता आणिल, परंतु ज्यास अन्न-सिद्धी कशी करावी हे माहीत नाही त्याच्या हाती ही चोपडी गेली असता तो कसा काला करील हे सांगावयास नको. " हे मनोरंजक आहे ते केवळ त्यातील उपमेमुळे नव्हे. इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळविण्यासाठी दररोज कोशाची अमुक इतकी पाने पाठ करावीत असे भाबडे अनुपान सांगणारे गुरुजन, आणि नुसतेच वृडीलधारे, असत; अजून असतीलही. इंग्रजी लिहिण्या. बाबत आपल्याकडील एकंदर दैन्यावस्था लक्षात घेता अनेकांनी तो

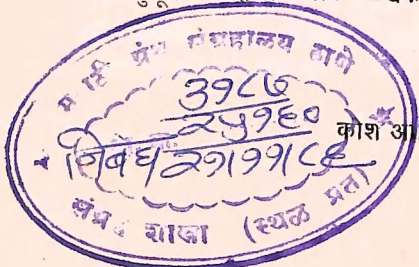
खटाटोप इमानेइतबारे केला असावा असा मला संशय आहे ! माहीत असलेल्या शब्दांच्या संख्येवरून भाषाप्रभुत्व ठरवण्याच्या आपल्या साहित्यिक प्रघातांमुळे भाषेचा "काला" करणाऱ्यांना भाषाप्रभु, शैलीकार, असली मानाची रंगीत पिसे आपण कशी अर्पण करतो याची आठवण होते. आणखी असे : मराठी शब्दकोश पाठ करण्याचे अनुपान कोणी सांगत नसतात. अशी आपल्या हिशेबी इंग्रजी - मराठीची तौलनिक प्रतिष्ठा - मग मातृभाषेच्या अभिमानाने आपण कसलेही आवाज केले तरी !

पदमनजींच्या 'शब्दरत्नावली'ची या १२३ वर्षांत दुसरी आवृत्ती निघून येत आहे आपली वाचाळ मातृभाषाभक्ती उघडी पडली.

नाही म्हणायला अशा कोशरचनेचा आणखी एक प्रयत्न झाला : य. व. पटवर्धनकृत 'शब्दकौमुदी' (१९६५). श्री. बापूराव नाईक यांनी साक्षेपाने जमवलेल्या ग्रंथसंग्रहात ते पुस्तक आढळले. 'प्रयत्न' म्हणून 'स्तुत्य' वर्गरे, इतकेच; पण तो अतिशय अपुरा आणि काही पद्धत नसलेला. मनोरंजक अशा अर्थाने की त्यातील बरेचसे 'समानार्थक' शब्द - आणि शब्दपुंज हसू आणतात. एक मासला : "कविता (चांगली) : 'ही कविता विनोदात बुडवून करणरसात मिसळली आहे.'" साहित्यिक शैलीची अवस्था त्यावरून समजते हा एक फायदा.

आपल्या सुशिक्षितांनाच नव्हे तर लेखकांनाही कोशाविषयी आस्था एकदरीने शून्य. शाळकरी उपयोगाचा कोशही फारच थोड्या घरांत आढळेल. (आणि आपले कित्येक जाडजूड कोशही शाळकरी उपयोगासाठीच बनवलेले असतात !). एक सत्यकथा सांगितल्याशिवाय राहवत नाही. काही वर्षांपूर्वी एका मोठ्या कोश-प्रकल्पासाठी उपसंपादक निवडण्याकरता मुलाखती चालू होत्या. बहुतेक उमेदवारांनी महत्त्वाच्या जुन्या कोशाची नावेही ऐकलेली नव्हती. कहर केला एका विदुषीने. तिने एकही कोश पाहिला नव्हता. तिला मराठीतील एम्. ए. साठी दुर्बोध समजल्या जाणाऱ्या एका कवीचा अभ्यास करावा लागला होता. त्यासाठी तरी कोश पाहात होता का, असे विचारल्यावरून तिने ठसक्यात उत्तर दिले : 'काव्यात शब्दांचे अर्थ मुळी निराळेच असतात !'

रोजेच्या 'थिसॉरस'ने लेस्ली स्टीवनचा अहंकार दुखावला, अथवा आपल्या शैलीच्या सौंदर्याला बाधा येईल अशी व्हर्जीनिया वुल्फला भीती वाटली, हे समजू शकतो. त्या श्रेणीचे ते लेखक होते. पण कसल्याही कोशाकडे ढुंकून न पाहणारे आपले लेखक ?

□
१ मे १९८३

REFBK-0025160

असले लिहिणे— गप्पा मारल्यासारखे बोलणे—
कधी एखाद्या मुघाशी 'समाप्त' होत नाही.
ते संपले तरी तात्पुरते, वेळ राहिला नाही म्हणून
पण बोलायचे राहून गेलेले असते. ते 'पुन्हा
कधीतरी' यर सोपवायचे. यांतील काही लेखांच्या
शेवटी असे 'कधी तरी' चे आश्वासन आहे.
ही आश्वासने अपुरीच राहिली. कोण जाणे, ती
केली तेव्हाच जरा मोंघम होती,
अभिययनासारखी नव्हती. गप्पांमध्ये 'मागील
अंकावरून पुढे चालू' ची शिस्तशीर रचना कशी
असेल ?

—अशी ही मोकळी डाकळी यात्रा आहे,
क्याईत नाही.